

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
Universitas nationalis Odessae

Записки
з загальної лінгвістики

Випуск 3

Збірник наукових праць

Opera annua in linguistica
generalis

Fascicullum 3

Одеса
«Астропринт»
2001

ББК 81.0я43
3-324
УДК 800(082)

Редакційна колегія

д-р філол. наук **Ю. О. Карпенко** (відп. редактор)
канд. філол. наук **М. І. Зубов** (заст. редактора)
викл. **С. М. Єрмошкін** (відп. секретар)

д-р філол. наук **Н. В. Бардіна**
д-р філол. наук **О. І. Бондар**
д-р філол. наук **Т. О. Бровченко**
канд. філол. наук **Д. С. Іщенко**
канд. філол. наук **Т. Ю. Ковалевська**
д-р філол. наук **І. М. Колегаєва**
канд. філол. наук **В. О. Колесник**
д-р філол. наук **А. К. Корсаков**
д-р філол. наук **А. К. Смольська**
д-р філол. наук **Н. М. Шляхова**

Рекомендовано до друку Вченою радою ОНУ
Протокол № 8 від 27 квітня 1999 р.

«Записки з загальної лінгвістики» внесені до переліку № 4 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук: Рішення Президії ВАК України № 2-02/2 від 9.02.2000 // Бюлетень ВАК України.-2000.-№ 2.-С.74.

Видання здійснене за фінансової допомоги Міжнародного фонду «Відродження» у межах проекту 6205 «Українське мовознавство»

3 $\frac{4602000000-103}{549-2001}$ Без оголош.

ISBN 966-549-605-0

© Одеський національний
університет, 2001

ПРИЧИНЫ ЗАИМСТВОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ СЛОВ В РУССКИЕ ОСТРОВНЫЕ ГОВОРЫ ЮГА УКРАИНЫ

На территории юга Украины, в Одесской области, более двухсот лет русские островные говоры существуют в отрыве от материнского языкового и диалектного массива в условиях живых контактов с различными соседними языками и говорами этого полиязычного региона. Долговременное функционирование в изоляции от материкового русского массива, активное контактирование с иноязычными соседями способствовало проникновению в словарный состав русских островных говоров заимствованию из украинского, болгарского, молдавского, румынского и немецкого языков. Анализ заимствований показывает, что чаще всего они проникали в русские говоры вместе с новыми предметами, понятиями, ранее неизвестными русским переселенцам.

Заимствования вместе с новой вещью, новым явлением, понятием часто называют «культурными» (Ж. Вандриес, А. И. Соболевский, И. И. Огиенко). Такого рода заимствования «особенно легко переходят из языка в язык вместе с предметами, ими обозначаемыми; предмет несет их вместе с собой, иногда увлекает их очень далеко (слова следуют за вещами)» [7:212]. К заимствованиям такого рода в русских говорах Одесщины относятся слова, обозначающие различные этнокультурные реалии, связанные со спецификой местных природных условий, сельского хозяйства, быта носителей соседних языков и диалектов. К разряду наиболее заимствуемых относятся наименования одежды, пищи, продуктов питания, растений, животных и т. д., всего того, что характеризует культуру в широком смысле носителей языка (диалекта)-источника. Большую часть этих слов составляют украинизмы: 1) названия разнообразных украинских блюд: *галушки, кулиш, вареницы, пампушки, капуста* и др.; 2) наименования одежды, обуви, женских украшений, характерных для Украины: *монисты, хустка, черевички, чеботы* и др.; 3) названия строительных материалов, утвари, домашнего инвентаря: *пац, цегла, драпица, гонт, перерезка* и др.; 4) наименования украинских народных танцев, игр, музыкальных инструментов: *гопак, козачок, шкандыбки* (детская игра), *вечерницы, бандура* и др.; 5) названия растений, деревьев: *рыпак, шелковица, гарбуз, цибуля* и др.

Из соседних болгарских диалектов вместе с заимствованием ранее неизвестных русским предметов в исследуемые русские говоры вошли следующие лексемы: *манджя* густой постный соус из баклажанов, помидоров, перца и лука [14:1169, 6:392, 15:289, 23:97, 30:377], *магарь* осел

[14:1154, 6:386, 4:304, 23:96, 30:373], *дулап* приспособление в виде большого колеса с сосудами из жести для полива огородов [9, 1:328; 6:151; 15, 1:154; 23:78], *лампач* сырцовый кирпич из глины и соломы [23:94]¹ и др.

Из молдавского языка русские переселенцы заимствовали слова, обозначающие предметы и явления, характерные для быта молдаван: *бонда* душегрейка [20:87], *вертута* рулет из теста с брынзой, вареньем или виноградом [20:741], *мамалыга* блюдо из кукурузной муки [20:403], *плачинда* пирог с начинкой из творога, тыквы, фруктов [20:472], *брынза* овечий сыр [19:93], *кашкавал* сорт сыра, слабо соленая, мало прессованная брынза [19:282], *тяг* сывороточная закваска из желудочка молодого ягненка [20:342], *таракуца* декоративная тыковочка [20:664], *тяс* пресс для отжима винограда [20:665] и др. Все эти слова встречаются в этнографических работах А. Скальковского, А. Зашука, А. Шмида, Л. С. Берга и др., описывающих быт молдаван Бессарабии.

Вместе с неизвестными ранее русским переселенцам кулинарными изделиями у немецких колонистов были заимствованы слова *куха* кулич из сдобного теста, ср. нем. Kuchen [33:352], *штрудли* слоеный пирог с яблоками, вареньем или другой начинкой, ср. нем. *Strudel* [32:605].

В словарный состав исследуемых говоров вошло также немало заимствований, дифференцирующих некоторые общие понятия, известные русским еще до переселения. С целью детализации, дифференциации понятий, связанных с различными сторонами быта и производственной деятельности русских переселенцев, из украинского языка и его говоров заимствованы слова: *гуч* конь в возрасте двух лет, *первосточка* впервые отелившаяся корова, *лошица* молодая кобыла, которая еще не жеребилась, *огудина* огуречные стебли, *квиты* восковые или бумажные цветы, *рушник* вышитое полотенце, *карпетки* вязаные носки (укр. *шкарпетки*), *шлях* столбовая дорога, *цебарка* железное ведро (укр. *цеберка*) и др. Из болгарских говоров с той же целью заимствованы слова: *градина* большой колхозный огород за селом (огородный участок при доме называется *город*), *газман* холощеный баран, *каба* крупный салатный лук и др., из молдавского языка: *вакарь* пастух, пасущий коров (ср. молд. *вэкар*

¹ О болгарских элементах в русских говорах Одесщины см. подр.: Л. Ф. Баранник. Некоторые особенности русско-болгарского междиалектного взаимодействия на лексическом уровне (на материале русских переселенческих говоров Одесщины) // Слов'янський збірник. — Одеса, 1996. — Вип. I. — С. 5-10; Л. Баранник. Някои особености на българо-руските междиалектни контакти на територията на Одеска област в Украина // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. — Велико Търново, 1997. — Т. 6. — С. 413-427; И. А. Стоянов Болгарские элементы в русских говорах Одесской области // Русские говоры на Украине. — К., 1982. — С. 99-115.

[20:127], *чабан* пастух, пасущий овец, *неляпка* корова, отелившаяся до трех лет (ср. молд. *неляпкэ* [20:412], *барыжик* четырехугольный цветной головной платок из тонкой шерсти (ср. молд. *бариш* [20:74] и др., из румынского — наименования различных пород овец: *цыгая*, *цыгайка* порода овец с мягкой шерстью (ср. рум. *piгаie* тонкорунная, *цигейская* (о шерсти) [25:874], *парная*, *парнайка* порода овец с грубой шерстью (ср. рум. *porneall* [25:658])). С помощью заимствованных слов в русских островных говорах Одесщины детализированы не только наименования одежды, обуви, растений, животных, но и названия различных видов повозок. С этой целью русские заимствовали из украинского языка слово *гарба* (*гарбар*), *бедка* (укр. *бідка*), *бестарка*, из молдавского — *тарабан*, (ср. молд. *тэрэбоанцэ* [20:664]), из немецкого *бендюг* [24:25], *фура* длинная телега для кладя (ср. нем. *Fuhre* воз, повозка).

Отдельные иноязычные слова заимствованы русскими потому, что служат наименованиями понятий, которые в русском языке и его говорах выражаются только при помощи словосочетаний, «посредством фразы, посредством целой словарной характеристики» [8:152]. Тенденция к замене иноязычными словами своих словосочетаний наблюдается всегда, когда между заимствованием и словосочетанием существует семантическое тождество. Причина этого кроется в одном из законов развития лексики.

И. В. Исаченко по этому поводу пишет: «в лексике каждого языка постоянно протекают процессы, обусловленные необходимостью устранить внутренние противоречия между расчлененностью формы и единством, монолитностью обозначаемого предмета мысли... утрата формальной и семантической расчлененности именованья является одним из законов развития лексики вообще» [17:339]. В результате заимствования описательный оборот заменяется одночленным иноязычным наименованием. К такого рода заимствованиям в русских островных говорах Одесщины относятся следующие: *кисляк* кислое молоко (ср. укр. *кисляк*), *алея* подсолнечное масло, ср. укр. *оля* [10, III:52], *смалец* топленое сало, ср. укр. *смалець* [10, IV:155], *ложник* домотканое одеяло из овечьей шерсти, ср. укр. *ліжник* [10, II:368], *ляска* камышовая изгородь, ср. укр. *ляса* [10, II:393], *чиклеж* кукурузный стебель, ср. молд. *чоклеж* [20:723], *чамур* раствор из глины, соломы и навоза, используемый в качестве строительного материала, ср. молд. *чамур* [20:714] и др.

Перечисленные выше заимствования представляют собой предметные наименования. Как указывает А. Доза, «иностранные языки чаще вводят имена вещей, чем понятий, и предлагают уже готовое название предмета... » [13:127]. В русских островных говорах, однако, нередки и непредметные заимствования. К непредметным однословным заимство-

ваниям, заменяющим русские описательные обороты, относятся, например, украинизмы *бравый* обладающий положительными качествами, свойствами: У них у кирнички *бравая* вада. *Бравая* шалька. *Бравая* мяса. (ср. укр. *бравий*), *парубкувать* вести холостую жизнь, быть неженатым: *Парубкували* мы с ним долга, патом пасватался я да Прасковьи, ср. укр. *парубкувати* [10, III:98], *шматовать* раздирать на куски, разделять на части: Тряпки *у́ть* шматуют: ср. укр. *шматовати* [10, IV:506].

Вследствие длительного влияния одного языка или диалекта на другой слово может быть воспринято из внешнего источника без прямой необходимости в появлении нового наименования, а как второе обозначение уже получившего в языке или диалекте словесное выражение явления или предмета. Это неоднократно отмечалось в работах многих русских, украинских и зарубежных ученых: И. А. Соболевского, Л. П. Якубинского, А. М. Селищева, Ж. Вандриеса, И. А. Оссовецкого, Тамары Лённгрен, П. Е. Гриценко и др. Так, А. М. Селищев в своем исследовании «Славянское население в Албании» все славянские заимствования в албанском языке делит на два разряда: 1) заимствования, «связанные с предметными новшествами» и 2) «не связанные с предметными новшествами». К первым А. М. Селищев относит существительные с предметным значением, ко вторым – непредметные слова, экспрессивные глаголы, прилагательные, а также названия некоторых явлений природы, отрезков времени и др. (Селищев А. М., 1931).

В русских островных говорах Одесщины широко представлены как заимствования, связанные с предметными новшествами, так и заимствования, «не связанные с предметными новшествами». В основном, заимствование иноязычных слов, не связанных с предметными новшествами, обусловлено большей их экспрессивностью в сравнении с русскими эквивалентами. Такие заимствования, как украинизмы *ганьба*, *дзыга*, *высмоктать*, *запроторить*, *катовать*, *охлять*, *пугрить*, молдаванизмы *гата*, *мамалыга*, воспринимаются носителями исследуемых говоров как слова с яркой эмоционально-экспрессивной окраской по сравнению с их русскими семантическими соответствиями: *позор*, *непоседа*, *высосать*, *потерять*, *бить*, *похудеть*, *ругать*, *готово*, *размазня*.

Наряду с полнозначными экспрессивами русские восприняли из соседних языков некоторые междометия и междометные слова. Это вполне закономерно, ибо, как указывает Л. А. Булаховский, «при соприкосновении одного народа с другим исторически слагаются отношения перенимания не только в сфере культуры в положительном смысле слова: привлекать к себе, усваиваясь в том или ином виде, может и просто аффиктивное... » [5:39]. Из украинского языка русские заимствовали междометия *гайда* айда! пошел! давай! марш! ну! (в качестве приглашения)

[10, 1:267], *геть!* вон! прочь! долой! [10, 1:280]. Лексема *геть* употребляется также как усилительная частица в значении совершенно, решительно, очень (*геть* разарвались рубашки. Яму эту отраву геть ни давай. Фуртуна геть таво дитя завеила), ср. укр. *геть* в том же значении [10, 1:280]. Интересными заимствованиями из молдавского языка являются междометные слова *мэй*, *брэй*, употребляющиеся вместо имени в качестве экспрессивного обращения к близкому лицу, ср. молд. *бре!* ну ты! эй! [20:91], мэй! “эй! эй ты!” [20:402]. Широко распространены эти молдаванизмы и в соседних украинских говорах. Большинство эмоционально окрашенных слов и аффективных междометий в русских островных говорах Одесщины заимствовано из близкородственного украинского языка, некоторые — из молдавского. Характерно, что из немецкого и румынского языков не воспринято ни одного аффективно окрашенного слова. Это свидетельствует о том, что заимствование эмоционально окрашенных слов, междометий, подзывных лексем возможно только в результате длительных, тесных контактов между носителями взаимодействующих языков или говоров.

При длительных контактах одного народа с другим возможно также заимствование стилистически нейтральных слов, не обозначающих новых понятий. Как правило, это слова, несколько отличающиеся по своей семантике, по своим дифференциальным семам от соответствующих им исконных. Таковы, например, в русских говорах Одесщины украинизмы *натрапити* случайно найти что-нибудь, встретить: *Натрапил* на эту траву хоть з дидоф, ср. укр. *натрапити* [10, 11:528] и русск. *найти*, *встретить*; *скубать* щипать перья, рвать шерсть, дергать за волосы: *Скубать* курицу треба. *Скубали* вовну, ср. укр. *скубати* [10, IV: 146] и русск. *драть*; *рятовать* спасти кого-либо: Дитя *рятавали*. Миня *рятавали*, ср. укр. *рятувати* [10, IV:94] и русск. *спасать*. Все эти украинизмы отличаются от соответствующих им русских параллелей более узкой, конкретизированной семантикой. При сопоставлении значений русских и соответствующих им украинских слов в данном случае полного семантического тождества не наблюдается.

Заимствование иноязычных слов непредметного значения происходит нередко при их столкновении с отягощенными многими значениями исконными лексемами. При этом наблюдается, во-первых, частичное разрушение полисемии, во-вторых, обогащение, развитие синонимии, в-третьих, образование новых антонимических пар. К таким заимствованиям в русских говорах Одесщины относятся, например, украинизмы *зможный*, *швыдкий*, *балакать* и др. Так, слово *зможный* употребляется русскими переселенцами лишь в значении “богатый человек”. Упрочению в русских говорах украинизма *зможный*, несомненно, способство-

вала отягощенность значениями соответствующего ему русского полисеманта богатый. В результате вхождения в лексическую систему русских говоров украинизма *заможный* в ней произошли изменения парадигматического характера: сужение семантического объема многозначного русского *богатый* (в значении “богатый человек” исконное *богатый* в русских переселенческих говорах употребляется очень редко), обогащение синонимического ряда с доминантой, возникновение новой антонимической пары *заможный* — *бедный*. Подобные изменения в парадигматических отношениях происходят при столкновении украинизма *швидкий* с русским соответствием *быстрый*, *балакать* с русским синонимом *говорить* и т. п.

При этом в говорах наблюдаются изменения в исходном значении как русского, так и украинского синонимов. Это вполне закономерно, ибо, как отмечает И. Г. Добродомов, «... в случае вхождения живого слова в качестве синонима к уже существующим словам между этими синонимами происходит разграничение значений и наблюдается сдвиг в исходной семантике» [12:159].

Согласно Л. П. Крысину [18], причины заимствования можно разделить на внешние и внутренние. Внешние причины заимствования иноязычных слов в русских островных говорах, функционирующих в полиязычном окружении, — это наличие живых тесных контактов, экономических, бытовых, культурных, между народами, носителями языков и диалектов. Типичной формой внешнего влияния является заимствование названия вместе с заимствованием новой реалии, вещи, понятия. К внутренним причинам заимствования иноязычных слов в русских островных говорах правомерно отнести необходимость детализации соответствующих понятий, дифференциации, уточнения некоторых смысловых оттенков, возможность замены составных наименований однословными, большую выразительность, экспрессивность заимствованного слова по сравнению с исконным соответствием, а также тенденцию к разрушению полисемии исконного слова, упрощению его смысловой структуры.

Наиболее действенной внутренней причиной заимствования иноязычных слов в говорах является стремление к детализации, дифференциации жизненно важных для носителей говоров понятий, ибо тенденция к детализации наименований — характерная особенность всякой диалектной лексической системы вообще. В исследуемых русских островных говорах, длительное время функционирующих в условиях живых контактов с различными соседними языками уникального полиязычного этнокультурного южноукраинского региона, эта внутренняя причина заимствований проявляется ярче, чем в говорах основного русского диа-

лектного массива; ее действием объясняются многочисленные и разнообразные лексические заимствования в русских говорах Одесщины из соседних языков и диалектов как близкого, так и отдаленного родства.

1. **Баранник Л. Ф.** Некоторые особенности русско-болгарского междиалектного взаимодействия на лексическом уровне (на материале русских переселенческих говоров Одесщины) // Слов'янський збірник. — Одеса, 1996. — Вып. 1.

2. **Баранник Л.** Някои особености на българо-руските междиалектни контакти на територията на Одеска област в Украйна// Българите в Северного Причерноморие. Изследвания и материали. — Велико Търново, 1997. — Т. 6.

3. **Берг Л. С.** Население Бессарабии. Этнографический состав и численность// Труды комиссии по изучению племенного состава населения России, в. 6. — Пг., 1923.

4. **Бернштейн С. Б.** Болгарско-русский словарь. — М., 1966.

5. **Булаховский Л. А.** К истории взаимоотношений славянских языков// Известия АН СССР, ОЛЯ-1951. — Т. X. — Вып. 1

6. **Български** тълковен речник. — София, 1963.

7. **Вандриес Ж.** Язык. — М., 1937.

8. **Виноградов В. В.** Очерки по истории русского литературного языка XVII — XIX вв. — М., 1938.

9. **Геров Н.** Рѣчник на българский языкъ с тълкувание рѣчи-ты на български и на руски. — Пловдив, 1895-1899. — Ч. 1-3.

10. **Гринченко Б.** Словарь украинского языка. — К., 1907-1909. — Т. 1-4.

11. **Гриценко П. Ю.** Ареальные вариювания лексики. — К., 1990.

12. **Добродомов И. Г.** Заимствование//Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.

13. **Доза Г.** История французского языка. — М., 1956.

14. **Дювернуа А.** Словарь болгарского языка. По памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати. — М., 1885.

15. **Етимологически** и правописенъ речник на българския книжовен език. — София, 1941.

16. **Защук А.** Материалы для географии и статистики, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. — СПб., 1862.

17. **Исаченко А. В.** К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских языков // Slavica. — 1958. — S. 3.

18. **Крысин Л. П.** Иноязычные слова в современном русском языке. — М., 1968.

19. **Лённгрен Тамара.** Лексика русских старообрядческих говоров (на материале, собранном в Латгалии и Житомирщине). — Uppsala, 1994.

20. **Молдавско-русский** словарь. — М., 1961.

21. **Огиенко И. И.** Иноземные элементы в русском языке. — К., 1915.

22. **Оссовецкий И. А.** Лексика русских народных говоров. — М., 1982.

23. **Полтораднева-Зеленина Э. И.** Словарь говора болгарского села Суворово Одесской области УССР // Статьи и материалы по болгарской диалектологии. — М., 1954. — Вып. 5.

24. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. — М., 1958. — Т. 1-2.
25. Румынско-русский словарь. — М., 1953.
26. Селищев А. М. Славянское население в Албании. — София, 1931.
27. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. — Одесса, 1848.
28. Соболевский И. А. Русские заимствованные слова. Литография. — СПб., 1891.
29. Стоянов И. А. Болгарские элементы в русских говорах Одесской области// Русские говоры на Украине, — К., 1982.
30. Чукалов С. Българско-руски речник. — София, 1957.
31. Шмидт А. А. Материалы для географии и статистики, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. — СПб., 1863.
32. Якубинский Л. П. Несколько замечаний о словарном заимствовании // Язык и литература. — Л., 1926. — Т. I. — Вып. 1-2.
33. Paul Hermann Deutsches Wörterbuch. — Halle (Salle), 1961.

О. І. Бондар

ДЕГРАДАЦІЯ ЛІНГВОСОЦІУМУ: ОЗНАКИ І ТИПИ

У лінгвістичній екології поруч із центральним поняттям *лінгвосоціум* важливим є поняття *деградація лінгвосоціуму*. Загальне розуміння терміну *деградація* пов'язане з поступовим погіршенням, занепадом, втратою якихось властивостей [9:192]. Процеси деградації, досить добре опрацьовані в біології, на соціальному (і соціолінгвістичному) рівні залишаються мало окресленими, це поняття часто приймається тут а рїогїі і вживається як само собою зрозуміле, а тому вимагає належної експлікації.

Експлікація поняття деградації має бути об'єктноспрямованою, тобто йдеться не про деградацію взагалі, а деградацію чогось. Причому цей об'єкт має бути якомога загальнішим. На нашу думку, таким найзагальнішим об'єктом виступає поняття системи як сукупності взаємопов'язаних однорідних елементів, що становить єдине ціле, а отже, повинно йтися про деградацію системи. Системний підхід дозволяє вичленувати основні ознаки деградації і з'ясувати її типи.

Однією з найважливіших, хоч і недиференційних ознак деградації є зміна, в нашому трактуванні це зміна системи. Оскільки система – це сукупність елементів, то зміна будь-якого елемента системи зумовлює зміну всієї системи. У найзагальнішому поданні зміна є рухом і обов'язково передбачає часову координату як конститутивну ознаку. Атрибут зміни притаманний багатьом поняттям, насамперед, еволюції з її двома

тенденціями – прогресом і регресом. Проте деградаційна зміна не є еволюційною, бо не може бути кваліфікована ні як прогрес, що очевидно, ні як регрес, що менш очевидно. Еволюція призводить до появи нової якості системи. Якщо ця якість досконаліша попередньої, говорять про прогрес, якщо ж ця якість менш досконала – наявний регрес. Однак між регресом елемента системи і тенденцією розвитку всієї системи немає прямої залежності: «загальний прогрес системи може супроводжуватися регресивним розвитком її окремих елементів і навпаки» [10: 160]. Деградація системи доконечне пов'язана з її виродженням, руйнуванням, бо за деградаційної зміни будь-якого елемента системи деградує і вся система.

Наступна ознака деградації – ознака зворотності зміни. Жодна деградаційна зміна не є еволюційною: і прогрес, і регрес – незворотні процеси, тоді як деградацію системи можна зупинити, а якщо системі власний параметр авторегенеративності чи, принаймні, зовнішньої регенеративності, то можна відновити і її попередній статус-кво (процес реабілітації). І, нарешті, прогресивні і регресивні тенденції розвитку є, насамперед, реалізацією внутрішніх закономірностей, потенцій системи, тоді як деградація обов'язково передбачає зовнішній вплив, вплив іншої системи на дану.

Таким чином поняття *деградація* включає в себе ознаки 'зміна', 'елементнонеавтономність', 'зворотність', 'зовнішньодетермінованість', 'руйнація', а тому може бути визначене таким чином: деградація – це зовнішньозумовлена не незворотна зміна хоча б одного елемента системи, яка обов'язково веде до погіршення якостей (параметрів) усієї системи і в кінцевому рахунку до її зруйнування.

Для екології взагалі і для лінгвоекології зокрема, поняття деградації є одним із засадничих, позаяк мета екології – забезпечити гармонійну взаємодію живої і неживої Природи, узгодити Стратегію Природи зі Стратегією Людства [2:42-43], для чого треба виявити елементи деградації глобальної системи і вдатися до заходів їх реабілітації. І коли елементи деградації докільля як біологічної системи виражені, так би мовити, експліцитно, тобто у явному вигляді, то елементи деградації соціо-лінгвосоціосистем часто неочевидні. Ті самі явища, фрагменти соціальної дійсності нерідко трактують по-різному залежно від методологічної позиції, від політичних поглядів, від моральних якостей і т. д. авторів.

Послідовне застосування системного підходу до аналізу явищ, які є системними, дозволяє відносно об'єктивно визначити елементи деградації системи за сукупністю вищевказаних ознак, а також за параметричними показниками системи. Для цього можна використати загальну теорію систем, опрацьовану А. І. Уйомовим [11].

Об'єкт, що позначається поняттям *лінгвосоціум*, становить собою по

суті двоєдину систему з суспільним осердям, складниками якого є національна свідомість, менталітет (особливий спосіб мислення, світобачення), властивий даній нації, національна гідність, мовна самосвідомість і духовний потенціал [3] та з лінгвістичним осердям, що ним є власне мовна система. Суспільна та лінгвістична підсистеми лінгвосоціуму являють собою не механічне сполучення, а певним чином взаємозумовлені частини одного цілого: лінгвістична система є домінантною у визначенні якісного характеру суспільної підсистеми, суспільна підсистема, своєю чергою, визначає функціонування лінгвістичної підсистеми. Крім того, обидві підсистеми мають спільний субстрат, на якому реалізуються соціальні і мовні відношення як системотвірне відношення. Таким спільним субстратом, безперечно, є люди, яким притаманні властивості, ідеї, наведені вище. Деякі вчені слушно долучають до «людського» субстрату й «олюднені» природні предмети, тобто ті речі, що входять до людської культури як засіб діяльності і як засіб матеріального вираження духовного життя суспільства [6:217].

Параметричними характеристиками лінгвосоціуму є: саморегульований, адаптивно-адаптувальний, параметр відкритості, інформаційний, параметр детермінованості, стохастичний, еволюційний, ієрархічний, параметр центрованості [Там само]. Ми додамо до цього переліку також ареальний параметр. При цьому тільки суспільній підсистемі притаманні параметри саморегульованості, адаптивно-адаптувальності. Суто лінгвістичним параметром є синтагматично-парадигматичний. Решта параметричних характеристик спільні для обох підсистем лінгвосоціуму. Щоправда, є такий лінгвістичний параметр, якого не має суспільна підсистема, – функціональний (у розумінні мови як засобу спілкування), однак він виявляється спрямованим саме на суспільну підсистему.

Таким чином, ми розуміємо деградацію, насамперед, як зміну елемента системи, яка веде до погіршення параметрів усієї системи. Отже, має йтися про деградаційні зміни національної самосвідомості, менталітету, національної гідності, мовної самосвідомості і духовного потенціалу. Аналізуючи елементи лінгвосоціуму, ми виходимо на конкретні симптоматичні ознаки, що вказують на наявність деградаційних процесів.

Детальну модель національної свідомості побудовано І. Кресіною [7]. Симптоматичні ознаки деградаційної зміни національної самосвідомості за цією моделлю можуть виявлятися на буденному, теоретичному і державно-політичному рівнях. Буденний рівень характеризується єдністю свідомих і несвідомих, менталісних і архетипних елементів національної свідомості. У буденній свідомості дістають відображення як усталені, відносно стійкі звичаї, менталісні пріоритети і настанови, біхевіорні особливості та стереотипи, закріплені тривалою міжпоколінною традицією,

так і динамічні та скороминущі потреби, інтереси, вартості, почуття, настрої [Там само:83]. Саме перші з відзначених характеристик стають підґрунтям для формування феномена національного, тоді як другі при-таманні масовій свідомості. Якщо відбувається зсув домінування у бік масової свідомості, може йтися про деградаційну зміну національної свідомості і самосвідомості. На теоретичному рівні національної свідомості виступають науково обґрунтовані концепції, програми, світоглядні орієнтації, в результаті яких формується національна ідея і національний ідеал. Відсутність чи брак таких концепцій, програм і т. д., що характеризують інтелектуальний потенціал нації у напрямку її здатності на підставі рефлексії до самоопанування і самоствердження, слід розглядати як деградаційну зміну. На державно-політичному рівні національної свідомості зосереджені лише ті ідеї, програми, вчення, концепції, які віддзеркалюють політичні, державні, правові інтереси нації. Неспроможність державно-політичних структур забезпечити національні інтереси в системі законотворчої діяльності, захистити ці інтереси у міжнародних, міждержавних стосунках зумовлює політичну нестабільність та економічну кризу, що є прямими ознаками деградаційної зміни на цьому рівні.

Ментальність можна охарактеризувати як систему певних образів, уявлень, ідей, які перебувають у стані постійного руху і все ж зумовлюють вчинки та поведінку людей [1:240-260]. Головною тенденцією, що свідчить про деградаційну зміну в менталітеті будь-якого лінгвосоціуму є слабке протиставлення національних особливостей свого народу іншим, насамперед, тим, від яких цей народ був у колоніальній залежності, моральна орієнтація на сприйняття чужого як свого.

Деградаційну зміну на рівні національної гідності можна стисло описати такими симптоматичними ознаками як наявність комплексів національного нігілізму, національної сором'язливості, відчуття національної меншовартості, другосортності, а на рівні мовної самосвідомості – через ступінь поширення міжмовної інтерференції, існування піджини та креольської мови.

Духовний потенціал лінгвосоціуму можна окреслити дуже стисло як прагнення до поступу. Наявність таких моментів [див. їх перелік: 4:4-7.] як відмова суб'єкта від власної активності, консерватизм, інертність і стереотипність мислення, недбалість, непунктуальність, непорядність, «звичний» розрив між словом і ділом, зневага до людини, її чеснот і талантів разом з надмірною «повагою» до зовнішніх атрибутів (посади, зв'язків, товщини гаманця й т. ін.), глибокий психологічний розрив між «верхами» й «низами» суспільства, елітою й загалом, обожнення влади, прагнення активніших суб'єктів будь-що досягти її вершин – у хи-

мерному поєднанні з масовою ненавистю до владних інституцій і тупим мовчазним опором їхнім ініціативам, високий рівень масової «корупційної готовності», правовий нігілізм, нехіть до демократичних і схильність натомість до «традиційних» методів розв'язання проблем та ін. – все це свідчить про деградаційні зміни в духовності лінгвосоціуму.

Стосовно лінгвістичної підсистеми лінгвосоціуму, то деградовані елементи тут слід відшуковувати, орієнтуючись на стандарт мовної системи. Кожна мовна система має свою внутрішню логіку побудови, свої закономірності, так що кожен її складник органічно зумовлений, впливає з існування інших складників і взаємопов'язаний з ними. Внутрішній розвиток мови спричинює гармонійну зміну системи, тобто взаємозумовленість її елементів залишається. За зовнішнього впливу, яким завжди супроводжується деградаційна зміна, стандарт мовної системи деформується, руйнується гармонія взаємозв'язку її елементів, стандарт замінюється спочатку субстандартом, тобто системою з наявністю певної кількості деградованих елементів. Якщо ж кількість таких елементів досягає певної порогової величини, втрачаючи свої специфічні риси, особливості, якісні, притаманні лише їй властивості, система перетворюється на вироджену.

Такі деградовані елементи мовної системи шляхом порівняння її зі стандартом можна відшукати на всіх її рівнях, але насамперед, на лексичному, як найпроникнішому для зовнішнього впливу. Мова, крім своєї соціальної спрямованості, є одним із аспектів загальної культури. Мовне відтворення культури охоплює явища різного типу [див. про це: 5:7]. А оскільки культура тримається на засадах унікальності, самобутності, творчого самовираження [8:50], то нівелювання цієї самобутності, втрата унікальності навіть на рівні окремих елементів системи обов'язково слід трактувати як деградацію цих елементів.

Залежно від якості симптоматичних ознак можна виділити різні типи деградації: а) за характером елемента системи – конскієнтивна деградація, менталісна деградація, духовна і т. д. стосовно суспільної підсистеми; лексична, морфологічна, синтаксична, фонетична деградація і т. д. стосовно лінгвістичної підсистеми; б) за параметрами системи – саморегуляційна, адаптивно-адаптаційна, функціональна деградація тощо; в) за ступенем вияву – поверхнева, критична, руйнівна деградація; г) за широтою охоплення системи – одноелементна, багатоелементна, тотальна деградація.

На підставі розгляду системи (у даному випадку лінгвосоціуму) та виявлення деградаційних ознак можна провести заходи щодо реабілітації деградованих елементів і стабілізації системи в цілому. Такі заходи повинні мати характер комплексної програми. Однією з найперспектив-

ніших форм тут стає лінгвоекотологічний моніторинг – регулярно виконувани за опрацьованою програмою спостереження лінгвосоціуму як на рівні суспільної, так і на рівні лінгвістичної підсистем, що дозволяють точно окреслити ситуацію і процеси, які відбуваються в ньому під зовнішнім впливом.

1. **Бичко А. К.** Моральний зміст менталітету українців // Національна культура в сучасній Україні. — К., 1995.
2. **Білявський Г. О., Фурдуй Р. С.** Основи екологічних знань. — К., 1997.
3. **Бондар О. І.** Лінгвосоціум: до розбудови термінологічного апарату лінгвоекотології // Мова. — 2001. — №5-6.
4. **Вітковський В.** Що страшніше за комунізм? // Універсум. — 2000. — №5-6. — С. 4-7.
5. **Гуменюк Ол.** Етнолінгвістичні аспекти культури // Наукові записки. — Кіровоград, 1999. — Вип. 20 (Серія: Філологічні науки. Мовознавство). — С. 3-8.
6. **Зуєв Ю. И., Мацюк М. Н.** Параметрическая характеристика общества // Логика и методология системных исследований. — К.;Одесса, 1977.
7. **Кресіна І.** Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. — К., 1998.
8. **Моїсеєв І. К.** Ментально-архетипний зміст етнічного // Феномен нації: Основи життєдіяльності. — К., 1998.
9. **Словник** іншомовних слів. — К., 1975.
10. **Спиркин А. Г.** Основы философии. — М., 1988.
11. **Уёмов А. И.** Системный подход и общая теория систем. — М., 1978.

С. А. Бронікова

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ФУНКЦІЇ СУКУПНОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасній українській мові на підставі формальних та змістових ознак можна виділити специфічну функцію сукупності, що являє собою своєрідну проміжну функцію між сингулярністю та плуральністю. Її особливість у тому, що формально вона може бути оформлена як одна, проте означає множину (однорідних чи неоднорідних) предметів, відрізняючись від функції збірності, насамперед, за диференційною семантичною ознакою рахованості/нерахованості.

Для вираження функції сукупності в українській мові існує система лексико-семантичних засобів – система семем із семою ‘сукупність’, а також словотвірні засоби – система словотвірних типів із словотвірним значенням сукупності. Метою цієї статті є окреслення усієї системи засобів вираження функції сукупності в сучасній українській мові як склад-

ника функціонально-семантичного поля квантитативності. Основним матеріалом послужив тлумачний словник української мови в 11-и томах.

Спершу варто зауважити, що семи сукупності можуть займати у структурі семем так домінантне, як і недомінантне, напівпериферійне або й периферійне становище. Так, наприклад, у словах *борщ*, *віник*, *приятелювати* сема сукупності є периферійною: *борщ* рідка страва, що вариться з посічених буряків, капусти з додатком картоплі та різних приправ; *віник* зв'язаний жмуток віниччя, лозин, гілок для підмітання долівки, підлоги; *приятелювати* бути з ким-небудь у дружніх, товариських стосунках. Домінантними у даних випадках виступають семи 'страва' (*борщ*), 'підмітання' (*віник*), 'товариські стосунки' (*приятелювати*). У словах *авіабаза*, *варта*, *дрібний* сема сукупності є напівпериферійною, пор.: *авіабаза* 'аеродром із складами, ремонтними майстернями та обслуговуючими підрозділами'; *варта* 'загін, група людей, що охороняють кого-, що-небудь'; *дрібний* 'який складається з малих однорідних частинок'. У словах *ватага*, *група*, *гуртувати* сему сукупності можна кваліфікувати як домінантну, пор.: *ватага* 'велика група людей'; *група* 'кілька осіб, тварин або предметів, що знаходяться разом'; *гуртувати* 'організувати що-небудь ціле з окремих, самостійних частин'.

Для окреслення лексики сукупності спиратимемося тільки на слова з домінантними та напівпериферійними семемами сукупності.

Внаслідок зробленого аналізу встановлено, що ядро лексико-семантичних засобів вираження сукупності становлять дієслова та іменники. Всі дієслова з семою сукупності можна виділити в окрему лексико-семантичну групу на позначення єдності, єднання з окремих частин у одне ціле. Це, наприклад такі дієслова, як *агрегатувати*, *акумулювати*, *асоціювати*, *вантажити*, *громадитися*, *групувати*, *гуртувати*, *ешелонувати*, *з'єднувати*, *комплектувати*, *консолідувати*, *купчитися*, *лучитися*, *монтувати*, *нанизувати*, *роїтися*, *складати*, *скупчуватися*, *сполучати*, *сходитися*, *шикуватися*, *юрмитися* та ін. (усього близько 30, а разом із однокореневими – понад 70). На відміну від І. Р. Домрачевої, яка виділяє 6 лексико-семантичних груп дієслів із значенням сукупності, ґрунтуючись також на периферійних семемах сукупності [3:8], ми одержуємо лише одну лексико-семантичну групу відповідних дієслів, відносячи решту дієслів до інших зон чи функціонально-семантичних полів (ФСП). Так, наприклад, лексико-семантична група дієслів на означення повторення, що виділяє згадана авторка, напр., *повторювати*, *чергувати*, *повторюватися*, *чергуватися*, на нашу думку, представляє своїми домінантними семемами субполе ітеративності ФСП аспектуальності, а не поле квантитативності, попри наявність певного сектору перетину з останнім.

Іменників із семою сукупності зафіксовано помітно більше, близь-

ко 300. Їх доцільніше класифікувати за категоріальними лексико-семантичними групами і за тематичними групами, а не за лексико-семантичними групами у традиційному, некатегоріальному розумінні, оскільки до останніх входило б, як правило, лише по дві-три лексеми і, таким чином, їх би нараховувалося занадто багато, що не сприяло б оптимальному структуруванню матеріалу. Вважаємо доцільним спочатку всі іменникові лексеми з семою сукупності поділити за категоріальною ознакою істота/неістота на дві великі групи, приблизно однакові за обсягом: 1) іменники з семою, що вказує на сукупність істот; 2) іменники з семою, що вказує на сукупність неістот. Своєю чергою, серед першої групи сукупних іменників можна виділити такі підгрупи: 1) іменники, що вказують на стабільну сукупність людей, пов'язаних між собою спільним родом діяльності: *адміністрація*, *ансамбль*, *артіль*, *авдиторія*, *банда*, *батальйон*, *бригада*, *варта*, *гарем*, *екіпаж*_{2,3}, *експедиція*_{4,5}, *залога*, *команда*_{4,6}, *конвой*, *оркестр*_{1,2}, *патруль*, *хор* та ін.; 2) іменники, що вказують на спонтанну групу людей: *ватага*, *весілля*₂, *група*, *демонстрація*₁, *натовп*, *тлум*, *шерег*, *юрма* та ін.; 3) іменники, що узагальнено вказують на сукупність людей: *громада*, *загал*, *народ*, *населення*, *орда* тощо; 4) іменники, що вказують на сукупність тварин: *завод*₂, *згряя*, *отара*, *рій*¹, *стадо*, *табун*, *фауна*, *череда* і т. ін.

Слід зазначити що чимала кількість іменників можуть вживатися і на позначення сукупності людей, і на позначення сукупності тварин, хоч, як правило, в такому разі одному зі слів притаманне переносне вживання: *валка*, *гурт*, *згряя*, *караван*, *порода*, *стадо* і т. д.

Вищевказані підгрупи можна поділити на окремі ще менші підгрупи за тематичною ознакою. Так, серед іменників, що вказують на стабільну сукупність людей, пов'язаних між собою спільним родом діяльності (група 1, підгрупа 1) можна виділити такі тематичні підгрупи лексики, як лексика державно-політичного та економічного управління, а також правознавча лексика (*адміністрація*, *ареопаг*, *асоціація*, *відомство*, *журі*, *інспекція*, *колегія*, *компанія*, *консорціум*, *посольство*, *суд*, *трибунал* та ін.), лексика на позначення промислових і торговельних понять (*артіль*, *базар*, *зміна*, *караван*, *колгосп*, *комбінат* тощо), лексика на позначення військових підрозділів, що є вельми продуктивною (*армія*, *батальйон*, *батарея*, *взвод*, *дивізія*, *ешелон*, *залога*, *корпус*, *патруль*, *полк*, *розвідка*₃, *розрахунок*₆, *рота*, *ставка* та ін.), лексика, пов'язана з освітою та культурою, серед якої чимало музичних термінів (*авдиторія*, *джаз*₂, *кафедра*, *квартет*₂, *квінтет*₁, *октет*, *оркестр*, *редакція*, та ін.).

Серед другої групи сукупних іменників з категоріальним значенням 'неістота' зібраний матеріал дозволяє виділити такі підгрупи: 1) іменники, що вказують на сукупність конкретних предметів: *бібліотека*, *гарде-*

*роб*₃, *гарнітур*, *дендрарій*, *згорток*₂, *каскад*₃, *колекція*, *комплект*, *конструкція*, *машина*₁, *мережа*₃₋₄, *організм*₂, *паунок*₂, *партія*₃₋₅, *поїзд*₁₋₂, *садиба*₁₋₂, *серія*_{1-2, 4}, *снасть*₁, *стадіон*, *сузір'я* та ін.; 2) іменники, що вказують на сукупність більшою чи меншою мірою абстрактних понять: *бюджет*, *закон*, *збірник*, *кодекс*, *октава*, *попури*, *раціон*₂ та ін.; 3) іменники, що вказують на сукупність дій: *зарядка*₃, *операція*₂, *план*₂, *ризуал*₁, *танець*_{2,7}, *технологія* і т. ін. Найбільшою кількісно підгрупою є підгрупа 1 (іменники, що вказують на сукупність конкретних предметів). Ця підгрупа може бути почленована далі на ряд менших тематичних підгруп: сукупність рослин (*дендрарій*, *квітник*₁, *чагарник* та ін.); сукупність механізмів (*агрегат*, *апарат*₂, *батарея*, *каскад*₃, *машина*₁ та ін.); сукупність чітко окреслених предметів (*бібліотека*, *в'язанка*, *гардероб*₃, *гірлянда*, *колекція*, *купа* тощо).

Частина сукупних іменників стосується як назв істот, так і неістот, тобто вони вказують на змішану сукупність істот та неістот. Це, насамперед, сукупність складних, часто нечітко окреслених предметів, об'єктів, у тому числі різнорідних: *абатство*, *авіабаза*, *автоколони*, *валка*, *ескадра*, *ешелон* і т. ін. Частина іменників може вживатися то як назва сукупності істот, то як назва сукупності неістот, як правило, внаслідок перенесення, наприклад: *ансамбль* (група музикантів і сукупність будівель), *квітник* (ділянка з квітами і переносно про групу гарних молодих людей, переважно жінок), *сім'я* (група близьких родичів і група споріднених мов, група рослин одного виду тощо), *стадіон* (комплексна спортивна споруда і люди, що заповнюють трибуни), *стихія* (маса людей, які діють неорганізовано, і улюблене коло занять, інтересів), *угруповання* (про групу людей і про сукупність предметів).

Рахунковим іменникам на кшталт *десяток*, *сотня*, *трійня* притаманні дві функції – нумеральності і сукупності, тому вони перебувають у зоні перетину підзони нумеральності і підзони сингулярності.

Прикметники і прислівники як периферійні частини мови не становлять якихось якісно нових утворень, а творяться на підставі центральних частин мови – іменників, рідше дієслів [2: 154-155]. Це стосується великою мірою також прикметників та прислівників на позначення сукупності: *акумуляований*, *артільний*, *батальйонний*, *бюджетний*, *гуртовий*, *збірний*, *колективний*, *комунальний*, *комплексний*, *ординський*, *парковий*, *ройовий*, *соборний*, *сукупний*, *хоровий*; *гуртом*, *докупи*, *загально*, *зосереджено*, *колегіально*, *оптом*, *сукупно* і т. д. Лише порівняно незначна частина прикметників утратила дериваційні зв'язки з колишніми твірними субстантивними чи вербальними основами, ці прикметники сприймаються зараз як такі, що містять первинне значення сукупності: *єдиний*, *загальний*, *спільний*, *суцільний* тощо.

Словотвірні засоби вираження функції сукупності розвинені лише сто-

совно дієслова. Дієслівні деривати із значенням сукупності творяться за дев'ятьма основними словотвірними типами (далі СТ). Причому семантика сукупності в них, як правило, поєднується із семами, характерними для інших функціонально-семантичних полів, насамперед аспектуальності. Таке явище кваліфікують як семантичний синкретизм на перетині полів, субполів чи окремих функцій [1: 137].

Мікросистему із семою сукупності становлять головним чином префіксальні СТ, рідше префіксально-суфіксальні, які мотивуються майже винятково дієсловами.

СТ $z/-c+V_{\text{НВ}}$: *звести, зшити, скріпити, спаяти, скрутити, сплавити* та ін. Цей СТ з середньою продуктивністю. Його словотвірна сема сукупності полягає у з'єднанні кількох елементів в одне ціле. Слід вказати, що ця сема з'являється лише в дериватах з обмеженою кількістю твірних слів, які потенційно передбачають дію, внаслідок якої утворюватиметься певне ціле.

СТ $po+V_{\text{НВ}}$: *побагатіти, поважити, повитоптувати, повідв'язувати, повкидати, покреслити, попадати, попектися, порозчиняти, послувати'*, *потелитися* та ін. Словотвірна сема сукупності визначається через трактування дії як такої, що поширюється на багато об'єктів, наприклад: *побагатіти* стати багатим (про всіх або багатьох). Найчастіше сема сукупності з'являється в дериватах, утворених від уже префіксованих дієслів і супроводжується аспектуальною семантикою дистрибутивності. СТ продуктивний.

СТ $roz(i)+V_{\text{НВ}}$: *розвезти, розкидати, розклеїти, рознести, розіслати, розитовхати* та ін. Дія, на яку вказують мотивуючі основи, стосується багатьох об'єктів, на чому, власне і встановлюється сема сукупності. СТ середньої продуктивності.

СТ $roz(i)+V+/-ся$: *розбігтися, розбрестися, розійтися, роз'їхатися, розлетітися* тощо. СТ малопродуктивний, обмежений твірними словами з лексичним значенням руху. Як й у двох попередніх СТ, в його дериватах наявна також дистрибутивна сема.

СТ $vi+V_{\text{НВ}}$ з наголошеним префіксом: *виводити, видивитися, викидати, виносити, вистояти і т. ін.* У дериватах наявна сукупно-дистрибутивно-дуративна словотвірна семантика. СТ середньої продуктивності.

СТ $pere+V_{\text{НВ}}$: *переарештувати, перебілити* (багато чого-небудь), *перекалічити, перемити, переміряти, переорати, пересушити, перечитати* та ін. СТ продуктивний. Сема сукупності сполучається з семами дистрибутивності, тотивності та ітеративності.

СТ $pere+V+/-ува(ти)ся$: *перегукуватися, пересвистуватися, перестрілюватися* тощо, тип малопродуктивний. Наявний синкретизм сукупності з дистрибутивністю та ітеративністю.

СТ об-+V_{НВ}: об'їхати ('їздячи, побувати у багатьох місцях'), обклеїти, облетіти, обірвати, обстукати, обтикати, обходити, общипати та ін. СТ продуктивний з синкретизмом типу сукупність + дистрибутивність + локативність.

СТ на-+V_{НВ}: набовтати, наважити, наварити, наловити, наміряти, напекти, насушити, начерпати та ін. СТ продуктивний. Разом із семою сукупності у словотвірному значенні наявні також синкретичні семи результативності, інтенсивності, ексцесивності.

Система іменникових СТ зі значенням сукупності в українській мові малорозвинена. Іменникові деривати з семою сукупності творяться головним чином за невеликою кількістю запозичених СТ. Це такі загалом малопродуктивні і непродуктивні СТ, запозичені, власне, разом із дериватами: S+-атика (*ідіоматика, проблематика, тематика, систематика*), S+-тека (*ігротека, картотека, фільмотека, фототека*), S+-аж/V+-аж (*ампераж, арбітраж, вольтаж, інструктаж, літраж, тоннаж, тренаж, фактаж*).

Мабуть, єдиним способом словотворення прикметникових дериватів із семою сукупності можна вважати складання основ, завдяки чому творяться складні прикметники: *кисло-солодкий, жовто-блакитний, багатоповерховий, п'ятисекційний* тощо. Серед прислівників можна вказати лише на окремі деривати на зразок *обіруч, водночас* тощо.

Отже, в сучасній українській мові переважними засобами мовної системи для вираження функції сукупності є одиниці лексико-семантичного рівня, які досить чітко поділяються на певні лексико-семантичні групи категоріального характеру та на тематичні групи, тоді як словотвірні засоби, крім дієслівних, розвинені недостатньо і характеризуються досить вузькою семантичною спеціалізацією. Семи сукупності можуть займати в структурі семема центральне, напівпериферійне і периферійне місце. Лише слова з домінантними семемами сукупності можна вважати такими, що мають значення сукупності.

1. **Бондар О. І.** Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження. — Одеса, 1996.

2. **Вихованець І. Р.** Частина мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1987.

3. **Домрачева І. Р.** Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Запоріжжя, 1999.

ФРАГМЕНТ КАРТИНЫ МИРА С КОНЦЕПТОМ *ЛОШАДЬ*
В РУССКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Антропоцентризм современной лингвистики, её внимание к национально-культурной специфике в языковой категоризации объективной действительности делают актуальными исследования о том, как одни и те же явления отражаются в разных (в том числе неродственных) языках. Этим обусловлено наше обращение к презентации представлений о лошади в русском и китайском языках. Мы проанализируем выражение фрагмента действительности, в основе которого лежит базовый концепт *лошадь*. Это такой уровень категоризации, «на котором общие очертания членов категории воспринимаются как подобные и на котором единственный ментальный образ может отображать всю категорию» [17:71]. В задачи данной статьи входит проанализировать, как русский и китайский языки, являясь одним из средств когнитивной деятельности и реализуя свою репрезентативную функцию, отражают отношения «общее-частное» на участке действительности с концептом *лошадь* и какие признаки членов данной категории проецируются в сферы иных категорий.

Чаще всего в русском языке употребляются слова *лошадь* и *конь*, в которых не акцентирована естественно-биологическая (половая), возрастная или специфицированная качественная характеристика этого животного. Так, слово *лошадь* в МАС семантизируется следующим образом: «Крупное домашнее животное, используемое для перевозки людей, грузов и т. п. » [10, 2:202]. В этом толковании представлены: как бы допытная, заложенная в нашем сознании как нечто данное информация «домашнее животное», естественнонаучная классификационная характеристика «крупное» и основная функция данного животного – использование для перевозки людей и грузов, хотя лошади используются и в других сферах человеческой деятельности (например, спорт, цирковое искусство и др.) и обладают множеством других признаков.

Слово *конь* в словарях семантизируется через слово *лошадь*, но в толкование включаются дополнительные сведения, связанные с ориентацией на пол животного и употребление слова: «Лошадь (преимущественно о самце); в речи военных, в коннозаводческой практике, а также в поэтической речи» [10, 2:98]. То есть слово *конь*, как и слово *лошадь*, не маркирует половую принадлежность животного. И хотя в узусе оно используется преимущественно для именованья самца, тем не менее возможно его употребление и при недифференцированном по половому признаку именовании лошадей: *Порою звучный топот коня раздавался*

по улице, сопровождаемый скрипом ногойской арбы... [5:386]. Сыны, вставайте! Коней седлайте! [1:310].

Между тем в русском языке имеется лексически выраженное и грамматически оформленное (с помощью существительных мужского и женского рода) представление о половой оппозиции в этой категории животных: **жеребец** – самец лошади [10, 1:478]; **кобыла** — самка лошади [10, 2:64]; **мерин** – кастрированный жеребец [10, 2:253]. Правда, в речи (в тексте) возможна нейтрализация этой оппозиции – и именно с помощью слов **конь, лошадь**; напр., в случаях именованья кобылы словом **конь**, а жеребца – словом **лошадь**:

Приятно думать у лежанки. / Но знаешь: не велеть ли в санки /

Кобылку бурую запречь?

Скользя по утреннему снегу, / Друг милый, предадимся бегу /

Нетерпеливого коня... [7:453]

Мальчик лет пятнадцати ... с трудом удерживал сытого пегого жеребца. ... Вася дал вожжи лошади [15:9].

Между тем знание, представление о разных естественно-биологических особях лошади связывается и с другими их признаками, отражающимися в обыденном сознании носителей языка. Так, жеребец в нашем представлении – это обыкновенно сильная, горячая, нетерпеливая (и молодая) лошадь: *Здоровенный кучер едва сдерживал горячих лошадей. Застоявшийся красавец, – жеребец нетерпеливо бил копытами о бетон [10, 1:478].*

И хотя эти признаки не эксплицированы в словарной статье, наличие их в сознании носителей языка отражается, во-первых, синтагматически, во-вторых, в метафоре, в переносе имени жеребец на молодого, крепкого, сексуального мужчину, бурно, слишком откровенно выражающего свои эмоции (Разговорная речь: «Вот жеребец!»). Так проявляется «соизмеримость универсума с понятными для человеческого восприятия образами и символами, в том числе и теми, которые получают статус ценностно-определенных стереотипов» [12:177]. То есть вторичная номинация в данном случае вербализует прежде всего осознание существенных признаков у прототипа; затем, осуществляя перенос некоторых из них с одного предмета на другой, обогащается прагматическим компонентом, который в нашем случае не может быть квалифицирован однозначно (положительная или отрицательная здесь оценка предмета именованья?). С одной стороны, положительная: молодой, крепкий, здоровый, сильный; но элементы натуралистичности, несдержанности сближают второй денотат с первым (прототипом) – и это приводит к аксиологическому снижению.

Кобыла – самка лошади (вариативное именование – кобылица; лас-

кат. – кобылка) – ценится в хозяйстве и за качества, свойственные любой лошади, но особенно – за её продуктивность, за потенциальный приплод (так же в крестьянском хозяйстве радуются, когда в результате отёла коровы получают телочку). И вот как это отношение выражается в дискурсе — в сцене беседы-торга Азамата с Казбичем (М. Ю. Лермонтов «Герой нашего времени»):

– *Славная у тебя лошадь!* – говорил Азамат: – *если б я был хозяин в доме и имел **табун в триста кобыл**, то отдал бы половину за твоего скакуна, Казбич!...*

– *Если б у меня был **табун в тысячу кобыл**, – сказал Азамат, – то отдал бы тебе его весь за твоего Карагёза* [5:289-290].

Как видим, мерой высокой цены является не просто большое количество лошадей, предлагаемых взамен Карагёза, приглянувшегося Азамату, но именно табуны кобыл. Однако словом **кобыла** (как, впрочем, и словом **лошадь**) может актуализироваться сема «крупное» животное. Это наблюдаем при использовании их в переносном значении: кобыла — «рослая, физически развитая девочка – подросток или девушка»; лошадь – «крупная, жилистая женщина». Тогда происходит транспозиция определения «крупный» из естественнонаучной в обиходно-бытовую плоскость (в сферу сугубо внешнего восприятия) и имплицитная гиперболизация физиологической сущности (здоровая, физиологически крепкая, но лишённая женского изящества). Хотя животное лошадь, кобыла отнюдь не лишено своеобразной грациозности, но перевод знака из анималистического регистра в антропологический с акцентуацией сугубо внешних и физиологических признаков создаёт прагматический эффект снижения. Указанные переносные значения не отражены в МАС; слова с этими значениями можно охарактеризовать как относительно иконические знаки [См.: 8, 7].

«Детёныш лошади» – жеребёнок [10, 1: 478], «годовалый жеребёнок» – стригун, стригунок [10, 4: 287] – тоже ведь лошади. Этими словами в русском языке отражается возрастной признак и корреляция с тем же ментальным образом, с которым соотносятся слова **конь, жеребец, кобыла, мерин**.

В китайском языке для обозначения лошади употребляется слово **mI** (лошадь, конь), не указывающее ни на пол, ни на возраст, ни на другие какие бы то ни было признаки данного животного. Для того чтобы обозначить указанные выше признаки, строятся словосочетания: **mi mI** – самка лошади; **gong mI** – самец лошади; **shan mI** – кастрированная лошадь, кастрированный конь. Чтобы передать значение русского слова **жеребёнок**, употребляются словосочетания: **mIju** – детёныш лошади (букв.: ребёнок лошади); **xiao mI** – маленькая лошадь. То есть в китай-

ском языке концептуальная общность в данном отрезке действительности выражается одним знаком (m1), а множественность частных явлений, охватываемых одним понятием и конкретизируемых в речи, выражается синтаксически. В то время как в русском языке разнообразие явлений, объединённых базовым концептом, выливается в множественность знаков.

Эта тенденция русского языка – **лексически** обозначать разновидности лошадей – выявляется и в том, что в русском языке имеются отдельные слова для именованья их характеристик по некоторым другим признакам. Так, представление о высокоскоростных качествах лошадей в обыденном сознании связывается со словами **скакун**, **рысак**, **иноходец**; хотя здесь мы входим уже в сферу достаточно глубокой детализации категории – обозначение пород лошадей. И не все носители русского языка (без обращения к словарям!) отметят, что **скакун** – это «**верховая** лошадь с высокими беговыми качествами» [10, 4:102]; **рысак** – это «лошадь рысистой породы» [10, 3:746], которая проявляет свои скоростные качества **в упряжке** [10, 1:66]: «*Воронье рысаки, звеня подковами по мостовой, понесли мягко подрагивающую ... коляску на дачу*» [10, 3:746]; а **иноходец** – лошадь с особой походкой, с особым способом бега, при котором «лошадь попеременно выносит и опускает то обе правые, то обе левые ноги» [10, 1:669].

Рабочие лошади, используемые для перевозки тяжестей и на других трудоёмких работах, именуется в русском языке **тяжеловозами** [10, 4:438]. А за словами **савраска**, **сивка** (**сивко**) закреплён в нашем сознании образ крестьянской рабочей лошади: *Укатали сивку крутые горки* (Посл.); *Савраска, запряженный в сани, понуро стоял у ворот* [6:294], хотя на самом деле эти слова являются характеристиками лошадей по масти. **Саврас** – лошадь саврасой масти: светло-гнедой с чёрным хвостом и гривой [10, 4:11]; а **сивка**, **сивко** — лошадь сивой (серовато-серой, пепельно-серой) масти [10, 4: 88-89].

Лошади тощие, ослабленные, изнурённые именуется словами **кляча** [10, 2:62], **одёр** [10, 2:591].

Наиболее известными словами, характеризующими масть лошади, являются **белый**, **вороной**, **гнедой**. И при этом **гнедой** – красновато-рыжий с чёрным хвостом и гривой [10, 1:320] – нейтральная характеристика и масти, и лошади, а вот **вороной** (чёрный) и особенно **белый** сопряжены с семантическим ореолом «очень красивый, торжественный» отсюда ФЕ **всехать на белом коне** – быть победителем.

По месту в упряжке – тройке лошадей называют **коренником** (средняя лошадь) и **пристяжными** [10, 2:102].

Именем же всей категории данных животных в русском языке, как

в китайском – **ml**, являются слова **лошадь**, **конь**: именно они (или их корни) включаются, во-первых, в терминологические конструкции (**Лошадина сила** – внесистемная единица измерения мощности [10, 2:202]): во-вторых, в именовании сопредельных сфер человеческой деятельности (**коневодство**, **коннозаводческая деятельность**; **конница** – конные войско; кавалерия [10, 2:90]; **конная милиция**; **конный спорт**; **конка** – городская железная дорога с конной тягой, существовавшая до появления трамвая [10, 2:89]; **конюх** – работник, занятый уходом за лошадьми; **коновал** – знахарь, лечащий лошадей и — о плохом, невежественном враче [10, 2:90]; **конокрад**. В-третьих, все помещения и устройства для работы с лошадьми включают именно корень **кон'**, **кон**: **конюшня**, **коновязь**; мясо любой лошади называется **конина**. И, наконец, инвентарь ФЕ, пословиц и поговорок, включающих слова **лошадь**, **конь**, т. е. имена базового концепта, намного шире таких ФЕ (в широком понимании), которые включают слова-гипонимы, слова-конкретизаторы, отражающие видовые представления о членах данной категории (хотя и последние в русском языке представлены отнюдь не единично). То есть в словах **лошадь**, **конь** в наиболее общем виде заключены те совокупности смыслов, которые отражают жизненный опыт и знания людей; и эти смыслы как прототипические включаются носителями русского языка во вновь обозначаемые явления и ситуации.

При этом концептосфера каждого из названных слов шире, богаче тех значений, которые представлены в словарях. Так, слово **конь** в нашем сознании не только домашнее животное, используемое для перевозки грузов, но и *трудолюбивое, усердное* (отсюда – *работает, как конь*), *красивое и сильное* животное: *Молод был – конём слыл, стар стал – одёр стал* (Посл.). В народном сознании иметь коня – знак благополучия; отсюда ФЕ *быть на коне* — чувствовать себя победителем [10, 2:98].

В англ. ментальности лошадь (конь) выступает эталоном здоровья: (as) strong as a horse [13:24]. В русск.: Здоров как бык [10, 1:129].

В то же время конь – это в известной мере и **грубая сила**, ибо: *В одну телегу впрячь не можно / Коня и трепетную лань* [7, 2:109].

Конь – друг, товарищ, помощник, слуга: *В молчанье, рукою опершись ни седло, / С коня он [князь] слезает угрюмый; / И верно друга прощальной рукою / и гладит и треплет по шее крутой. / Прощай, мой товарищ, мой верный слуга. / Расстаться настало нам время...* [7, 1: 273-274].

Коня очень высоко ценим, он может быть наградой:

Открой мне всю правду, не бойся меня:

В награду любого возьмешь ты коня [7, 1:273]

... Конь же лихой не имеет цены [5:292].

Многие качества и признаки лошади (коня) метафорически проеци-

руются в сферы человеческой жизни, и образ коня используется в русском и китайском языках для передачи некоторых отвлечённых понятий и представлений. Это можно наблюдать не только с образом коня. В. Н. Топоров пишет: «Не только человек мера всех вещей, но в известном отношении и обратно: вещь – мера всех людей» [14:17]. Поэтому ассоциативные связи образов животных и человека – это языковая универсалия. Это отражается во фразеологии (при широком её понимании). В. И. Телия пишет: «... фразеологизмы, образные основания которых как бы «подсказывают» ход к их культурной интерпретации, обнаруживают двойную соотнесённость с культурой: сама их внешняя форма – это уже язык культуры, поскольку «буквальное» её прочтение соотносит образ со стереотипным, эталонным или символично значимым для данной лингвокультурной общности **мировидением**, в котором отразилось какое—либо свойство, случай, явление или ситуация – с одной стороны, а с другой – этот образ осознаётся и интерпретируется носителями данного языка в соответствии с их культурной компетенцией» [13:251]. То есть, хотя ФЕ являются вторичными знаками, в случаях сохранения центрального компонентом живой внутренней формы первое означаемое становится элементом и их значения.

Сопоставление ФЕ с именем и образом лошади (коня) в русском и китайском языках позволяет отметить, с одной стороны, некоторое сходство, а с другой – различие в их содержательной и структурной организации. Так, особенностью китайского языка является то, что большая часть ФЕ включает как минимум 4 элемента (либо 4 односложных слова, либо 2 двусложных). Таких единиц примерно 90% [2:176]. Для организации русских ФЕ количественный параметр не является релевантным. Несмотря на то, что и в русском, и в китайском языках образ коня широко используется во ФЕ, прямая совпадения конструкций и смыслов нет. Мы обнаружили только содержательное **соответствие** в некоторых единицах. При этом только в одном случае и в русской, и в китайской ФЕ присутствует образ коня: русск. **Старый конь (старая кобыла) борозды не портит** [9:441-442]; кит. Lao mǐ shì tú (Старый конь хорошо знает дорогу) [18: 343]. И в русском, и в китайском языках так говорят об опытном человеке.

В других случаях китайские ФЕ с именем коня (лошади) соотносятся по смыслу с русскими ФЕ, не имеющими этого образа. Например: кит.: **Fei lǚ fei mǎ?** = ни осёл ни лошадь [18:255] – русск. **Ни то ни сё; ни рыба ни мясо** [16: 403, 476]; кит. **Lu yao zhi ma li ri jiu jian ren xin** = Сила коня познаётся дальней дорогой, а сердце человека – временем [18:732] – русск. **Чтобы узнать человека, надо с ним пуд соли съесть** [9:507]; кит. **Zhi lu wei ma** называть оленя лошадью [18: 582] – русск.: **Называть белое чёрным** [10: 668].

В ряде китайских ФЕ мы обнаружили интересные для носителей русского языка сопоставления образа коня (лошади) с образами других животных. Так, для выражения несоответствия чего-л. чему-л. (кому-л.) используется сопоставительный ряд: губа осла – пасть лошади, голова коровы (быка) – пасть лошади: **Lь chun bu dui ma zui** – букв.: губа осла не к пасти лошади [18:395]; **Niu tou bu dui ma zui** = букв.: голова коровы (быка) не к пасти лошади [18:301]. По смыслу эти ФЕ можно соотнести с русск. *Идет как корове седло* [16:419].

С идеей несоответствия перекликается идея несовместимости, которую видим в кит. ФЕ **Niu ji tong zao** = букв.: корова и конь в одной кормушке. Последнюю ФЕ можно соотнести с русск.: *Гусь свинье не товарищ* [9:114]; *Куда конь с копытом, туда и рак с клешней*.

Как видим, и в русском, и в китайском обыденном сознании (и соответственно – в языках) представлена интенция выразить понятие о несоответствии с помощью столкновения зоообразов; и при этом в одних случаях используются одинаковые зоообразы (конь – олень, лань), в других – разные: русск.: гусь – свинья, конь – рак; кит.: конь – осёл, конь – бык (корова). С другой стороны, в китайской ФЕ **Niu ma sheng huo** [18:410] образы лошади и быка (коровы) сближаются – по признаку «много и **непосильно тяжело** работать». Буквально эта ФЕ звучит так: Жить, как бык и лошадь; а образный её смысл: «очень тяжело, тупо работать; влачить рабское существование». В русских фразеологизмах работать как вол [10, 1:204], работать как ломовая лошадь [10, 2:199] при наличии смысла «тяжёлый труд» есть ещё сема «напористо работать», но сема «рабский» труд, как нам кажется, отсутствует. Хотя сема «покорно», может быть, всё же есть (в ореоле, в негативной коннотации).

Это, с одной стороны, различие между конём и коровой, а с другой – их сближение показал Н. Заболоцкий в стихотворении «Лицо коня»:

Животные не спят. Они во тьме ночной
Стоят над миром каменной стеной.
Рогами гладкими шумит в соломе,
Покатая коровы голова.
Раздвинув скулы вековые.
Её притиснул каменистый лоб.
И вот косноязычные глаза
С трудом вращаются по кругу.
Лицо коня прекрасней и умней.
Он слышит говор листьев и камней.
Внимательный! Он знает крик звериный
И в ветхой роще рокот соловьиный.
И зная всё, кому расскажет он

Свои чудесные виденья? <... . >
 И конь стоит, как рыцарь ни часах,
 Играет ветер в лёгких волосах.
 Глаза горят, как два огромных мира,
 И грива стелется, как царская порфира.
 И если б человек увидел
 Лицо волшебное коня,
 Он вырвал бы язык бессильный свой
 И отдал бы коню. Поистине достоин
 Иметь язык волшебный конь! < ... >
 Но вот конюшня опустела,
 Деревья тоже разошлись.
 Скупое утро горы спеленало,
 Поля открыло для работ.
 И лошадь в клетке из оглобелъ,
 Повозку крытую влача,
 Глядит покорными глазами
 В таинственный и неподвижный мир [4:55-56].

Здесь присутствует текстовое противопоставление конь – корова, конь – лошадь как символы «красивое, умное, свободное // покорное, послушное, подавленное». В жизненном опыте русских и китайцев используется способ определять возраст лошади по зубам и образная характеристика качеств чего-л. по этому соотношению – правда, в разных сценариях и разных образных конструкциях. Так, русская поговорка гласит: Дарёному коню в зубы не смотрят = не выражают недовольства подаренной (или доставшейся даром) вещью [9:117]. И говорят так именно тогда, когда подарок не нравится. А китайская ФЕ **Ma chi tu zeng** (букв. Не стоит увеличивать зубы коня (лошади) означает: «Не стоит приукрашивать действительное положение вещей» [18:378], т. е. в них имплицитно как бы противопоставлены позиции дарителя и получателя подарка: в русской поговорке представлена позиция дарителя, в китайской – позиция получателя.

Идея преданности в отношениях выражается кит. **quan ma zhi lao** [18:514], букв. *служить кому-н., как собака или лошадь*. Она имеет значение «хорошо служить кому-л., проявлять преданность кому-л., в частности – начальству». В русском языке говорят **Предан, как собака**; но эта характеристика окрашена оттенком пренебрежительности.

Представление о сотрудничестве человека и коня лежит в основе целого ряда китайских ФЕ. При этом одни из них сообщают о негативных, другие о позитивных ситуациях. Напр.: **Ma yang ren fan** (букв.: конь упал, солдат упал). Значение — началась страшная паника, неразбериха [18:379]. **Ma shou shi zhan** (букв.: идти в атаку туда, куда чей-л. конь

бросается). Значение — подчиняться чьей-л. воле, быть на поводу у кого-л. [18:379].

Но представление о подлинной воинской чести тоже связано с образом коня: **Ma ge guo shi** (букв.: обернуть погибших на поле брани кожей лошади). Значение — «пасть смертью храбрых; с честью пасть на поле брани» [18:379].

В русском языке (в связи с его более детальной лексической субкатегоризацией базового концепта **лошадь**) представлены такие ФЕ, которых нет в китайском языке. Например:

Врет как сивый мерин = нагло, беззастенчиво врёт [10, 2:253]; *Глуп как сивый мерин* = об очень глупом человеке [10, 2:253]; *Осень на пегой кобылке ездит* = о частой смене снега грязью [11:6]. В то же время в ряде русских пословиц видим семантическую оппозицию «конь – волк», в которой лошадь представлена обеими половыми особями (кобыла, жеребец), а волк во всех случаях фигурирует как сила, враждебная этому доброму и доверчивому домашнему животному: *Кобыла с волком тягалась: один хвост да грива осталась* [3, 1:98] = не стоит вступать в неравную борьбу с сильным хищником; *Пожалел волк кобылу: оставил хвост да гриву* = Пожалел лишь на словах, а на деле причинил большой вред [9:352]: *Резвого жеребца и волк не берет* [11:168].

В нашу задачу не входило представлять полный инвентарь ФЕ с образом лошади (коня) в русском и китайском языках и всю концептосферу данной категории. Для нас важно было выяснить, как в русском и китайском языках отражается субкатегоризация концепта **лошадь**; какими средствами выражаются представленные в обыденном сознании носителей языка признаки членов данной категории; какие из их признаков проецируются на людей и в сферу отвлечённых понятий. Анализ материала показал, что в русском языке в качестве родового имени категории выступают два слова — **лошадь**, **конь**: в китайском — слово **mI**. Представление о членах данной категории, выделяемых на основании разных признаков, выражается в русском языке лексически, в результате чего имеем широкий ряд гипонимов, соотносимых с гиперонимом (именем базового концепта) как «частное – общее», а в китайском языке – синтаксически. Характерные качественные особенности членов категории, отражающие обыденное сознание, выражаются в обоих языках дискурсами разного объёма. Во вторичные номинации (словесные и фразеологические), использующие имена членов категории, включаются в большей степени общекатегориальные признаки, хотя частично и видовые. Ассоциативные связи анализируемого зоообраза с другими образами в русском и китайском языках обусловлены национально-культурными особенностями.

1. **Бальмонт К.** Стихотворения. — М., 1990.
 2. **Горелов В. И.** Лексикология китайского языка. — М. . 1984.
 3. **Даль В. И.** Пословицы русского народа: В 2 т. — М., 1984.
 4. **Заболоцкий Н.** Столбцы и поэмы. Стихотворения. — М., 1989.
 5. **Лермонтов М. Ю.** Собрание сочинений: В 4 т. — М., 1961-1962. — Т. 4.
 6. **Некрасов Н. А.** Стихотворения и поэмы. — М., 1971.
 7. **Пушкин А. С.** Сочинения в 3-х т. — М. . 1985-1987.
 8. **Савенкова Л. В.** Иконизм как черта пословичного знака // Проблемы общего и сравнительно-исторической языкозн. Тезисы межвуз. конф. . — Ростов-на-Дону, 1997.
 9. **Словарь** русских пословиц и поговорок / Сост. В. П. Жуков. — М., 1967.
 10. **Словарь** русского языка: В 4 т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. — М. . 1981-1984.
 11. **Снегирёв И. М.** Русские в своих пословицах. — М., 1831. — Кн. 2.
 12. **Телия В. Н.** Метифоризация и её роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в создании языковой картины мира. — М., 1988.
 13. **Телия В. Н.** Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996.
 14. **Топоров В. Н.** Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифологического. — М., 1995.
 15. **Тургенев И. О.** Хорь и Калиныч // Собрание сочинений в 12 т. — М., 1975. — Т. 1.
 16. **Фразеологический** словарь русского языка. — М., 1968.
 17. **Ченки А.** Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях // Вопросы языкознания. — 1996. — №2.
 18. Nan yu cheng yu ci dian. — Bei jing: Shang wu yin shu guan chu ban, 1988. (Фразеологический словарь китайского языка. — Пекин, 1988).
-

*Редакція «Записок з українського мовознавства»,
«Записок з загальної лінгвістики»,
«Записок з ономастики»
запрошує авторів подавати статті:
поштово: 65000 Одеса, АС 24
електронно: jukor@te. net. ua*

СИНТАКСИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ АНГЛИЙСКОГО ГЛАГОЛА
В ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С НАЧАЛЬНЫМ *IT*

Изучение синтаксического и семантического строя предложения как единицы оформления человеческой мысли имеет долгую историю, но не теряет своей актуальности и в настоящее время. «Каковыми бы ни были другие интересы современной лингвистики, – писал У. Фрэнсиз, – ее душой и центром является интерес к структуре языка» [10:29].

С проблемами синтаксической организации предложения непосредственно связана и проблема выделения и описания моделей синтаксической сочетаемости глагола-сказуемого как ядра, организующего центра предложения.

Тот факт, что глагол занимает центральное место в семантической и грамматической организации предложения, давно общепризнан. По образному выражению В. фон Гумбольдта, мысль именно «посредством глагола покидает свою внутреннюю обитель и переходит в действительность...», в то время как все остальные слова «подобны мертвому материалу, ждущему своего соединения, и лишь глагол является связующим звеном, содержащим в себе и распространяющим жизнь» [4:199]. Последнее свойство определяется в лингвистике термином «валентность», под которым понимают способность глагола сочетаться с другими конститuentами предложения с различной степенью когезии [5:61]. (Сам термин «валентность» (от лат. *valentia* – сила) заимствован в лингвистику из химии. В химии валентностью называют способность атома химического элемента образовывать химические связи с другими атомами.)

Понятие валентности не является чем-то совершенно новым в языкознании, поскольку вопросы сочетания и сочетаемости единиц языка друг с другом затрагивались в разное время как отечественными, так и зарубежными учеными. Но лишь в последние десятилетия эта проблема получила пристальное внимание исследователей как в плане общетеоретическом, так и в плане методики преподавания иностранных языков.

В лингвистике принято выделять различные виды, типы, уровни валентности – «внешнюю» и «внутреннюю» [8], семантическую и структуральную, или синтаксическую [11:35, 2:18-19]; последняя подразделяется на обязательную и факультативную [2:19-25; 1:111-117; 7:59 и сл., и др.]. Наряду с термином «валентность» используется также и термин «сочетаемость», причем для обозначения как идентичных, так и разных языковых явлений. Не вдаваясь в терминологические тонкости, отметим, что в нашей работе термины «валентность» (на синтаксическом уровне)

и «сочетаемость» (также синтаксическая) используются как полные синонимы.

В данной статье представлены некоторые итоги исследования валентности английского глагола и выделения базовых моделей его синтаксической сочетаемости. Материалом для анализа послужили предложения с инициальным *it*. Выборка составила 1. 000 речевых отрезков из произведений современных англоязычных писателей.

В результате систематизации и классификации предложений, открывающихся лексемой *it* (о грамматическом статусе *it* см: 9), оказалось, что анализируемые предложения соответствуют четырем базовым морфолого-синтаксическим моделям, а именно:

Модель 1: It – Vc – Cs (75, 16%),

Модель 2: It – Vc – Co (10, 04%),

Модель 3: It – Vp (7, 82%),

Модель 4: It – Vc – Cd (6, 98%),

где: Vc – комплементируемый глагол (т. е. глагол, требующий восполнителя -комплемента); Vp – глагол-сказуемое, финитная форма глагола, не требующая восполнителя; C – комплемент, или восполнитель смысла глагола; Cs – субъектный комплемент (предикатив); Co – объектный комплемент, или объект (дополнение); Cd – адвербиальный комплемент.

Примеры, иллюстрирующие базовые модели синтаксической сочетаемости глагола в рассматриваемых предложениях с начальным *it* (номер примера соответствует номеру модели):

1. a. «It's so hot», she complained (F. S. Fitzgerald),
b. It seems very funny to see so few Americans around (F. S. Fitzgerald);
2. a. It [*the motor-boat*] belonged to Demaine, the oil man (F. S. Fitzgerald),
b. It occurred to me that he had been very slowly, bending toward her all evenings <... > (F. S. Fitzgerald);
3. a. It snowed (A. Hailey),
b. It does not matter whether or not you meant to brush the web of things (P. P. Warren);
4. a. It was more than 20 years ago (R. P. Warren),
b. It was on the third day that a telegram signed Henry C. Gatz arrived from a town in Minnesota (F. S. Fitzgerald).

(Все примеры, приведенные в пункте «b», являются вариантами соответствующих базовых моделей, поскольку подчеркнутый элемент функционирует в качестве приложения, уточняющего и сообщающего дополнительную информацию о субъекте, выраженном в данных предложениях лексемой *it*).

Каждая из выделенных основных валентных моделей английского глагола в *it* -предложениях соответствует «отвлеченной структурной схеме (образцу минимального построения)», которая лежит в основе предло-

жения как синтаксической конструкции, «основной и первичной функцией которой является функция коммуникативная, т. е. передача информации о каком-то отрезке действительности» [3:241].

Окружающая человека действительность представляет «физические (материальные) объекты, понимаемые четырехмерно в пространстве и времени», которые «не следует отличать от процессов» [12:170]. В объективном мире материальные объекты, или субстанции, не существуют изолированно друг от друга. Всякая субстанция существует в связи с другими. Однако, рассматривая материальные объекты, человек может абстрагироваться от их отношений к другим объектам или, напротив, рассматривать частные отношения между частными субстанциями. В соответствии с этим можно говорить о процессах-неотношениях и процессах-отношениях.

Среди выделенных нами базовых валентных моделей глагольной сочетаемости в *it*-предложениях только вторая модель передает процессы-отношения, остальные же модели (1, 3, 4) используются для обозначения процессов-неотношений.

Процессы-неотношения в качестве обязательных конstituентов содержат в себе субстанцию – носитель процесса (в данном случае *it*) и изменения во времени относительно этой субстанции (глагол в финитной форме). Как видно из выделенных моделей, процессы-неотношения могут быть двух видов: 1) *It was raining*, где «*It*» соотносится с носителем процесса, «*was raining*» – со специфическими изменениями во времени, характеризующими эту субстанцию (модель 3), и 2) *It (The day) was wet and cold*, где кроме носителя процесса есть еще два компонента: «*wet and cold*», что соотносится со свойствами носителя процесса, и «*was*», который указывает на существование во времени носителя процесса как обладающего такими свойствами (модели 1, 4).

Предложения, указывающие на процессы-отношения, в качестве обязательных конstituентов содержат, как минимум, две субстанции – носитель процесса и субстанцию, не раскрывающую содержания носителя процесса (т. е. не являющуюся предикативом), но выступающую в функции объекта: *It possesses me, this desire to possess* (A. F. Hotchner).

О двух видах основных минимальных образцов построения предложений в английском языке говорит и проф. Н. Ф. Иртеньева, рассматривая проблемы информативного членения предложения (6). Вот эти две схемы: *T+N+V+T+N* и *T+N+is+T+ N/A* [6:29]. «Уже эти отвлеченные структурные схемы, – пишет Н. Ф. Иртеньева, – передают значительный объем информации, а именно: первое – “коммуникацию события, второе — коммуникацию отношений. Кроме того, они передают грамматическую информацию о повествовательной направленности коммуникации, о двусоставности предложения, причем именная группа распрост-

раняется детерминативами, тогда как глагольная распространяется в соответствии с валентностью глагола» [там же].

Что касается валентности глагола в анализируемых конструкциях, то следует отметить, что в *it*-предложениях, передающих практически в 90% процессы-отношения материального мира, глагол может быть 1) моновалентным (т. е. имеет только одну обязательную валентность – субъектную связь), 2) дивалентным (помимо субъекта, связан с одним из комплементов), 3) тривалентным-(субъектная связь плюс еще два компонента). В случае модификации предикатного глагола адвербиальным адьюнктом, связь V-Md находила отражение в формуле предложения, но из-за факультативного характера компонента Md в количестве валентностей не учитывалась. Например:

1) It happened (A. Hailey);

It was not known that Ulises Rodrigues was using the code name Miguel (A. Hailey) (формула предложений It – Vp);

It happened suddenly (A. Hailey) (It -V – Md);

2) a. It [*the wheel*] came off (F. S. Fitzgerald) (It – Vc – Cd);

b. It was a strange coincidence (F. S. Fitzgerald) (It – Vc – Cs);

c. It [*the picture*] shows up well (F. S. Fitzgerald) (It – Vc – Cd);

Md

d. It was impossible this afternoon (F. S. Fitzgerald) (It – Vc – Cs);

Md

3) It [*the horse*] ran a nail in his foot yesterday (Th. Dreiser) (It – Vc – Co).

Cd Md

В предложениях, начинающихся с лексемы *it* и обозначающих процессы-отношения, моновалентные структуры невозможны (что, собственно, и вытекает из природы указанной группы процессов), отмечены же 1) дивалентные (содержащие субъектно-объектную связь) и 2) тривалентные глагольные структуры, например:

1) a. It takes two to make an accident (F. S. Fitzgerald) (It – Vc – Co);

b. It [*the car*] must have killed her instantly (F. S. Fitzgerald) (It – Vc – Co);

Md

2) a. It'll show you how I've gotten to feel about – things (F. S. Fitzgerald)

(It – Vc – Co1);

Co2

3) It [*the horse*] ran a nail in his foot yesterday (Th. Dreiser) (It – Vc – Co).

Cd Md

b. He than ran his hand through his hair (Th. Dreiser) (It – Vc – Co).

Cd Md

Если обязательную субъектную валентность (S) отнести к левому от

глагола-сказуемого ветвлению предложения, то в правом от глагола-сказуемого ветвлении находим конечное количество компонентов-«актантов» глагола. В анализируемых предложениях их число не превышает трех, тогда как в других предложениях английского языка (т. е. не начинающихся лексемой *it*) их число может достигать пяти (см: 5 : 61-74, 79). Сочетаемость компонентов валентных структур глагола носит не случайный, но закономерный характер (там же, с. 77-78) и для анализируемых предложений может быть представлена в виде следующей дистрибутивной таблицы (отметим, что обязательность/ факультативность компонентов должна определяться для каждого глагола в отдельности, в зависимости от конкретной речевой ситуации, в которой глагол реализован в том или ином лексико-семантическом варианте):

	Co	Cs	Cd	Md
Co	+		+	+
Cs		+		+
Cd	+		+	+
Md	+	+	+	+

Как видно из таблицы, наличие субъектного компонента исключает возможность одновременного использования и объектного компонента, и адвербиального компонента. Невозможно также «соседство» при одном и том же глаголе в рамках одного и того же предложения субъектного и объектного компонентов.

Анализ синтаксической сочетаемости глагола, на наш взгляд, необходим для правильной организации предложения в целом, что, несомненно, окажет неоценимую помощь изучающим иностранный язык.

1. **Адмони В. Г.** Завершенность конструкции как явление синтаксической формы // Вопросы языкознания. – 1958. – №1.

2. **Всеволодова М. В.** Некоторые закономерности сочетаемости слов и словоформ в предложении // Сочетаемость слов и вопросы обучения русскому языку иностранцев. – М., 1984.

3. **Грамматика** современного русского литературного языка. – М., 1970.

4. **Гумбольдт В.** О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. – М., 1984.

5. **Домброван Т. И.** Проблема грамматической классификации глаголов в современном английском языке. – Дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1996.

6. **Иргеньева Н. Ф.** Информативное членение предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л, 1975.

7. **Почепцов Г. Г.** Конструктивный анализ структуры предложения. – К, 1971.

8. **Степанова М. Д.** Теория валентности и валентный анализ (на материале современного немецкого языка). – М, 1973.

9. **Финогина Л. М.** Функционирование и грамматический статус лексемы it в современном английском языке. – Дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1982.

10. **Francis W. N.** The Structure of American English. – N. Y., 1958.

11. **Herbst T., Heath D., Dederding H. M.** Grimm's Grandchildren // Current Topics in German Linguistics. – Ldn; N. Y., 1980.

12. **Quine W.** Word and Object. – N. Y.; Harvard, 1960.

В. Капустина

НЕМЕЦКО-РУССКАЯ ИНТЕРКАЛЯЦИЯ: ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Билингвизм и связанные с ним явления приобретают огромное значение в сегодняшнем интернационализирующемся мире, в условиях возрастания миграций населения, развития технологий коммуникации, универсализации образования. Поэтому к проблемам двуязычия привлекается внимание не только лингвистов, но и психологов, культурологов, этнографов и пр. Это связано также с общей антропоцентрической переориентацией научного знания.

Реализация процесса взаимодействия языков происходит непосредственно в сознании билингвов. В зависимости от уровня языкового влияния различают интерференцию ($Я_1 > Я_2$) и интеркаляцию ($Я_1 < Я_2$) как акты языковой мутации. Интеркаляция свойственна для соотношенного билингвизма, когда степень владения обоими языками приблизительно одинакова; интерференция же более присуща комбинированному билингвизму, особенно на его начальной стадии. Как речевой результат языкового контакта интеркаляция изучена еще явно недостаточно. В основном исследовались иноязычные вкрапления в текст художественного произведения, использующиеся автором в стилистических целях.

В настоящей работе мы попытались рассмотреть проблемы интеркаляции на материале спонтанной речи эмигрантов из СНГ в Германии. Наша задача заключалась в установлении особенностей включения в русскую речь иноязычных компонентов и выявлении системности подобных явлений.

Материалом исследования послужили магнитофонные записи непринужденных бесед одиннадцати информантов (разного пола, возраста, рода деятельности), не менее 6 лет проживающих в Германии и в официальной обстановке использующих исключительно немецкий язык.

Прежде всего мы постарались определить степень психологической управляемости интеркаляционными элементами. По мнению А. Е. Кар-

линского, если интерференция всегда носит подсознательный характер и практически не поддается контролю говорящего, то интеркаляция прямо или косвенно контролируется сознанием билингва. Довольно часто внесение иноязычных элементов, прежде всего лексем, обусловлено потребностью в са-модемонстрации. Так, например, речь Мартина Лютера — в выступлениях перед университетскими коллегами и студентами — была густо пересыпана латынью. В то время латинский язык выполнял такие общественные функции (язык науки, образования, ораторского искусства), которые не были присущи немецкому языку. Аудитория для Лютера была двуязычным собеседником и он намеренно пытался придать своей речи на немецком языке наукообразный вид, используя латинские термины и речевые штампы. Интеркаляция в этом случае была обусловлена не только психолингвистическими, но и социолингвистическими причинами [см.: 3:128].

Действительно, билингвы часто в присутствии двуязычного собеседника используют слова из Я₂, потому что это усиливает суггестивную направленность речевого высказывания.

Вместе с тем существуют и другие причины, связанные с явлениями активации референта и спонтанной номинации. Во-первых, для речи билингвов на Я₁ естественно использовать онимы из Я₂, поскольку вряд ли целесообразно их переводить в пласт иной культуры. Это касается разнообразных топонимов, а также названий праздников. Напр.: */Везде Marktplatz'ы их знаменитые //, // A Savignyplatz — это недалеко от тебя //, // Вот если бы без Silvester-бала / ну еще можно подумать //*.

В последнем случае интеркаляция вызывается проникновением инокультурных традиций в систему языковой личности. Переключение кодов вызывает не только лингвистическую, но и ситуационную мутацию. Переход на другой язык — это, фактически, переключение на иной социокультурный тип поведения [4:135].

Т. н. “макароническая речь”, состоящая из перемежающихся фрагментов на разных языках, наблюдается в диалогах, где два русскоязычных собеседника обсуждают высказывания третьего, продуцированные на немецком языке, или пересказывают содержание прочитанного по-немецки. Например:

// Значит он пришел и говорит / вы знаете что / это / keine (прав. Kein/ Wunder / значит если / Badezimmer ohne Fenster / это всегда будет этот Geruch //

Фрагмент диалога:

А.: /значит там так/открываешь например / Гент /

Б.: /угу/

А.: /сколько Einwohner/

Причина интеркаляции здесь носит социолингвистический характер и отражает совмещение разноязыковых ситуаций в речевом сознании, что типично для всех эмигрантов, но проявляется в разной степени в различных социальных подгруппах.

Целеустремления эмигрантов, связанные с вхождением в новую этнокультурную среду, различны.

Одни из них, не имеющие специального образования, стремятся устроиться на работу, не предполагающую речевого общения (на конвейер, например). В этом случае они надолго остаются замкнутыми в рамках родного языка, их немецкая речь пронизана интерференционными ошибками, а интеркаляция проявляется в бытовых ситуациях (при наименовании продуктов, использовании топонимов).

Интеллигенция и их дети пытаются адаптироваться в новой этнокультурной среде, посещая различные курсы, поступая в немецкие учебные заведения, отправляясь в путешествия с немецкими туристическими фирмами. В результате в их тезаурусе целые смысловые поля оказываются вербализованными только на немецком языке. В речи людей, получивших среднее образование еще на русском языке, это прежде всего касается информатики и реалий инокультурного быта. Нами отмечено, что программисты испытывают большие затруднения в подборе конвенциональной лексики на уровне профессионального общения с монолингвом — носителем Я₁. В речи детей и подростков практически все научные и политические термины существуют только как немецкие.

Так, например, подросток, который уже 9 лет живет в Германии и учится в немецкой гимназии, пытается рассказать русскоязычным слушателям и билингвам о начале I Мировой войны: /э-э / **in Deutschland** / ну в Германии / был **Nationalismus** / **Nationalismus** это обозначает / э-э / **Serben** хотели шоб принадлежала **Deutschland Serbische Künigreich** /ну к царству//.

Таким образом, явление интеркаляции становится неподконтрольным сознанию говорящего, Я₂ постепенно заменяет Я₁. Вытеснение начинается с отдельных лексем-экзотизмов, потом распространяется на профессионализмы, позднее — на бытовую лексику и фразеологию. Причем на самых ранних стадиях возможно семантическое переосмысление слов, которые есть и Я₁ и в Я₂. Напр., бабушка спрашивает внука: // Тебе сок Викуля **оранжевый** или яблочный / какой?/, подразумевая под “оранжевым” “апельсиновый”. Такие слова фактически принадлежат к двум языковым системам и одновременно ни к одной из них в полном объеме [2:166-167].

Использованию номинаций из Я₂ способствует их универсальность в противовес расчлененной (в виде словосочетания) номинации в Я₁:

в спонтанной речи человек обычно стремится к экономии речевых усилий. Напр.: / она написала *Abschiedsbrief* / (вместо “прощальное письмо”)!

На первых этапах проживания в иноязычной среде лексическая интеркаляция имеет вид корневой: говорящий часто использует немецкое слово, присоединяя к нему русские суффиксы и окончания. Например: / Буль / дай мне **Erdbeer’ов** //, // а где ваша klein’очка? //, // он когда кушает / он может еще / **бецетку** (от **BZ** — **Berliner Zeitung**) себе купить //.

На фонетическом уровне такие вкрапления часто несут признаки интерференции. На следующем этапе практически вся бытовая лексика из тематических групп “Продукты”, “Транспорт”, “Обучение” и т. п. Напр.: / Папка *щас в Realschule*? // И каждое утро / когда они меняли постели / они докладывали там пару **Beutel**’ев чая / э-э / **Zucker** / эти **Milch** / вот эти вот /.

Типичным можно считать заявление одного из информантов: / Уже странно как-то лососем обзывать **Lachs** //.

Использование фразеологии из Я₁ — сигнал о переходе к иному языковому коду на уровне инокультурных стереотипных высказываний и прецедентных текстов. Напр.: *За столом у одного из собеседников-билингвов бурчит в животе.*

А.: Der Magen knurrt.

Б.: Ну так ешь.

А.: Не-е /это просто такой звук /я даже забыла как это по-русски /.

Чем выше интеллектуальный уровень билингва, тем чаще интеркаляция проявляется на фразеологическом уровне.

Возрастание функциональной значимости Я₂ приводит к тому, что целые синтагмы, части сложных предложений, отдельные предложения в составе дискурса говорящий порождает на исходно неродном языке. Например: // *Я не буду кушать* / **weil ich keine Zeit habe** (=потому что у меня нет времени) // //Нет / ну я имею в виду / что э-э / **sie hat zugegeben** (=она признавалась) что она покончит с собой //.

При этом, однако, ориентация на социальное доминирование немецкого языка может преобладать над психологической потребностью, и в немецких фрагментах допускается много грамматических и стилистических ошибок. Напр.: /**Diese Eindruck habe ich nicht gehabt** / м-м /хотя за ней был идеальный уход там / она на даче находилась / и там с ней носилась все /.

Наряду с фонетической интерференцией в данном фрагменте можно отметить употребление стилистически неоправданного глагола **habe gehabt** (Perfekt), вместо лаконичного **hatte**’, неразличение имени существительного *Eindruck* по роду и присоединение к нему указательного местоимения в женском роде.

Таким образом, интеркаляция — это сложный процесс изменения этнокультурной ориентации языковой личности. Основной причиной интеркаляции являются как психолингвистическое стремление к экономии речевых усилий, так различные социальные причины и особенно значеніе функциональной нагрузки Y_2 в жизни двуязычної общности.

Количество интеркаляции прямо противоположно степени владения Y_2 . Возрастание объема и структурной сложности интеркаляционных единиц свидетельствует о смене доминантности языков в сознании билингва. Именно этот момент подсознательной лингвоментальной диффузии представляет собой наиболее интересное явление с точки зрения психолингвистики и должен быть изучен более подробно.

1. Азимов П. А., Дешериев Ю. Д., Филин Ф. П. Проблемы двуязычия и многоязычия. — М., 1972.

2. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. — М., 1967.

3. Кардинский А. Е. Основы теории взаимодействия языков. — Алма-Ата, 1990.

4. Fihmail J. Social Bilingualism: Stable and Junctional // Language in sociocultural change. — Stanford, 1972.

Ю. О. Карпенко

ПРОБЛЕМА ДАВНЬОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ГІДРОНІМІЇ В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ (2)

Давньоєвропейська гідронімія, концепцію якої розвивають відомі німецькі мовознавці, починаючи від Г. Крае, представлена в Українських Карпатах у помітних кількостях і з високим ступенем виразності. Можна, як це робить ряд мовознавців, взагалі заперечувати всю давньоєвропейську гіпотезу. Але якщо її все ж таки не відкидати, то разом з тим не закриєш очі й на гідронімічні давньоєвропейзми, якими рясніють Східні Карпати. Автор продовжує аналіз цих давньоєвропейзмів, започаткований статтею у часописі “Мова” (2001, №5-6).

Маємо підстави припускати, що у карпатській гідронімії відбита, серед інших, і давньоєвропейська база *mor, що означала не лише “море”, а й “непроточну воду” взагалі. Пор. термін **морське око**, поширений у Західних, але знаний і в Східних Карпатах. Хоч Я. Рудницький в описі бойківських топографічних термінів його не подає, бойки все ж його вживають, пор. таку констатацію: “Є тут чудові гірські озера, звані “морські очі” [14:30]. Пор. також гідротерміни **око велике озеро на по-**

лонині, **учко** *мале озерце на полонині*, засвідчені М. Грицаком у Закарпатті [3:78]. Власне, у Закарпатті досить поширене й згадане сполучення **мурське** (**мурське, мїрське**) **уко**, яке В. Німчук слушно відносить “до дуже давніх географічних термінів” [15:128] та яке активно вживається у словацькій і чеській, також польській мовах у сенсі “високогірне глибоке озеро”, маючи й інші значення [19:209]. Означуване слово терміна не вказує, вірогідно, на око “орган зору” (метафоричний ужиток), а є слов’янським продовженням іє. назви води, пор. лат. aqua тощо [6, 1:389]. Утім, В. Лучик приймає саме метафоричну інтерпретацію цього терміна [12:146].

Імовірно давньоєвропейської давнини сягає назва лівої притоки Тиси Марош, рум. Муреш у Румунії, засвідчена ще Геродотом як Μορῖς. Утім, В. Георгієв вважає назву фракійською з огляду на заміну іє. Ъ на дак. а [2:92], пор. збереження давнього вокалізму в назві лівої притоки Дунаю Морави [1:256]. Однак прихильники давньоєвропейської гіпотези обидва ці відомі гідроніми кваліфікують саме як давньоєвропейські [25:335]. У цьому зв’язку привертають увагу гуцульські гідроніми **Мариш, Марична, Маричійка, Марічійська** [16:352], пор. ще оронім Мариш та назву поселення Мбреш [27:74, 153, 194], які всі локалізовані в невеличкому проміжку між Косовим та Верховиною. Можна думати, що все це залишки давньоєвропейського (чи фракійського) гідроніма, що знаходився тут. Виведення всіх цих назв з рум. mare *великий*, пропоноване С. Грабцем, необгрунтоване.

З цим комплексом пов’язується й висунута О. Трубачовим цікава слов’янська етимологія назви угорського закарпатського комітату **Мараморош**, рум. Марамуреш, первинно — невеликого лівого допливу Тиси Мара, давніше Марамарос з Marimagusa < псл. *mog’е тьгъль *померле море* [22:251-252]. За праслов’янським етапом тут теж мав би стояти давньоєвропейський, з фракійським посередництвом. Пор. пропоноване Л. Беднарчуком розуміння гідроніма як поєднання назв Мара + Муреш [24:25].

Не можна категорично відхилити зв’язку з розглядуваним комплексом гідронімів Мармурник та Мармурникувбта [16:353], які також знаходяться між Косовим та Верховиною й повідомляються С. Грабцем, який виводить їх з назви рослини мармурник *чина лісова* [27:86, 229]. Для останнього з цих гідронімів така інтерпретація цілком можлива, оскільки суф. -уват-, продуктивний у карпатській гідронімії, вказує на наявність (але не панування) певної прикмети, зокрема рослинної, пор. Ялинковатий, Смерекватий (у бойків, дані Я. Рудницького), Бервінковатий, Бозниковатий, Чемероватий (у гуцулів, дані С. Грабця). Але безафіксне повторення назви рослини в гідронімії, як правило, виявляється фактом

гетерогенної омонімії. І головне, сама назва рослини мармурник [4, 2:406] не пов'язана з мармуром і залишається етимологічно неясною [6, 3:399]. Вона може відбивати у кінцевому рахунку той самий давньоєвропейський термін *mog або, зважаючи на вокалізм, його фракійське продовження. Редуплікація й гідроніма Мармурник, і ботанічного терміна мармурник перегукується з топонімом Мараморш.

Невиразними у крапатському регіоні є сліди давньоєвропейської гідронімічної бази *set/*sor текти. Закарпатський гідрокомплекс басейну Тиси Серня, Серняк, Сірновець, Сірнівська Звурна [16:499], який у В. Шульгача пов'язується саме з цією базою [23:74-75], вказує на псл. *sъgn-, тобто іє. ступінь редукції *sr̥-. Інші претенденти на фіксацію цієї бази мають надто прозорі ближчі етимології, щоб адресувати їх давньоєвропейській старовині. Пор. хоча б спокусливий своєю фонетикою та структурою гідронім **Сарбта** (дві річки в басейні Пруту й одна між Дністром та Прутом в Одеській обл., пор. [16:487]), котрий дуже легко виводиться з рум. sare *сіль*, slrat *солоний* [11:179-180].

Так само не досить певними є карпатські сліди давньоєвропейської гідронімічної бази *ueis/*uis текти. Найочевидніші її слов'янські вияви — південнобузька **Вись** (Велика й Мала) та польська Вісла [30:264 і далі; 31:60; 12:25-26] — знаходяться за межами Карпат. У досліджуваному ж регіоні ця база, якщо вона там була, затьмарена пізнішими семантичними нашаруваннями. Маю на увазі дві групи гідронімів. Одна з них орієнтована на вишню чи прикметник вишній *верхній*, а друга — на подзвінчену діалектну форму останнього вижній.

До першої групи у карпатських межах можна віднести два гідроніми Вишня (ще дві Вишні є в басейні Дніпра та Південного Бугу, пор. [16:105]); два потоки з назвою Вишенька, причому обидва впадають у сянську Вишню (ще одна Вишенька впадає до Дніпра — [16:104]); єдина в Україні річкова назва Вишниця на горішньому Дністрі. Якщо Вишенька є беззаперечним похідним від назви Вишня, то ця остання, як і Вишниця, може сягати де. *Všs-0n-a. Саме так розуміє сянську Вишню Я. Рігер і за ним Ю. Удольф [29:179-180; 32:635-636]. Форма *Všs0na у слов'ян зазнала закономірної зміни s > x і дала зрештою *Вішьна > *Вишна. Остання форма семантично поглиналася прикметником вишній, пор. діалектне коливання твердої та м'якої групи вишній — вишній *верхній*. Оскільки іменованій об'єкт є предметом, зрештою жіночий рід прикметника вишна — вишня став розумітися як іменник, назва плодового дерева вишня, пор. породжений сянським гідронімом Вишня ойконім Судова Вишня [16:105]. Подібних семантичних зрушень не зазнала назва лівої притоки Тиси коло Сігета (Румунія), що звучить рум. Vieceu, мад. Visy і досить імовірно пов'язується з тією ж де. назвою *ueis [24:28]. Можна думати,

що поява тут шиплячого звука замість свистячого теж пов'язана з древнім праслов'янським процесом $s > x > \text{ль}$

Таке розуміння гідронімів Вишня, Вишниця й, отже, визнання в них дії відомого праслов'янського “закону ruki” автоматично засвідчує найглибшу слов'янську древність регіону. Адже заміна $s > x$ після r, k, u, і діяла ще в ранній період існування праслов'ян. Тобто де. гідроніми, які нині звучать Вишня, Вишниця, локалізувалися в межах найдавнішого розселення слов'ян.

Ще менше певності в гідронімійній групі **Виженка** — права притока Черемошу, яка утворюється злиттям **Великої Виженки** та **Малої Виженки** [11:107, 109-110, 150]. При впадінні Виженки у Черемош розташоване с. Вишниця, у місцевій вимові — Віжниця, назва якого структурно й фонетично є вихідною для утворення Виженка [10:21]. Тому припустимо думати, що тут маємо поглинення гідроніма ойконімом, тобто — що давніше існував гідронім Вишниця, а Виженкою іменувався доплив річки (нинішня Мала Виженка). Назва Вишниця — від. укр. діал. вижній, вижний (*верхній*), подзвінченого варіанта прикметника вишній [6, 1:372]. Далі Вишниці можна адресувати все, сказане вище про Вишницю. На корсить де. інтерпретації нібито промовляє те, що Вижниця (як і Вишниця) існує за відсутності будь-якої *Нижниці, а в гідронімії практично завжди маємо парну опозицію вижній (вишній, горішній) — нижній (долішній). Стосунок до цієї групи гідроніма **Віжомля**, з варіантом **Ожомля**, що належить басейнові Сяну [16:107], залишається неясним. Тут слід зважити й на те, що “утворення на -омля — суто слов'янське явище” [7:69; пор. ще 8:139-140].

Горішня Вісла на межі Східних та Західних Карпат приймає правий доплив **Uszew** з притокою **Uzswica** чи у варіанті **Uzswica** з притокою **Uszew**, інакше **Uzswia**, **Uzsewka** [26:23, 24]. Від цієї гідронімійної групи етимологічно невіддільна назва літописної **Ушиці**, лівої притоки Дністра у Хмельницькій обл. [16:582]. Л. Беднарчук з певним ваганням пов'язує цей гідрокомплекс з іє. *уес- *вологий* на ступені редукції [24:28].

Власне, тут слід говорити про редуковану форму *уs тієї самої де. бази *уeіs, про яку йшлося вище. Вокалізм [u] пояснюється особливою позицією, генезою та функцією ініціального звука.

Але сказавши а, треба сказати й б. Досі дністровську Ушицю кваліфікували як балтійську назву [5:168], йдучи за авторитетними інтерпретаціями верхньодніпровських гідронімів **Уша** (іх є 4, у тім числі й давнє літописне наймення сучасної річки **Уж**, правої притоки Прип'яті) та **Уса**, що належить трьом річкам [20:211, 212]. Для горішнього Дніпра така етимологія географічно прийнятна. Але щось не віриться, щоб балти проникли в горішній Дністер і тим паче в горішню Віслу. Мабуть, де.

розуміння тут доречніше. А це має означати, що й усі випадки ужитку верхньодніпровських гідронімів Уша та Уса (з йотацією чи її відсутністю) доцільніше теж кваліфікувати як давньоєвропейськи. Зважаючи на древність фіксації прип'ятського гідроніма Уж у формі Уша доводиться сумніватися у слушності його виведення з псл. *ǫ•ъ *вуж* — давно пропонуваного і нещодавно підтриманого О. Карпенко [9:166]. Подзвінчення вихідного глухого у формі Уж є наслідком народноетимологічного переоосмислення гідроніма.

Ще одна де. гідронімічна база *цег/*цог/*цг *вода, ріка* [25:335], цілком імовірно, збережена гідронімом **Вбрва** у басейні Сяну [16:82]. В Україні є ще одна Вбрва у басейні дніпровської Сули, яку О. Стрижак, відхиливши антропонімічні джерела, слушно відносить до давніх ǫ-основ, реконструюючи її даню форуму *Вары — як буква з буки, і пов'язує з д. — інд. *vāg, vāgī* вода [17:38-39]. Сульська та сяньська Варви є, безперечно, тотожними генетично і мають широкі слов'янські та європейські зв'язки (почати названі О. Стрижаком), серед яких варто виділити р. Вардар у Македонії, хоч В. Георгієв [1:115] тлумачить її інакше. Менш прийнятним видається паралельно запропоноване О. Стрижаком і підтримане О. Трубацьовим тлумачення гідроніма Варва, також і сяньського, як слов'янського утворення від *вар, варити* [21:68-70; пор. ще 5:29].

Менш вірогідними претендентами на відображення даної де. бази є гідроніми **Ворочівка** (ступінь *цог); **Веречбн, Верешн** (усі ці три річки належать басейнові Тиси), **Верещиця** (горішній Дністер), **Верещиха** у басейні Черемошу [16:122, 98] — ступінь *цег, із закономірним східнослов'янським розвитком сполучень *torf, tert*; **Урич** — ліва притока Стрия (ступінь *цг). Остання назва у [16:580] подається у формі **Уріч** (зближення з ріка, річка; утім О. Карпенко [9:165] доказово виводить гідронім **Нерич** з рідкісним варіантом **Неріч** саме від апелятива *ріка*), а у П. Маштакова — у формі Урычъ і відбиває “особливий дуже специфічний гідронімічний ужиток -ич” [21:226]. Усі ці гідроніми мають або можуть мати більш-менш обґрунтовані ближчі етимології (пор., наприклад, 11:110), однак не виключено, що інтерпретації такого роду ґрунтуються на вторинних слов'янських перебудовах дослов'янських гідронімів, на їх народноетимологічних переосмисленнях, що зокрема простежується у фіксованих варіантах гідроніма Урич. Мабуть, найпізнішу з таких перебудов, словотвірне нарощення **Уричанка**, яке цілковито виключає зв'язок з лексемою *річка*, зафіксував М. Матіїв, необачно віднісши цю форму до “незначних відмінностей” і навіть не увівши до словника, але, на щастя, згадавши її у передмові [13:4].

Дещо загадковим є закарпатський гідронім **Іза** (ліва притока Тиси в Угорщині), що відбиває де. корінь *eis/*ois/*is [25:338, 346] *швидко*

текти. Назва Іза ідеально випикується в де. гідронімічну структуру [25:336] і має, з долученням суфікса -ор/-ер, чимало західноєвропейських відповідників, безпосередніми спадкоємцями яких прийнято уважати кельтів [пор. 18:272]. Найближчий серед них — чеський гідронім Jizera, правий доплив Ельби; пор. ще притоку Дунаю Ізар у Німеччині та ін. [28:138].

Форма гідроніма Іза має істотну етногенетичну вагомість. Де. *Isa, якби воно було засвоєне безпосередньо праслов'янами, мало б зазанати переходу $s > x$, як це сталося у випадках Черхава, Вишня тощо. А тут маємо натомість подзвінчення [s] > [z], що притманне фракійській мові [1:123], а також може бути пов'язане з кельтським чи іншим посередництвом. Цей факт підказує, що слов'яни прийшли до Карпат не з півдня чи заходу (що мало б бути, якби вони сиділи перевино на Середньому Дунаї), а зі сходу. Можливим похідним від назви Іза є гідронім **Ізук**, рукав Іршави в басейні Тиси [16:220], хоч пор. укр. діал. ізук *загата в річці для ловлі риби* (див. з літературою та дотичним матеріалом 23:11-12).

Додамо, що Л. Беднарчук поєднує з Ізою гідронім **Іда**, теж у басейні Тиси, припускаючи можливість відображення в останньому іє. *ej-dh-iti, пор. укр. *i-tи, id-у* [24:24-25]. Однак тут маємо різні корені й, отже, окремий імовірний давньоєвропеїзм. Натомість базу *is, але без подзвінчення, маємо у виразному давньоєвропеїзмі **Ісла**, на який звернув увагу ще Я. Розвадовський і за ним Ю. Удольф [32:632].

1. **Георгиев В.** Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. — М., 1958.
2. **Георгиев В.** Българската етимология и ономастика. — София, 1960.
3. **Грицак М. А.** Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської області // Питання гідроніміки. — К., 1971.
4. **Грінченко Б. Д.** Словарь української мови. — К., 1907-1909. — Т. 1-4.
5. **Етимологічний** словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985.
6. **Етимологічний** словник української мови. — К., 1982-1989. — Т. 1-3.
7. **Желєзняк І. М.** Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя. — К., 1987.
8. **Карпенко О. П.** Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. — К., 1989.
9. **Карпенко О. П.** Гідронімія басейну Ужа на діалектному тлі центрального Полісся // Полісся: Мова, культура, історія. — К., 1996.
10. **Карпенко Ю. О.** Топоніміка гірських районів Чернівецької області. — Чернівці, 1964.
11. **Карпенко Ю. О.** Топонімія Буковини. — К., 1973.
12. **Лучик В. В.** Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996.

13. **Матій М. Д.** Словник гідронімів басейну ріки Стрий. — К., Сімферополь, 1999.
14. **Мацьків Т.** Бойківські Карпати // Літопис Бойківщини. — 1983. — №1/37.
15. **Німчук В. В.** Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992.
16. **Словник** гідронімів України. — К., 1979.
17. **Стрижак О. С.** Назви річок Полтавщини. — К., 1963.
18. **Стрижак О. С.** Кельти й Україна // Наука і культура. Україна. Щорічник. — К., 1989. — Вип. 23.
19. **Толстой Н. И.** Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. — М., 1969.
20. **Топоров В. Н., Трубачев О. Н.** Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962.
21. **Трубачев О. Н.** Названия рек Правобережной Украины. — М., 1968.
22. **Трубачев О. Н.** Языкознание и этногенез славян: Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание. IX Международн. Съезд славистов. Доклады советской делегации. — М., 1983.
23. **Шульгач В. П.** Гідронімія басейну Стиру. — К., 1993.
24. **Bednarczuk L.** Zagadnienie przedsiowiackiej hydronimii Karpat//Rocznik naukowo-dydaktyczny. — Krakow, 1973. — Zesz. 47 Prace jzzykoznawcze, 2.
25. **Borek H.** Hydronimia staroeuropejska//Onomastica. — 1983. — R. 28.
26. **Hydronimia Wisly / Pod red. P. Zwoliczkiego.** — Wroclaw etc., 1965. — Cz. 1. Wykaz nazw w ukiadzie hydrograficznym.
27. **Hrabec S.** Nazwy geograficzne Huculszczyzny. — Krakow, 1950.
28. **Lutterer I., Majtbn M., Jvamek R.** Zempisnb jmjna Ieskoslovenska. — Praha, 1982.
29. **Rieger J.** Nazwy wodne dorzecza Sanu. — Warszawa; Krakow, 1969.
30. **Rozwadowski J.** Studia nad nazwami wod siowiackich. — Krakow, 1948.
31. **Schmid W.** Der Berggiff “Alteuropa” und die Gewdssernamen in Polen // Onomastica. — 1982. — R. 27.
32. **Udolph J.** Studien zu slavischen Gewdssernamen und Gewdsserbezeichnungen. — Heidelberg, 1979.

Е. В. Киселева

ВНУТРИТЕКСТОВЫЕ УСЛОВИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ЗНАЧЕНИЯ И ФУНКЦИЙ ОНИМНЫХ И ОТОНИМНЫХ ОККАЗИОНАЛИЗМОВ (ОТО И ОНО)

Окказиональные лексические единицы – ОТО и ОНО – специфические единицы речи, одной из особенностей которых является их теснейшая связь с контекстом, где они выступают как сигнал эстетической информации, обладая свойствами и характеристиками речевой прагмемы.

Соотношение видов эстетической информации внутри указанных окказиональных лексических единиц определяют их прагматическое значение. ОтО и ОнО выступают в виде “сверток”, в которых экспрессивность создается за счет динамики изложения при экономии речевых средств. “Свертка” сигнализирует о смене характера информативности, что ведет к появлению нового прагматического эффекта. Известное положение теории информации о том, что наиболее информативны элементы низкой предсказуемости, широко используется в публицистических текстах (исследовались такие газетные британские издания, как “The Daily Telegraph” (DT), “The Guardian”, “The Times”), причем не только и не столько для оживления стиля, сколько для расстановки необходимых смысловых акцентов. ОтО и ОнО становятся, таким образом, сильным средством реализации авторского коммуникативного намерения.

Развивая мысль Т. Н. Дридзе о том, что порождение текста, как и его интерпретация, есть суть решения эмоциональной и мыслительной задачи, можно сказать, что адекватное декодирование окказионального слова (ОС) как одного из элементов текста приводит к интерпретации эмоциональной и мыслительной интенции, заложенной в текст автором [1: 46]. Большое значение приобретает анализ условий реализации значения и прагматических функций ОС, к которым можно отнести контекст и фоновое знание. Контекст как иерархия коммуникативных программ влияет на функционирование входящих в него элементов, воздействуя на их значение. Коммуникативный тип высказывания зависит также и от ряда внелингвистических факторов, в частности, от наличия/отсутствия фонового знания, общего для адресанта и адресата текста. Эти условия необходимо иметь в виду при анализе внутритекстовых отношений ОС, которые могут быть рассмотрены на основании выделенных Л. А. Киселевой типов [2:58-59]. Взаимное усиление составляющих ОС элементов – сенсбилизация – хорошо видно на примере окказиональной бленды *Bardotility: Bardotility was the only demand to the actresses in 1960s* (DT, January 14, 94). – Главным требованием, предъявляемым к актрисам 60-х годов, было наличие внешности как у Б. Бардо. ОнО создан, на наш взгляд, по аналогии со словом *beautility* (удачное соединение красивой формы и функции), которое было зафиксировано в словаре Барнхарта и является комбинацией двух узуальных слов *beauty* (красота) и *utility* (использование). Как видно из этих определений, слова, составившие окказионализм, имели общую сему *quality* (качество), то есть принадлежали к одному и тому же полю. Усиление при слиянии происходит на основе этой общности и затрагивает другие дифференциальные семы обоих исходных слов: *beauty* – комбинация качеств, которые дают удовольствие чувствам, моральному самочувствию, уму; *utility*

– возможность быть использованным. Объединение сем pleasure (удовольствие) и usefulness (используемость) приводит к их взаимной и односторонней сенсбилизации. Как известно, Б. Бардо была символом женской красоты в кинематографе 60-х годов, то есть своеобразным источником эстетического удовольствия, вот почему замена узуального компонента бленды beauty на окказиональный Bardot, делает новое образование более конкретным и экспрессивным.

В ряде случаев оценочная информация возникает только в результате взаимодействия ОС и контекста, в котором оно появляется: *As Britons prepare for their first taste of what have been dubbed Frankenmatoes, Prince Charles launched an attack on genetically engineered food* (DT, December 14, 96). – В то время как британцы готовы впервые отведать “нечто” под названием “Франкенматы”, принц Чарльз начал атаку против продуктов, выращенных с помощью генной инженерии. Оно “Франкенматы” является результатом контаминации двух слов: онима Франкенштейн и узуального слова ‘томаты’. Контекст разъясняет читателю, что уже не первый год ученые ведут споры по поводу целесообразности использования генной инженерии при выращивании овощей и фруктов. Свое отрицательное отношение к проблеме автор публикации выражает весьма экспрессивно: оним Франкенштейн является синонимом “уродливости, страха, извращенности”. Окказионализм Frankenmatoes, без сомнения, уникален, так как был сотворен для конкретной речевой ситуации и без знания контекста его смысл может быть декодирован с большим трудом. Как мы могли убедиться, только во взаимодействии ОС и контекста возникает оценочная информация, сенсбилизующая воздействие ОС на читателя.

Сенсбилизация может затрагивать и отношения “контекст – фон”, поскольку элементы текста тесно взаимосвязаны между собой не только на уровне содержательно-актуальной информации (термин И. Р. Гальперина, [3:28]), но и посредством заложенной в них авторской интенции: *Oscar Wilde ... wrote very well, but behaved rather Beardsley* (DT, December 18, 95). – Оскар Уальд... писал очень хорошо, но вел себя довольно побердслейски. Противопоставлением окказионального наречия Beardsley и узуального very well выявляется контекстуальное значение ОС, чему способствует звуковая опора на сочетание звуков b – d – l, в которых угадывается слово badly (плохо). Прагматическое воздействие становится возможным при владении фоновым знанием о художнике Бердслее, который намеренно отвергал пропорцию и перспективу в изобразительном искусстве и, по свидетельству современников, демонстрировал “полную свободу от условностей”. Наличие фонового знания приводит к возникновению новых ассоциативных связей, подкрепляемых соседством

с именем Оскара Уайльда. ОтО сенсбилизируется соседними элементами, что в конечном итоге приводит к увеличению прагматической силы всего текста.

В числе сенсбилизирующих факторов могут быть названы любые элементы, содержащие и передающие содержательно-концептуальную и содержательно-подтекстовую информацию текста [3:28] как в его пределах, так и в экстралингвистическом плане. Например, очень интересным является звукоподражательный комплекс, образованный на базе имени Tara (имя известной топ-модели): *In the past year she has been photographed everywhere: from the shop party of the year to the restaurant of the year – and each time she Tara-ra-boomed everybody* (DT, December 21, 95). – В прошлом году ее фотографировали где только было можно – от презентации магазина до презентации ресторана года, и каждый раз она Тарапедировала каждого. Прием ономотопеи, когда звуковой состав окказиональной отонимной фразы соответствует воображаемому звуку взорвавшейся торпеды (boom – бах!), прекрасно передает коннотации негативного свойства: Тара Палмер Томкинсон известна своим взрывным характером.

Дополнительный фактор сенсбилизации окказиональных прагмем – их неожиданность (непредсказуемость). Известно, что воздействующая сила прагмем тем больше, чем они менее ожидаемы в данной речевой ситуации [2:127]: *Kongfrontation was a real danger* (DT, December 11, 90). – Неприятие фильма о Кинг Конге было реальной опасностью. Читая рецензию на нашумевший фильм о Кинг Конге, адресат, который прежде сталкивался только с хвалебными отзывами, неожиданно встречает ничем не “прогнозированный” Оно “Kongfrontation”, значение которого сенсбилизовано узуальной основой «конфронтация». Следовательно, мы с полным правом можем отнести Оно и ОтО к прагмемам наибольшей воздействующей силы.

Другой тип отношений между единицами прагматического поля – ослабление полеобразующей семы. Сюда же можно отнести и явление нейтрализации сем. Объединение этих двух типов отношений представляется вполне возможным, так как, по утверждению Л. А. Киселевой [2:59], второе является лишь следствием первого: *More than a century after the Whitechapel murders Ripperology remains a lucrative trade* (Guardian, June 5, 97). – И спустя более чем столетие после Уайтчэпелских убийств, Потрошительология остается доходной статьей книжной торговли. Нейтрализация отрицательной семы to rip (потрошить, вспарывать), отсюда и имя собственное Jack the Ripper – Джек Потрошитель, в ОтО происходит под влиянием контекста, так как слово Ripperology представляет собой шутовское название одного из жанров литературы, знакомое чи-

тателям под общим именем *horror literature* (литература ужасов). Шутливый оттенок ОтО придает книжный, относящийся к научной сфере употребления суффикс *-(o)logy*, оформляющий специальные термины. Примеры такого типа встречаются крайне редко. Это может служить еще одним доказательством того, что для ОС прежде всего характерна ярко выраженная экспрессивность, снятие или ослабление которой ведет к снятию или ослаблению воздействия.

Своеобразно проявляется в функционировании окказиональной лексики и такой тип отношений между единицами прагматического поля, как **переключение** (смена оценочного знака на полярный в соответствии с эмоционально-оценочным знаком контекстуального окружения): *He took advantage of this to push me on to the staff of the paper at a salary that then seemed Gettynarish – of thirty pounds a week* (DT, July 2, 94). – Он воспользовался случаем с тем, чтобы пристроить меня в штат газеты с зарплатой, которая казалась мне доходом самого П. Гетти – 30 фунтов в неделю. Переключение положительного знака оценки внутри ОтО *Gettynarish* со значением “имеющий доходы, почти равные прибыли мультимиллионера Поля Гетти” происходит под влиянием контекста – зарплата в 30 фунтов в неделю. Сопоставление исходного знака и результата переключения приводит к появлению иронии и, соответственно, к корректировке прагматической установки всего высказывания. Другой пример того же типа – использование синтаксической группы для образования ОС, передающего отношение говорящего к обозначаемому им действию: *Less of the “Arnold, darling! “Arnold, darling! forsooth! A nice time to start the “Arnold, darling-ing* (DT, September 2, 95). – Менее всего хочется услышать “Дорогой Арнольд! Дорогой Арнольд! Воистину так! Прекрасное время, чтобы начать процесс наименования меня “дорогуша Арнольд”. В соответствии с эмоционально-оценочным знаком всего высказывания окказиональный конверсив *Arnold, darling-ing* меняет положительный знак оценки (ласковое обращение) на противоположный (отрицательная оценка действия). Отношения переключения оценочного знака ОС в пределах поля отражают, по-видимому, нечто более сложное, чем просто смену оценки: ОС, содержащее измененный оценочный знак, указывает на смену прагматической установки всего высказывания в целом.

Все вышеизложенное позволяет сделать следующие выводы:

– внутритекстовые отношения окказиональных прагмем не только являются важным фактором для определения характера структуры и функционирования ОнО и ОтО, но и отражают отношения любого элемента прагматически направленного высказывания ко всему высказыванию в целом;

– достаточное преобладание сенсбилизации над другими типами прагматических связей ОнО и ОтО в тексте характеризует этот тип внутритекстовых отношений как наиболее важный фактор увеличения прагматической потенции ОнО и ОтО;

– наличие отношений переключения оценочного знака, подтверждающая тесную связь ОнО и ОтО с конкретным контекстом, сигнализирует о корректировке прагматической установки всего высказывания;

– игнорирование внутритекстовых отношений ОнО и ОтО как адекватных прагматических средств привело бы к искажению авторского коммуникативного намерения.

1. Дридзе Т. Н. Язык и социальная психология. – М., 1980.
2. Киселева Л. А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л., 1978.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.

T. Kovalchuk

THE CATEGORY OF MOOD: PROBLEMS AND SOLUTIONS

The category of Mood, being one of the most controversial ones, remains “in the state of making and change” and it “continues to be a tremendously interesting field of analytical observation”, M. Y. Blokh [1:202-203] a leading Russian linguist states.

First of all, the fact of existence of a great number of definitions of “mood” confirms the great and constant attention of linguists to the problem. And the definitions of the category of Mood given by different authors show the evolution of understanding of its essence:

The category of Mood is treated by R. W. Pence [6:126] as the quality of the verb which shows how the verb forms are considered.

G. O. Curm defines mood as “the changes in the form of the verb to show the various ways in which the action or state is thought by the speaker” [2:223].

H. Sweet regards the mood of the verb as “grammatical forms expressing different relations between subject and predicate” [7:105].

Opposing H. Sweet’s view, O. Jespersen [5:313] argues that mood expresses “certain attitudes of mind of the speaker towards the contents of the sentence” rather than different relations between subject and predicate, as H. Sweet says.

H. Whitehall suggests the following definition: “Mood establishes the speaker’s or writer’s mood about the actuality of a happening” [8:81].

The Russian academician V. V. Vinogradov [11:472] also, connecting the category of Mood with morphological characteristics of the verb, stresses that

it is a grammatical category in the system of the verb which shows the modality of the action, i. e. it denotes the attitude of the action towards the reality as established by the speaker.

The above mentioned definitions of the category of Mood show that starting with a narrow, restricted consideration of only paradigmatic forms of the verb through comprehension of the meaning, which these forms have in the sentence, linguistics has come to realization of the role of these forms for expressing modality.

The number of moods in English is also a matter of argument. Distinguished by different theoreticians, it varies from two (H. Sweet, L. S. Barkhudarov, D. A. Shteling) to sixteen (M. Deutschbein).

What is the Subjunctive Mood? What are its forms and classification?

The answers of different researchers to these questions greatly depend on their approaches to the analyses of the problem: the functional (semantic) or the formal (categoric).

Thus, O. G. Curm writes: "The function of the subjunctive is to present something not as an actual reality, but as formed in the mind of the speaker as a desire, wish, volition, plan, conception, thought, sometimes with more or less hope of realization, or, in the case of a statement, with more or less belief; sometimes with little or no hope or faith" [2:225]. The author speaks of two entirely different forms of the Subjunctive: the old simple forms and the new ones (the combination of the modal verbs with the infinitive). O. G. Curm divides the Subjunctive into "Optative" to express a desired, demanded or required action and "Potential" to express, on the one hand, a mere conception of the mind that may be a reality and, on the other hand, something that is contrary to reality. Thus, the researcher considers the forms of the Indicative as well as combinations of different modal verbs with the infinitive to be the Subjunctive.

G. Sweet [7:106] subdivides «Thought-mood» into «Conditional Mood» (should/ would + infinitive), «Permissive Mood» (may/might + infinitive) and «Compulsive Mood» (the combination of the verb to be with the supine). The distinction of synthetic and analytic forms by G. Sweet was really a great progress but the forms coinciding with these of Past Perfect were not included in his classification.

O. Jespersen includes only the old synthetic forms into the sphere of the Subjunctive. The author calls the forms of the Indicative with the meaning of unreality, impossibility "imaginative tenses or tenses of imagination" [4:112]. Thus, the scientist doesn't mention the analytical forms of the Subjunctive.

R. W. Zandvoort [9:101] subdivides the Subjunctive into "Optative" to express wish, "Potential" – possibility and "Irrealis" – unreality. The forms should/would/might + infinitive, called "Modal Preterit", are included into his classification.

There's a great diversity of opinion as to the problem of the Subjunctive among native scholars.

A. I. Smirnitskiy [13:343-352] distinguishes Subjunctive I (actions that are problematic but not contradicting reality), Subjunctive II (actions that are contrary to reality), Suppositional (should/ would + infinitive with any subject) and Conditional (analytical forms should / would in the main clause of the conditional sentence). M. Ganshina and N. Vasilevskaya [3:163-172] also follow this classification.

As we see, Subjunctive I and Suppositional both express problematic actions but not contradicting reality, and Subjunctive II and Conditional represent actions as contrary to reality. The form of Subjunctive I differs from Suppositional only as a synthetic form from an analytic one. The same is true of Subjunctive II and Conditional. To say differently, they have different forms but express one and the same meaning. Thus, according to this classification, there are four moods expressing only two shades of the same modal meaning of supposition, but the forms expressing the same meaning can belong to only one grammatical category. Thus, we should not speak of different moods but about different forms of one and the same mood.

I. B. Hlebnikova confirms the existence of a clear category of the Subjunctive Mood in English which she subdivides into two types: Conditional (analytic forms) and Subjunctive (synthetic forms). The author emphasizes that they both are the varieties of one and the same category and they are not opposed to each other but “сополагаются в единой микросхеме” [14:186].

B. A. Ilyish [12:134-145] tries to analyze the category of mood from the point of view of its semantic and formal features. He distinguishes four general meanings: inducement, possibility, unreal condition and consequence of unreal condition. Thus, either three moods can be counted (if the meanings of unreal condition and consequence of unreal condition are united into one) or only two ones (if the latter three meanings are joined under one general title “unreal action”). But if the ways of expression are taken into account we shall find as many as six moods (including Imperative) which proves B. A. Ilyish doesn't suggest any definite classification. L. S. Barkhudarov and D. A. Shteling's is an outermost position in the attempt to solve the problem of English mood. They distinguish only two moods: Indicative and Subjunctive. The latter of which is subdivided into Subjunctive I and Subjunctive II. The Imperative and the Conjunctive are treated as forms outside the category of mood [10:115-120].

The analyses of different theories and conceptions as to the problem of the Subjunctive mood in English undertaken by native and foreign linguists confirms, on the one hand, the complexity and the variety of the phenomenon itself and, on the other hand, show that there is no unanimity in the treatment of this category as a whole and its individual manifestations. Thus, the constant

and firm interest of scholars to the Subjunctive Mood can be explained by the urge “to remove” the existent contradictions. And one of the possible ways of learning and studying this many-sided phenomenon is seen in the solution of the following concrete aims:

– make up a complete list of forms which are referred to the category of the Subjunctive Mood.

– study the concrete usage of the given forms in varied functional types of texts.

– reveal typical features and models the semantic-syntactic structures of utterances referred to as the Subjunctive Mood.

– define the essential grammatical content of the structures and the forms of the Subjunctive Mood, and determine the interdependence between each of the forms and their content.

1. **Blokh M. Y.** Theoretical English Grammar. — M., 1983.
2. **Curme O. G.** A Grammar of the English Language. — Boston -NY. — 1935. — Vol. 2.
3. **Ganshina M. A., Vasilevskaya N. M.** English Grammar. — M., 1964.
4. **Jespersen O.** A Modern English Grammar on Historical Principles. — Heidelberg, 1931. — Part IV. — Vol. 3; Jespersen O. The Philosophy of Grammar. — London, 1951 (f. p. 1924).
5. **Pence P. W., Emery D. W.** A Grammar of Present — Day English. — N. Y., 1963.
5. **Sweet H.** A New English Grammar, Logical and Historical. — Oxford University Press, 1955 (f. ed. 1891). — Part I.
6. **Whitehall H.** Structural Essentials of English. — N. Y., 1956.
7. **Zandvoort R. W.** A Handbook of English Grammar. — London:Gronigen, 1948.
8. **Бархударов Л. С., Штелинг Д. А.** Грамматика английского языка. — М., 1973.
9. **Виноградов В. В.** Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М.-Л., 1986.
10. **Ильиш Б. А.** Строй современного английского языка. — Л., 1971.
11. **Смирницкий А. И.** Морфология английского языка. — М., 1959,
12. **Хлебникова И. Б.** Некоторые вопросы теории наклонения в современном английском языке // Вопросы филологии. — 1962. — Вып. 1.

К ИСТОРИИ НАЗВАНИЯ БОЛГАРСКОГО СЕЛА ГЮЛЬМЕН

Гюльмен – это старое название болгарского села Яровое, Тарутинского района Одесской области. История гюльменских болгар тесно связана с историей Болгарии и Бессарабии.

Согласно историческим сведениям с. Гюльмен // Гюльмян // Дюльмен (совр. Яровое) основано переселенцами из села Гюлемен // Гулемяново / / Гюлемяново // Гюлеменово (совр. Роза Ямбольского округа), т. е. это название села в Болгарии – типичный пример миграции названий. Расположено село Гюлемен в Тунджанской долине, в 12 км юго-западнее города Ямбола. Это название села сохранялось до Освобождения. Позже оно приобрело характерный для болгарских топонимов суф. -ово — Гюлеменово, а с 1934 г. – Гюлово. После чего Указом 47 от 9. 02. 1951 г. переименовано в Роза. В настоящее время в Болгарии “розовых” сел так же много, как у нас “виноградных”. Они есть почти во всех округах юго-восточной Болгарии: Роза (Ямболско), Розово (Старозагорско), Розино (Кърджалийско), Ружинци (Шуменско) и др. [14:454].

Население села Гюльмен издавна занималось земледелием. Гончарством занимались в большей мере жители соседнего села — Чумлекюй, которое в переводе с турецкого означает “село гончаров” (в 1951 г. переименовано в Ботево). В 1830 году чумлекюйцы вместе с гюльменцами переселились в Бессарабию, где и поселились также рядом (современные села Ровное и Яровое Тарутинского района). Часть гюльменцев проживает и в других селах – Евгеновке, Кролевке и др. В Евгеновке гюльменцы и чумлекюйцы также живут рядом – в одной махале.

Главной причиной их переселения был страх перед турецкой расправой, поскольку болгарское население оказывало помощь солдатам русской армии, которая находилась в Ямболе во время Русско-турецкой войны 1828-1829 гг. и вынуждена была уйти после подписания Одринского мирного договора. Вместе с русской армией уходило и болгарское население. Около 4000 человек (827 семей) переселилось в этот период из Ямбольского округа в Бессарабию. Из них 95 семей из с. Гюлемен. Среди них было много вдов, поскольку мужское население погибло в борьбе с порабощателями [1:7]. Село обезлюдело и позже превратилось в турецкое поселение. В целом за Дунай переселилось население более 20 сел Ямбольского округа (около 11 тыс. жителей) [6: 8].

Многие нелингвистические исследования отмечают, что название села Гюльмяново в переводе с турецкого означает “розовая”, “розовый цвет”, “украшенный розами, в розах” [21:119]. Однако это не соответствует

прежде всего словообразовательным нормам, словообразовательной структуре слова и противоречит историческим фактам. Действительно, лексема *гюл* восходит к перс. *гъl*, что значит “роза”. В этом значении она известна в турецком, азербайджанском и других языках. В таком случае название села было бы Гюлево или Гюль. Лексема же Гюльмен, Гильмян, Гюлемен и подобные является производной, имеет показатель производности -мен, и о ее происхождении в лингвистической и исторической литературе существует несколько точек зрения.

Действительно, роза — символ Болгарии. Именно здесь производят всемирно известное розовое масло, которое не только используют в парфюмерии и медицине, но и продают во всех сувенирных магазинах. Сведения о выращивании розы во Фракии еще в I веке н. э. находим у Плиния Старшего, который отмечал, что во Фракийской провинции Римской империи фракийцы выращивали 12 видов роз, один из которых назывался “фракийская роза”. Начало болгарского розопроизводства относится к XVI в., и уже в 1840 г. немецкий граф Мольтке писал: “Казанлък е турският гюлстан – розова долина. Розите там растат по нивите на бразди, както картофите”. Розы в то время выращивали в Казанлъке, Карлово, Калофере, Одрине. Наиболее благоприятное место для выращивания розы – Розовая долина в Подбалканской равнине. Этому способствуют специфические природо-географические условия: “благоприятните температури през февруари, време, през което се формират пъпките на разцъфтяващия розов цвят през май и юни. Високата влажност на въздуха през този период и песькливите канелно-горски почви от една страна, умението на българското население на района да произвежда чисто и несравнимо по своите качества розово масло” [10:96]. Однако в Тунджанской долине, где находится село Гюлемен, эти условия отсутствуют, и выращиванием розы, розопроизводством здесь не занимались. Поэтому интерпретация Гюльмян = Роза, является одним из примером народной этимологии.

Как известно, лингвистический (этимологический) анализ древних топонимов – дело очень сложное. Оно требует не только профессиональной подготовки, но и хорошего знания истории и географии местного края. Значительное количество топонимов, в особенности древнейших гидронимов, не поддается лингвистической атрибуции. Над расшифровкой таких топонимов, как Москва, Волга, Плиска, Варна и др. бьется не одно поколение первоклассных ученых. Трудности этимологизирования и языковой атрибуции топонимов объясняются тем, что субстратные элементы прошли очень длительную эволюцию. Нередко они являются для нас единственными сигналами о некогда существовавших, но давно исчезнувших языках. Поэтому ономастику по праву можно назвать лин-

гвистической археологией. Видный русский лингвист Б. А. Серебрянников так оценивает научно-информативный эффект топонимической лексики для языкознания: “Изучение топонимических и гидронимических названий может представлять интерес для языковеда, историка, этнографа и археолога. Значение этих данных для изучения истории языка часто чрезмерно преувеличивается. Для историка языка они дают вообще мало, но это немногое может быть иногда очень интересным. Они могут заключать в себе в законсервированном виде слова, в настоящее время исчезнувшие из языка” [17:25]. Сложность этимологизирования топонимов на Балканах усложняется и тем, что здесь не раз прерывалась топонимическая традиция.

Каково же происхождение названия села Гюлемен, находящегося в северо-восточной Фракии? Отвечая на этот вопрос, необходимо прежде всего определить географические и этнокультурные особенности этого региона.

Плодородная Фракийская долина, прорезанная водами реки Тунджи (Тонзус) и ее притоками, представляла благодатное место для расселения племен и народов еще в глубокой древности. В Ямбольской околии сохранились археологические памятники, свидетельствующие об интенсивной и непрерывной жизни в этом крае с давних времен. Следы жизнедеятельности человека на этих землях известны еще с раннего палеолита. Интересные памятники оставили обитатели медной, бронзовой и железной эпох [2:9]. Единственный в Европе музей “Неолитни жилища” находится в 50 км от Ямбола.

Самым древним населением этой части Балканского полуострова, зафиксированным письменными источниками, были фракийцы. В раннем железном веке они предприняли первые попытки создания государственного образования. Являются ли фракийцы автохтонным населением Балкан или пришли на Балканский полуостров вследствие миграционных процессов — вопрос не решенный окончательно в науке.

На территории современного Ямбольского округа находились фракийские племена одрисы и асты, о чем свидетельствуют и географические названия античной эпохи — Астейска планина (совр. Странджа планина).

На окраине села Гюлмен (Роза) еще видны остатки уничтоженного турками монастыря святой мученицы Ирины. По преданию здесь лечились “болните от треска”- больные лихорадкой. Так жители села объясняют название Трескава чешма, которая находится у монастыря. В окрестностях села после проливного дождя в 1957 году были найдены древние монеты — тетраболы из Аполлонии и полудрахмы из Херсонеса, что свидетельствует о том, что на этом месте было поселение фракийцев

еще в IV–V в. до н. э. Это античное поселение фракийцев, а позже римлян, находилось в 1500 м южнее нынешнего села Роза.

В III веке до н. э. Одринское царство разгромили кельты и образовали в юго-восточной части Балканского полуострова кельтское царство (со столицей Тило), которое просуществовало полвека (между 278 и 219 г. до н. э.).

В Ямбольском округе находятся и особые виды надгробий – **долмены**, трехкамерные, двухкамерные и другой планировки, которые археологи определяют как памятники культовой архитектуры и связывают с религиозными традициями фракийских племен в Болгарии. Датируются они XII– VI вв. до новой эры. Название этих сооружений является кельтским по происхождению *dolmen* (дол – “стол”, -мен – “камень”) и в переводе означает “стол, груда камней” [2:19]. В словаре иностранных слов лексема *долмен* фиксируется в значении “гробница каменного века, сложенная из трех камней так, что представляет собой стол” [16:222]. Они состоят из нескольких каменных блоков, “расположены са винаги върху възвишения и планински плата и то в съседство с тракийски крепости”. Принято считать, что долмены служили фамильными гробницами, “погребения в тях са ставали обикновено с трупозгаряне” [13]. Таким образом, одной из версий происхождения названия Гюльмены может быть кельтская – от *dolmen* с переходом *d* в *g* и смягчением согласной, характерным для исследуемого говора. (Ср., например: Дето потпираш тавана **га** го таваносаш = **да** го таваносаш “чтобы побелить”). Название Дюльмен находим и в некоторых архивных документах, составленных на территории России. Исследуя древние топонимы на Балканах, болгарские языковеды отмечают, что “болгарские славяне заимствовали античную топонимию устным путем от античного населения – даков, дакомизийцев, фракийцев, о чем говорят языковые особенности имен” [9:47].

Готы, аланы, гунны, сарматы и римляне не задерживались в этих краях надолго. Ученые отмечают, что “варварские нашествия на юг от Балкана били много по-редки в сравнение с тези на провинция Мизия и затова именно в Тракия били заселени и по-малък брой варварски племена. Тук се запазили по-компактни слоеве от тракийското население, което съдействувало и за по-трайно запазване на местните традиции в културата” [2:35].

Первые сведения о славянских племенах во Фракии относятся к VI–VII вв.: “По свидетелството на византийските писатели Прокопий и Мавриций целият Балкански полуостров е бил пославянчен. Тогава именно славянското племе рупци заело планината Странджа. Заварените тук тракийски племена били погълнати и претопени от големите славянски маси” [11:6]. Таким образом, фракийско-римский этнический образ Фра-

кии быстро изменился на славяно-болгарский. Переименования ряда греческих названий населенных пунктов в Восточной и Северной Фракии на славянские убедительно свидетельствует о коренных этнических изменениях в этом регионе. Древним славянским топонимом является, например, название Загора (Стара Загора, Нова Загора), обозначающее местность “за горой” (“отвъд планината”). Во времена османского владычества многие славянские названия были калькированы или заменены на турецкие. Старая Загора, например, фиксируется в турецких документах Ески Заара.

Лингвистические интерпретации обязательно должны учитывать конкретную топонимическую среду и языковую ситуацию региона в целом. Болгарские исследователи отмечают, что для исследуемого периода характерны названия от имени владельца земли, каковыми были турки, и кальки прежних болгарских названий: «Много наши села носят имена на паши и бейове» [19:261].

Необходимо отметить, что сел с таким названием в Болгарии несколько: недалеко от Варны в Шуменском округе, в Тервелском и возле Ямбола. По мнению Йордана Заимова название Гелеменово (в Тервелско) восходит к турецкому личному имени Гюлемен. В Тервелском округе существовали также микротопонимы “Гелеменица и Гюлемен гьолджук при Цани Гинчево” [7:85]. Последнее название – Гюлемен гьолджук интересно, на наш взгляд, тем, что содержит корень *гюл* и *гьол* (болото, лужа, озеро), указывающий на характер местности. Лексема **ГЬОЛ** является очень продуктивным топонимическим формантом в значении “блато, мочур, мочурливо място, мочурлива ливада” и т. п., каковым и является равнина, на которой находится село Гюлемян Ямбольшого округа. Таким образом и в названии Гюлемян корневой может быть и лексема *göl* (болг. *Гьол*), которая в турецком языке имеет значение “озеро”, а в болгарском – “лужа, болотистая местность”. В таком случае лексема *gölmen* имеет значение – *голям гьол* — *большое озеро (лужа)*, в отличие от *gölcük* — *мальк гьол*. Сочетание Гюлемен гьолджук (= *голям гьол* — *мальк гьол*), таким образом, невозможно. Т. е. оно возможно в случае, если только жители этого селения уже не воспринимают лексему Гюлемен как производную от *гьол*.

Исследуя болгарские названия с корнем *гьол-*, ученые приходят к выводу, что топонимы, отражающие эти черты объекта, могут иметь форму корня *гьол-* и *гюл-*. В Пирдопском округе, например: Гюлдере – “плитко мочурливо дере” [8:148]. Лексему *елман* находим среди народной географической терминологии. Это термин очерченного сибирского, главным образом западносибирского ареала, обозначающий мыс на берегу реки, песчаный холм, приречную дюну и т. п. Некоторые ис-

следователи сближают этот термин с тур. *jalman* – непроходимое место [15:219].

Село Гюлемен (Ямболско) действительно находится на “мокрое” месте, где даже дома строят без погребов, поскольку их заливают вода. В южной части села находится так называемая Трескава чешма, которую археологи относят к древним фракийским поселениям (5:39). Название восходит к глаголу “тресе”, т. е. “място с мека почва, която се тресе като тресул, тресавище” [7:47].

Однако в турецких словарях среди устарелых (историзмов) находим и лексему *g2lman* мн. от *gulam* в значениях: 1) мальчики, юноши; ист. личная гвардия султана, молодые люди (гвардейцы), служащие в султанском дворце; 2) ист. молодые люди, недавно поступившие в янычарский корпус; 3) невольники, рабы [20:336]. В этих же значениях лексема *g2lman* фиксируется в османско-турецком словаре с пометой “арабское” [22:110]. Эти историзмы переносят нас во времена 500-летнего турецкого господства. Как известно, османское нашествие сопровождалось не только уничтожением производственных сил, но и истреблением населения. В 1490 году из 890 155 болгар, например, были уничтожены в течение одного века 680 000 [3:163]. Одну пятую часть мужского прироста болгарского населения составлял так называемый “кръвен данък”, а женская часть населения терялась в турецких гаремах. С 1361 г. основной категорией регулярного пехотного войска Османской империи при султанах Мураде I были янычары (от тур. *уепі иегі* — *ени чери* – новое войско, новые ученики, носители новой веры). Вначале они набирались из военнопленных, но позже ряды янычар пополнялись за счет мальчиков – христиан от 7 до 12 лет, которых силой отрывали от семьи. Рекрутский набор (в янычары) происходил обычно раз в пять лет, но в первые два века рабства янычарские наборы были ежегодными. Исторические документы сохранили сведения о наборах 1567, 1601, 1610, 1646, 1705 гг.: “Султанские заповеди повелевают, че от всяко християнско семейство трябвало да бъде избирано едно момче, годно и извънредно хубаво, на възраст между 15 и 20 години” [12:42]. Они воспитывались в турецких семьях, проходили подготовку в специальных заведениях, которые назывались *агланлар* (иностранные мальчики). Это была профессиональная кадровая армия, воспитанная в духе непримиримого мусульманского фанатизма. Сохранились сведения о том, что в болгарских семьях женили мальчиков в раннем возрасте, чтобы не отдавать в янычары. В 1639 г. система *дьовширме* (набор христианских мальчиков) была ликвидирована и национальный состав янычарского войска изменился: в большинстве своем он стал турецким.

Отголоском этих событий в топонимии является, по мнению профес-

сора Е. Боева, и название села Гюльмен – “место нахождения, сбора юношей, поступающих в янычарский корпус”. Позже, возможно, и в значении “место невольников, рабов”. Село с тем же названием Гюлемен (Кюлемен) зафиксировано и в Шуменском округе недалеко от Варны, где также были расположены воинские турецкие гарнизоны по охране государственных границ. Причем первая фиксация этого названия относится также к XVI в. – 1573 г. – Гюлман, 1676 г. – Гюлемен [14:424]. В самой же Варне, по свидетельству Шарля де Пейсонелы, почти все жители были янычарами, “но доста отдадени на търговията” [12:193].

В Ямболе после завоевания его турками в 1373 г. расположился османский гарнизон для охраны завоеванных земель и дальнейшей турецкой экспансии. Христианское население турецкие завоеватели называли рая. Рая в широком смысле слова – это завоеванные немагометане, не имеющие никаких политических прав. Они были по свидетельству болгарских исследователей “этничного държавническо тесто, от което владетелите са създавали форми, каквито щат и когато щат: роби, предмет на ангария, потурчвания, разселвания, изнасилвания и безконтролна, неотговорна сеч” [19:273]. Некоторые привилегии имели военные “дървентджи, соколници, мартолосо, чорбаджи и др., които ще наричаме с обща дума и в широка смисъл войниклък” [19:273].

Наиболее многочисленной категорией населения окрестных сел были войнуганы – “население със специални задължения в българските земи. Данъчните облекчения, с които се ползува тази категория население, допринася за неговата икономическа стабилност и повишено гражданско самочувствие спрямо обикновената рая. Освен в Ямбол, войнуганско население има и в селата Войника, Ботево и др. През Възраждането в тези селища се забелязват най-ранните прояви на националноосвободително движение” [6]. “Войнуганское” население должно было обслуживать обозы османской армии, смотреть за лошадьми, строить дороги, обрабатывать султанские поля и участвовать в военных походах [2:83].

Старые турецкие хроники также повествуют о том, как Тимурташ паша, оценив по достоинству храбрость и военные качества ямбольцев, решил использовать их в интересах османского государства и предложил создать военизированный корпус под названием “войник-аскери” или “тайфа-и войнуган”. Войнуганы были подчинены черибашиям, т. е. военным начальникам, а Ямбол был центром войнуганского черибашия. Почти все уцелевшее ямбольское население было превращено в войнуганское. Оно было вытеснено из городов и проживало в пригородах и окрестных селах. Недалеко от Ямбола находилось и село Войник, название которого также свидетельствует о войнуганском характере его населения.

В Бессарабии отголоском этих событий является фамилия Войников, характерная для жителей с. Катаржино (Краснознаменки), переселенцев из Фракии – юго-восточной Болгарии. Часть ямбольских войнуган султан Мехмед II переселил в Панагюрище, где они жили в селах, называемых “войнишки”: “види се в завоеванието по някой условия с турците или за някой услуги към султаните да е станало това” [7:64].

Ямбол занимал важное место в организации и дальнейшем наступлении османской армии на Балканы. Поэтому именно здесь находились конюшни “за отглеждане на коне и товарни мулета за армията” [2:77]. Войнуганское население Ямбола должно было и поставлять лошадей в османскую армию. Не случайно, вероятно, самый большой конный рынок Бессарабии находился в Тарутинском районе, где проживают в основном переселенцы из Ямбольского округа, в том числе и гюльменцы.

Именно в Ямболе в конце XIV в. началась колонизация тюркских элементов. Введение прямой османской администрации в этом районе способствовало переселению в этот район огромного количества тюркских племен юруков или коняров (по имени города Икония или Коня в Малой Азии, откуда они и переселились). Предполагают, что прародителем юруков был Туркестан (Средняя Азия). Оттуда они пошли на юго-запад, прошли Персию и осели в Малой Азии в окрестностях Иконии (Кесария). Летописцы отмечают, что это было мирное население, гостеприимные овцеводы, магометане, но не столь фанатичные, как турки, и к христианам относились дружелюбно, иногда спасая их от турок. Их образ жизни и оказал некоторое влияние на болгар. Некоторые исследователи считают, что под их влиянием изменилась, например, национальная болгарская одежда: белый цвет славянской женской одежды заменен был черным, а кое-где темно-синим. “Ярките цветове са запазени за турчина победител, — отмечали западноевропейские путешественники” [12:184]. Была заменена на тюркскую почти вся терминология, связанная с овцеводством – основным видом деятельности юруков (*агъл, сагмал, ятак, качамак, угурт, урда* и др.) Изменились и названия многих рек, гор, полей, пастбищ, сел и т. п. [4:37]. Колонизированное тюркское население вскоре вошло в состав военной организации Османской империи как составная часть созданного военизированного корпуса пехотинцев-мусульман. Полукочевые турки-юруки приобрели особый правовой и экономический статус в османской армии. Они были организованы в группы – оджаки, каждая из которых обязана была посылать воинов в султанские походы. В “Закон за юруците” 1487-1488 г. было определено количество лиц, включенных в один оджак – 24 человека. Один из них был *ешкинджия* – “готов винаги да се отправи на поход войник”, трое (*чатали*) должны были заменить вышедшего из строя эш-

кенджию или заменить его в армии на следующий год, а остальные – *ямаци* – обрабатывали землю, были освобождены от налогов, взамен чего должны были содержать эшкинджиев и чаталов [2:77].

В османских документах этого периода неоднократно упоминалось о том, что окрестности Ямбола использовались султаном для охоты.

Окрестные села были разделены на “тимари, зиамети и хасове”. В первой половине XV века в округе была распространена так называемая “чалтышская система”, согласно которой население окрестных сел должно было выращивать рис и поставлять его в султанский дворец и армию. Турецкие регистры содержат и интересные сведения и о так называемых доганджийских тимарах в Ямбольском округе, которые выращивали охотничьих соколов и ястребов для султанского дворца [2:78].

В документе 1447 г. “Регистър за доганджиите в Източна Тракия” излагаются обязанности и землевладения доганджиев и отмечено, “че в нахията Ямбол юзанджиите и доганджии са Халил, Гюлемен и Бакъ. Те изпълнявали едновременно доганджийска и юзанджийска служба като наглеждат гнездата на соколите в “Хадър Факъв дере” и в планината Евран – днешните Светиилийски възвишения. Те улавяли (хващали) годишно по две подобрани соколчета и ги отглеждали, докато им се сменят перата. И едва след това ги отнасяли и продавали в султанския двор” [1:6]. Из этого документа следует, что название села восходит к имени сокольника “доганджии” Гюлемен. Не случайно поэтому в этих краях бытуют легенды о сокольниках, которые выращивали здесь ястребов (дуганчита) для охоты.

Одна из легенд поэтически изложена в книге местного краеведа Станки Аковой “История на село Роза”. Гюла — исключительно красивая девушка – дочь старого чифликчии Османа Гюлето. “Всред стотиците цъфнали гюлове, тя била най-хубавия гюл. Чичо и Гюлемен отглеждал орли за лов на пашата. Той е един от най-верните съгледачи на кърджалиите. ”

С одинаковым усердием Гюлемен служил султану и киржалиям. Парни из окрестных сел горели желанием увидеть Гюлу. Еще большим было их желание жениться на ней. Но Гюла, исполняя волю матери, вышла замуж за Богдана-болгарина – “народила българска челяд и живяла с надеждата, че ще дойде българско” [1:17].

Таким образом, существует несколько теорий происхождения названия Гюльмен: 1) антропонимическая – от личного имени Гюлмен, 2) историческая – “место нахождения, сбора юношей, поступающих в янычарский корпус”, 3) от народного географического термина *гюл* – “мочурило място”, 4) фракийско-кельтская, не отмеченная еще в лингвистической литературе, – от лексемы *долмен* – гробница каменного века.

1. **Акова С.** История на село Роза. — София, 1999.
2. **Атанасов Ж.** История на град Ямбол. — София, 1976.
3. **Божилев И., Мутафчиева В., Косев К., Пантев А., Грънчаров С.** История на България. — София, 1994.
4. **Дечов В.** Миналото на Чепеларе. — Пловдив, 1978. — Кн. 1.
5. **Димитрова Д., Попов Ж.** Археологическите паметници в Ямболски окръг. — София, 1978.
6. **Женкова Хр.** Ямбол през Възраждането // Вести на Ямболския музей. — Ямбол, 1996. — Бр. 6.
7. **Займов Й.** Местните имена в Панагюрско. — София, 1977.
8. **Займов Й.** Местните имена в Пирдопско. — София, 1959.
9. **Займов Й.** Этногенез болгарского народа по данным болгарской топонимии // Перспективы развития славянской ономастики. — М., 1980.
10. **Зарев К.** 330 години българско розово масло // Казанлък в миналото и днес. — Стара Загора, 1999. — Кн. V.
11. **Карев Д.** Един кът от Беломорска Тракия (Балькьой). — София, 1994.
12. **Матанов Х., Даков Т., Бобев Б.** Текстовете и документи по история на България. — София, 1993.
13. **Миков В.** Праисторически селища и находки в България // Материали за археологическата карта на България). — София, 1933. — Кн. VII.
14. **Мичев Н., Коледаров П.** Речник на селищата и селищните имена в България. 1878-1987. — София, 1989.
15. **Мурзаев Э. М.** Словарь народных географических терминов // Перспективы развития славянской ономастики. — М., 1980.
16. **Речник** на чуждите думи в български език. — София, 1978.
17. **Серебрянников Б. А.** Волго-Окская топонимика на территории Европейской части СССР // Вопросы языкознания. — 1955 — №6.
18. **Стойков Р.** Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народна библиотека “В. Коларов” от XV, XVI, XVII и XVIII век // Известия на народна биб-ка “В. Коларов”. — София, 1959. — Т. 1 (VII).
19. **Табаков С.** Опит за история на град Сливен. — София, 1986. — Т. 1.
20. **Турецко** – руский словарь. — М., 1977.
21. **Шабашов А. В.** Ойконимия болгарских пунктов юга Украины (Одесск., Кировоградск., Николаевск. обл.) // Българска Бесарабия. — Болград, 1999. — Вып. 1.
22. **Osmalica** Търкие Sızluk. — 1980.

КОНЦЕПТ *ВОЛЯ* У СВІДОМОСТІ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ТА КАТЕГОРІЯ ОЦІНКИ

Концепти, що відбиваються в словах *воля*, *свобода*, *вольність*, посідають надзвичайно важливе місце у свідомості людини, нації, народу, а отже, не дивно, що А. Вежбицька робить спробу концептуального аналізу слів вказаної семантики, зазначаючи, що *свобода*, *воля* і *вольність* – це «культурно-специфічні концепти» [9:317]. Як пише А. Вежбицька, у філософських працях, присвячених трактуванню поняття свободи, автори зазвичай висловлюють думку про це поняття або роблять спроби роз'яснити думки інших філософів чи письменників щодо нього. Проте, як справедливо зазначає вчена, узагальнений огляд концептів *свобода*, *воля*, *вольність* веде до ядра значення слова *свобода*. Така думка ґрунтується на визнанні у якості конститутивного компонента значення “важливий соціальний факт”, що визнається домінуючим у поглядах членів суспільства. А. Вежбицька наголошує, що вчений “не повинен робити спробу пристосовувати свою рідну мову для опису розуміння філософських понять у ході дискусії з їх приводу, але повинен робити спробу збагатити цю дискусію незалежними від мови філософськими перспективами... З огляду на мовознавство, надзвичайно важливо, що специфічні концепти, які відображаються в мові, втілюються в ключових словах, подібних до *Freedom*, *Libertas*, *Swoboda*, можуть бути точно виражені й перекладені на культурологічно незалежну семантичну метамову, що здатна виявити подібність і відмінність в їх експлікації” [9:126]. А. Вежбицька пропонує аналіз концепта, який міститься в англійському слові *Freedom* (*свобода*), і кількох суміжних концептів: *Libertas*, *Liberty*, *Svoboda*, *Volja*, *Wolnosc*, враховуючи специфіку походження та функціонування названих слів в англословних країнах, Давньому Римі, Росії, Польщі; вона пропонує спробу уніфікації специфічних понять і зведення їх до таких універсальних концептів, як “хотіти”, “робити”, “могти”, “інший”, “люди” і “добро”.

Латинське *libertas*, на думку А. Вежбицької, як і інших вчених, має наступний статус: *вільний*, тобто пов'язується з вільною особистістю, з концептом “незалежність” і містить у собі “заперечення обмежень, що накладаються рабством”, бо *свобода* – це можливість жити так, як хочеш. Проте, очевидно, ніхто не може жити так, як хоче, або робити все, чого хоче, через обмеженість людського життя. Отже, мати можливість жити так, як хочеш, — це значить бути контрольованим тільки власним життям, як *liber* (вільна людина), а раб не має такої можливості. Однак

свобода – все-таки можливість жити не так, як тобі хочеться, а так, як можна, у відповідності до певних зобов'язань кожної людини, зокрема, зобов'язань стосовно суспільства, сім'ї, друзів тощо. Отже, поняття *libertas* пов'язане з концептом “обмеження” і часто протиставлялося римськими авторами *licentia* (спочатку подавалося як “обмеження” і “ущемлення”, пізніше – як “добровільний, такий, що відповідає чи не відповідає нормі”). *Libertas* – це те, що дає змогу проявляти права людини без обмежень, це можливість жити так, як хочеш, у відповідності з законами держави. Ще Г. Сковорода називає свій вірш саме “*De libertate*”, а не “Свобода”. “Концепт *libertas* не передбачає абсолютної відсутності обмежень на дії особистості, але означає можливість будувати власне життя настільки, наскільки це можливо, у відповідності до своїх бажань (бути підпорядкованим собі більшою мірою, ніж будь-кому іншому)” [9:127].

А. Вежицька зазначає, що ідея, яка відображається в латинському концепті *libertas*, близька до того, що “Берлін визначив, використовуючи слова *Freedom* і *Liberty* як такі, що взаємозамінюють одне одного (тожні поняттям “позитивна свобода)” [9:127].

Г. С. Сковорода також має на увазі саме “позитивну свободу”, коли називає латинським словом свій твір. Він наголошує на бажанні людини бути господарем своєї долі. Людина може володіти свободою тільки тоді, коли вона може контролювати власне життя, визначати його. Концепт *свободи* поєднується при такому розумінні з концептом *здійснення*. Мати *libertas* – це значить, головним чином, не бути рабом когось чи чогось. А. Вежицька експлікує концепт *libertas*: “*libertas* (х має свободу)

/а/ хтось (X) може думати так:

/б/ коли я роблю щось, то роблю це тому, що хочу робити це

/в/ не тому, що хтось інший говорить мені: ти повинен робити це, бо я хочу, щоб ти це робив

/г/ це добре для X.

Компоненти /б/ і /в/ показують, грубо кажучи, що хтось є господарем самого себе, а не людиною, що перебуває під чийось контролем, як раб; компонент /г/ необхідний, щоб наголосити на позитивних конотаціях, які окреслюються при аналізі всіх тлумачень, що подаються у великих словниках латинської мови... Наявність подібних позитивних конотацій засвідчується також можливістю утворення сполучень, як-от: *libertatum dare* (дати свободу), *libertatum promittere* (обіцяти свободу), *se in libertatem vindicare* (звільнити себе) і *favor libertatis* (дар свободи)” [9, р. 127]. А. Вежицька вказує ще й на таке значення лексеми *libertas* /2/:

“/а/ хтось може думати щось подібне до наступного:

/б/ коли я роблю що-небудь, я роблю це тому, що хочу робити це

/в/ я не повинен думати: “я не можу робити щось, бо хтось не хоче, щоб я це робив” [9:127].

Аналізуючи концепт, що закріплений за англійським словом Freedom, А. Вежбицька пише, що тільки на перший погляд він ототожнюється з тим, що втілений у латинському libertas. При їх порівнянні виявляється цікава відмінність, яка заперечує можливість заміни латинського libertas англійським Freedom у будь-якому контексті. Так, наприклад фраза Freedom of speech (свобода слова) не може тлумачитись, як “щирість, відвертість”. Подібність полягає у тому, що не можна сказати “утвердити Freedom”, “утвердити libertatum”, англійською мовою, як і латинською, можна сказати “утвердження сили” чи “утвердження прав”, але не “утвердження свободи” [9:127]. Libertas, як нас переконує А. Вежбицька, не може поєднуватися з “негативними” доповненнями, тобто йдеться про більш “негативну” орієнтацію слова Freedom. Ця “негативна” орієнтація може бути інтерпретована в двох полярних аксіосемантичних значеннях. Перше пов’язане зі здатністю не робити чогось такого, чого хтось не хоче робити, а друге – зі здатністю робити щось таке, що хтось хоче робити без втручання з боку інших людей. Перший аспект А. Вежбицька подає так: якщо я не хочу робити чогось, я не повинен робити цього. Другий (негативний) аспект слова Freedom виділяється в дискусії, що описується А. Вежбицькою, яку розпочав І. Берлін. Другий аспект дозволяє виділяти “поняття негативної свободи”. В згаданій дискусії слова Freedom і Liberty розглядаються як тотожні, а це, як вже зазначалося, неправильно, бо вказані слова називають не одне й те саме поняття. Фактично, те, що І. Берлін назвав “поняття негативної свободи”, зосереджується в слові Freedom. Слово ж Liberty в своєму первинному значенні близьке до латинського libertas, проте в іншому значенні, більш поширеному, що виникло пізніше, відображає відповідно інший концепт і є продуктом англосаксонської культури.

Поляризація (протиставлення) двох концептів “Freedom” і “Liberty” ґрунтується на виявленні культурологічної специфіки, — особливості, яка не враховується при поданні цих слів як тотожних. На думку І. Берліна, “поняття негативної свободи” тлумачиться так: я можу вважати себе вільним за умови, коли жодна людина не може впливати на мої вчинки; якщо ж інші мають здатність обмежувати мене в чомусь, що я хочу зробити, то я не є вільною людиною у повній мірі.

Згідно з думкою І. Берліна, яку виділяє А. Вежбицька, класичні англійські політичні філософи визначають поняття свободи саме так. “Берлін наводить у зв’язку з цим висловлювання Хубба : ”Вільною є та людина, котрій не заважають при виконанні її волі”. На думку А. Вежбицької, він приписує таке ж розуміння цього концепта Бентаму, Локку,

Адаму Сміту й Джону Стюарту Міллу” [9:129]. Отже, *Liberty* означає свободу *від*; відсутність втручання ззовні, але вона завжди встановлена, обмежена. Всі помилки, які припускаються людиною, коли вона зневажає поради і попередження, є набагато глибшими і відчуються людиною гостріше. Обмеження свободи полягає в негативності самого процесу нав’язування, втручання. Цікаво, що І. Берлін робить акцент на прийменнику *from* — *від* (свобода від). Англійське слово *Liberty* не поєднується з прийменником *from* — *від*, і, очевидно, ніколи не поєднувалося, тоді як *Freedom* поєднувалося. Синтаксична властивість слова *Freedom*, яка робить його відмінним від *libertas* так само, як і від *Liberty* доводить, що новий концепт, не притаманний словам *Libertas / Liberty*, порівняно нещодавно з’явився в англійській культурі: він фіксується в слові *Freedom* у такому значенні, в якому воно використовується в сучасній англійській мові. А. Вежицька експлікує значення концепта, що міститься в англійському слові *Freedom* :

/а/ хтось (X) може думати дещо подібне до наступного;

/б/ якщо я хочу робити що-небудь, я можу робити це;

/в/ ніхто інший не може сказати мені: “Ти не можеш робити цього, тому що я цього не хочу”;

/г/ це добре для X;

/д/ погано, коли хтось не може так думати.

А. Вежицька не стверджує думки про те, що слова *Libertas* або *Freedom* подаються як такі, що мають здатність оцінювати щось позитивно з боку моралі та етики. На нашу думку, у цьому випадку логічна оцінка нашаровується на денотативно-сигніфікативне значення. Англійські вирази і звороти, подібні до *free of Tax* (вільний від податків) та *free of tourist* (вільний від туристів) не вміщують в собі семантику моральної оцінки, яка є в словах *добрий, сміливий, чесний, справедливий*. Однак помилковим буде, виходячи з цього, робити висновок, що слово *free* (вільний) позбавлене оцінного значення. *Free* не вміщує в собі абсолютного оцінного судження.

А. Вежицька аналізує також протиставлення “позитивного” і “негативного” концептів слова *Freedom*, що пропонується Чарльзом Тейлором. На протилежність до “доктрини позитивної свободи”, “негативні теорії свободи” можуть базуватися тільки на концепті *можливість*, у якому *можливість свободи* пов’язується з тим, що ми можемо робити або які можливості для нас відкрито, робимо ми щось чи ні для здійснення вибору.

Експлікація концептів *Libertas* і *Freedom* підтверджує відмінності, які викладені Ч. Тейлором. Компоненти *Libertas* (коли я роблю що-небудь, я роблю це тому, що хочу це робити) роблять акцент на здійсненні ре-

ального контролю, тоді як відповідні компоненти Freedom (/а/ якщо я хочу робити щось, я можу робити це, /б/ якщо я не хочу робити чогось, я не мушу робити цього) підтверджують суттєву для нас можливість, те, що Ч. Тайлор назвав “концептом можливості”.

Як бачимо, обидва компоненти (/а/ і /б/) пов’язані з тим, що Ч. Тайлор називає “вибір”, а отже, свобода полягає в праві волевиявлення.

Російський вчений О. Кошелев також розглядає поняття «свобода», зазначаючи при цьому, що визначення вказаного поняття, які подаються в тлумачних та філософських словниках, за своєю суттю дуже схожі. Їх інваріант найкраще подано у словнику В. Даля [4:61-64]. Порівн.:

(1) *свобода* — «... можливість діяти по-своєму; відсутність неволі, рабства...»

Подібну трактовку, як зазначає О. Кошелев, можна зустріти і в інших лексикографічних роботах, порівн.:

(2) *свобода* Х-а – «можливість Х-а робити те, чого йому хочеться».

Проте, на думку вченого, ці описи добре узгоджуються з нашою інтуїцією, хоча, як показує референційний аналіз використання слова *свобода*, вони не цілком, або, точніше, недостатньо експліцитно і невиразно спираються на деякі важливі замовчувані ознаки. Які саме?

Не-свобода Х-а (людини, соціальної групи, народу і т. д.) асоціюється у нас з наявністю певних обмежень на діяльність, тобто на вибір Х-а. При цьому свобода Х-а зовсім не означає повної відсутності для Х-а яких би то не було обмежень, що фактично витікає з (1) і (2). Вчений пише, що при всьому своєму бажанні він не може взяти участі в кубку світу з шахів або у роботі з’їзду депутатів Росії, оскільки не має на це права. Вказана заборона, однак, не зачіпає його свободи. Свобода друку також не передбачає абсолютної свободи публікацій. Можна назвати заборони на публікацію державних секретів, матеріалів расистського тлумачення і т. д. О. Кошелев наводить образний приклад, що у футболі гравцю заборонено грати рукою, і хоча йому часто хочеться це зробити, звичайно, він не скаже, що це правило обмежує його свободу на полі. Нарешті, висловлювання *У отця Марія пользовалась полной свободой* також, як справедливо стверджує автор, не означає, що для Марії не було ніяких заборон або обмежуючих правил з боку її батька. З висловленого витікає, що виникають ситуації, коли існує мало правил і заборон, які обмежують вибір Х-а, і така ситуація асоціюється зі всюдозволеністю.

Отже, слово *свобода* доцільно вживати тільки в тих ситуаціях, як правильно зазначає О. Кошелев, які характеризуються певною рівновагою дозволів і заборон на вибір Х-а.

Вчений робить спробу персоніфікувати джерело заборон. Нехай це джерело Y, що є *agens* — активний діяч, який проявляє власну волю (лю-

дина, сім'я, колектив, суспільство, держава і т. п.). Автор формулює наступну ознаку: статус Х-а по відношенню до Y-ка є ієрархічним. Посилення/послаблення заборон на вибір Х-а трактується як не-свобода/свобода Х-а лише за умови, Х знаходиться у стосунках ієрархічної залежності до Y-ка. Розглядається така ситуація: у вечірні години жителі міста не можуть вийти на вулицю. Уявимо собі, що це викликано (а) введенням комендантського часу законною владою і (б) дією банди злочинців. У випадку (а) жителі цілком можуть сказати *По вечерам мы лишены свободы передвижения (должны сидеть дома)*.

У випадку (б) це висловлювання вважатиметься сумнівним. Правильно було б сказати *По вечерам мы вынуждены сидеть дома*. Аналогічно, якщо тренер дав установку форварду грати в захисті, останній після матчу вповні може сказати: *Я был лишен свободы действий*. Якщо ж він грав у захисті, прийнявши вимоги, наприклад, шантажиста, подібний факт вимагає вже іншого опису, наприклад: *Я был вынужден / меня вынудили играть в защите*.

У першому випадку (жителі/футболісти) знаходяться у відношенні залежності до Y-ка (влади/тренера), а в другому — ця умова не виконується.

Слід зазначити поняття «сфери вибору Х-а» як набір можливостей, серед яких Х може обирати все виключно за своїм бажанням або у відповідності до своєї мети (без огляду на зовнішні заборони). Використовуючи поняття «сфери вибору Х-а», можна твердити, що слово *свобода* прикладається лише до тих ситуацій, у яких вона обмежена Y-ком.

Логічно ставиться питання про те, як обмежити свободу і не-свободу Х-а. Для відповіді на нього автором вводиться поняття «нормативної сфери вибору» — сфери вибору, котра визнана як розумна, справедлива, у відповідності до залежного статусу Y-ка. Наявність нормативної сфери вибору і робить Х-а вільним. Ситуація, у якій сфера вибору менша від нормативної, трактується мовцем як не-свобода Х-а, в обмеженні — рабство.

Протилежну ситуацію, коли Х реально виходить за межі нормативної сфери, можна охарактеризувати приблизно так: Х надто багато собі дозволяє (вседозволеність). Наприклад, відмінність між поняттям «сексуальна свобода» і «розпуста», «свобода поведінки» і «розв'язність» і под. обумовлена різницею уявлень про норму, що властива різним соціальним групам.

Отже, можна твердити, що *свобода* — це становище Х-а, якого Y «тримає на довгому поводку». Свобода Х-а визначається такими ситуаціями: (а) Х знаходиться в ієрархічно залежній ролі по відношенню до Y-ка, (б) Х реально має певну сферу вибору, що обмежується Y-ом, (в) на думку мовця, сфера вибору Х-а є нормативною.

Цікавим є приклад, який розглядається О. Кошелевим у згаданій праці. Він аналізує концепт, який вміщується у словосполученні *свобода волі*. Тут роль X-а відіграє духовне начало (внутрішнє «я») людини, а в ролі Y-ка виступає така залежна сутність, як Бог, природа. Наявність у X-а сфери вибору волі, її обмеженість Y-ом і певна нормативність підтверджує існування таких понять, як «фаталізм», «детермінізм», з одного боку (утвердження повної відсутності вибору — аналог рабства), і «волюнтаризм» (у філософському значенні), «абсолютна свобода волі» — з іншого (повна відсутність обмежень на вибір волі — аналог всюдозволеності). І тут референтна ситуація у повній мірі задовольняє всі ознаки, вказані в (3).

Подібним чином можна трактувати і поняття «внутрішня свобода», де Y — соціальне оточення.

При утворенні референції слова *свобода* концепт (3) ніби нашаровується на ситуацію дійсності, наділяючи її своєю структурою. Тим самим референція не просто фіксує якісь властивості ситуації дійсності, але змінює (структурує) її, робить конкретним втіленням концепта.

Отже, є необхідними знання про конкретну реалізацію відношення залежності, а при відсутності таких знань мовець має змогу отримати можливість висловити власний погляд на порушення конкретності референції. Оцінка нормативності сфери вибору, звичайно, є цілком суб'єктивною, оскільки уявлення про норму у різних людей можуть досить сильно відрізнятися.

Білоруська дослідниця Н. Гребенщикова [2:51-60] наголошує, що в давньоруській мові іменники *воля*, *бажання*, *хотіння* є тотожними. Коли йдеться про бажання високопоставленої особи чи особи божественного походження (Бога, отця, князя) перевага надається лексемі *воля* (*воли-ти*) — свідчення того, що іменники *воля*, *бажання*, *хотіння*, вступаючи у валентність з іншими словами, повинні були враховувати категорію оцінки (градацію ступеня її вияву).

«Незважаючи на можливе сполучення *воля серця*, що функціонує у давніх текстах, *воля* (*воли-ти*) — це скорше позначення зусилля розуму, що передбачає раціональний вибір між кількома можливостями, а *хотіння* і *бажання* безпосередньо зв'язані з чуттєвою сферою» [2:51], — пише Н. Гребеннікова.

Дослідниця зазначає, що в давньоруському слові *воля* семи «бажання», «вибір», «влада», «право», певною мірою і «свобода», (у значенні «свобода дій»), інтегровані. Всі перелічені складові можна спостерігати практично у будь-якому давньоруському тексті. Порівн. типовий вираз: «Така *воля є князя*». Будь-яка подія залежала від рішення, бажання, влади князя. Вираз *вольний человек* сприймався у давнину, як «людина, що має

право і можливості здійснювати свої бажання», «людина, наділена владою», «людина, вільна у своїх вчинках». Той чинник, що волею як здатністю і можливістю робити вибір, здійснювати свої бажання, наділений передусім суб'єкт, що має владу (*веліти, воля, влада* — етимологічно споріднені слова), призводить до розвитку багатозначності лексеми, до врахування особливого значення лексеми *воля* — «влада».

Мовленнєвий етикет епохи княжої доби вимагав згадки про *Божу волю* при формулюванні привітання, особливо у письмовому мовленні, порівн.: *На все воля Божя. За Божою волею* та ін. Н. Гребенщикова зазначає, що «саме у період Київської Русі вираз *воля Божя* набув дещо негативного семантичного значення і протиставлявся *милості Божій*, а сумні, нещасливі, негативні події сприймаються як вияв *Божої (Господньої) волі*. Зокрема, вираз *воля Божя* з'являється при згадці про смерть, стихійне лихо, великі неприємності» [2:51]. Стереотипний вираз *На все воля Божя* і под. вживається як зворотня репліка при сповіщенні або згадці про чиюсь смерть і в сучасних українській та російській мовах. Пор. рос. : ...*А какой был преискусный кузнец! И теперь мне выехать не на чем: некому лошадей подавать.* — *На все воля Божия, матушка!* — сказав Чичиков, вздохнувши (М. Гоголь).

Вираз *Господи, твоя воля*, що спочатку використовувався як реакція на якусь досить негативну подію, з етикетної сфери в українській та російській мовах перемістився в емоційну і перетворився у несхвальний вигук. Порівн. рос. : *Господи, твоя воля! Да, может, товарищу Дрожкину неприятно на свинью глядеть* (М. Зоценко).

У мові княжої доби вираз нижчого в ієрархії з рішенням чи вчинками вищого також вміщував згадку про волю — порівн.: *воля Ваша (твоя)*. В сучасних українській та російській мовах вираз *воля Ваша (твоя)* дещо змінився і продовжує еволюціонувати: від значення «ввічлива форма вираження згоди або незгоди з кимось» до «вираження внутрішньої незгоди при формальній згоді», що супроводжується негативною конотацією. Порівн. рос. *Что ж, если хотите катиться вниз по наклонной плоскости — воля ваша* (О. Купрін).

Як зазначалось, в давньоруській мові лексема *воля* використовувалася вже і в значенні «свобода» — порівн. *дати волю*. Цікаво, що в ранніх духовних грамотах вираз *дати волю* з часом змінюється і набуває значення «відпустити на свободу». Значення «свобода» починає формуватися в лексемі *воля* в староукраїнській мові, коли *воля* (можливість вибору) трансформується в *волю* — *свободу*. Подібне значення рідко, але все ж фіксується у прислів'ях. Порівн.: укр. *Голова прикована, а уму воля дана. Вовк на волі та й вис доволі*. У пісенному фольклорі *воля-свобода* домінує над іншими значеннями. Пор. рос.: Гой еси ты, шведский король,

Прикажи поить — кормить
И на волю выпустить! [7:85]

В мовленнєвій свідомості людей середини і другої половини ХІХ ст. *свобода* і *воля* синонімічні. Коли селяни отримували свободу-волю, це не означало, що вони отримували владу. Отже, сема «влада» послаблюється, проявляючись лише в кліше *все в нашій волі*.

Як наголошує Н. Гребенщикова, відповідно до максими Ф. де Ларошфуко «Ми ніколи не прагнемо пристрасно до того, до чого прагне лише розум», *воля* як раціональний вибір вступає в опозицію з *бажанням*, емоційним вибором, розвиваючи певною мірою енантіосемічне значення «влада над собою, несвобода бажання, насилля над бажанням» [2:57]. У фольклорі слово *воля* у такому значенні ще не функціонує, оскільки воно з'являється дещо пізніше. Порівн. у словниках сучасної української та російської мов, де це значення подається як домінуюче. Наприклад: «*Воля* — 1. Психол. Одна из функций человеческой психики, выражающаяся прежде всего во власти над собой, управлении своими действиями, сознательном регулировании своего поведения» [5:642]. Подібне значення лексеми *воля* дещо коректніше подається в словнику мови О. Пушкіна як «здатність хотіти і здійснювати свої бажання» [6, т. 1:347]. Заслугове на увагу також тлумачення В. Даля, що співвідноситься з наведеним: «Творча діяльність розуму» [3:238].

Вже у поемі М. Лермонтова «Вадим» зустрічається фразеологізований вираз *железная воля*, а в 1876 р. було опубліковано оповідання М. Лескова «Железная воля». Як відомо, в 1879 році у Санкт-Петербурзі виникла народницька організація «Народна воля», порівн. семи цього виразу: «вибір», «влада», «бажання», «свобода».

Цікаво, що в енциклопедичне поняття лексеми *воля* входять елементи давньоруського семного набору цього слова («вибір», «влада», «бажання»). Порівн.: «Воля — здатність до вибору діяльності і внутрішніх зусиль, що є необхідними для їх здійснення... Здійснюється вольова дія, людина протистоїть владі потреб, необхідність яких безпосередньо відчувається, здійснюється дія імпульсивних бажань: для вольового акту характерно не переживання «я хочу», а переживання «потрібно», «я повинен», усвідомлення **ціннісної** (виділено нами — Т. К.) характеристики, мети дії. Вольова поведінка вміщує прийняття рішення, що часто супроводжується боротьбою мотивів (акт вибору), і його реалізацію» [8:247].

Отже, спостерігається вплив категорії оцінки на розвиток значення лексем *воля*, *свобода*, що відбувається, як це показано, не тільки в слов'янських, але й в романо-германських мовах. До речі, нагадаємо, що ще Аристотель вказував на зв'язок поняття *воля* з категорією оцінки, коли

писав: «...воля — це дія хорошого або поганого, це намір», «добровільне — те, що ми робимо без примусу» [1:310].

1. **Аристотель**. Большая этика // Аристотель Сочинения: В 4 т. — М., 1983. — Т. 4.
2. **Гребенщикова Н.** Понятие воля в русском языковом сознании // Вопросы функциональной грамматики. — Гродно, 1998.
3. **Даль В. И.** Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. — М., 1955. — Т. 1.
4. **Кочелев А. Д.** К эксплицитному описанию концепта «свобода» // Логический анализ языка: Культурные концепты. — М., 1991.
5. **Словарь** современного русского литературного языка: В 17 т. — М. — Л., 1951. — Т. 2.
6. **Словарь** языка Пушкина: В 4 т. — М., 1956-1959.
7. **Собрание** народных песен П. В. Киреевского. Записи Языковых в Симбирской и Оренбургской губерниях: В 2 т. — Л., 1977. — Т. 1.
8. **Советский** энциклопедический словарь. — М., 1980.
9. **Wierzbicka A.** Understanding Cultures through the Key Words. English, Russian, Polish, German, and Japanes. — NY-Oxford, 1997.

Т. Ю. Ковалевська

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНА ТЕОРІЯ О. О. ПОТЕБНІ В КОНЦЕПЦІЯХ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

Питання етнічної ментальності і архетипності, які є найсуттєвішими в історико-філософському осмисленні етногенезу, для лінгвіста інтеріоризуються у феномені лінгвоментальності, теоретична розробка якої в українському мовознавстві пов'язується перш за все із славетним іменем О. О. Потебні. Наукову спадщину великого ученого можна кваліфікувати як підґрунтя антропоцентристських тенденцій у сучасних лінгвістичних дослідженнях, які стосуються аналізу мовної картини світу як ментально-вербальної об'єктивізації універсуму в індивідуально-психічних, національно-специфічних та універсально-логічних мисленневих процесах. Дослідження, що стосуються цієї проблематики, зосереджувались здебільшого на мовно-психологічній поведінці окремої особистості та психолінгвістичній специфіці дитячого мовлення, і тільки в останні роки питання національної ментальності та її вербальної конденсації, порушені великим ученим, дістали наукового розголосу (Г. О. Ващенко, Ю. О. Карпенко, В. М. Русанівський, Г. Г. Почепцов). Зазначимо, що в роботах О. О. Потебні закінченої концепції національної ментальності та лінгвоментальності немає, але ті глибокі філософські розміркування

у ряді праць та деякі його висловлювання заклали підґрунтя і висвітлили перспективи для подальшої розробки цих питань.

Ідеї народної ментальності (та й основи лінгвоментальності) були виведені О. О. Потєбнею з аналізу особистісних трансформацій світосприйняття. Так, учений, визначаючи у цьому плані існування різниці між фізичним і мисленнєвим світосприйняттям кожної окремої людини, пише: “Яким чином під словом *свічка* я можу розуміти те ж саме, що і мій співрозмовник, коли органи сприйняття у нас різні, а накопичення спогадів (про це) різняться набагато більше за те?” [11:109]. А отже, зазначає вчений, “будь-яке... розуміння є водночас нерозуміння” [11:110], оскільки кожна людина відрізняється не тільки генетичним кодом (генною пам’яттю), а й -що головне- глибоко індивідуальним “накопиченням спогадів” про світ, що є результатом особистісних процесів розчленування, діаκριтизації світу, вилучення і збереження тих релевантних ознак оточуючих речей, їх якостей і відношень між ними, які і формують власне індивідуальне “Я-сприйняття”, “Я-бачення”. Розміркування вченого, таким чином, зосереджуються на особливостях специфічних “модусів мислення”, які і являють собою “фактично розгорнутий і адекватний опис того, що тепер прийнято позначати терміном ментальність” [6:32], а оскільки йдеться саме про вербальну кодифікацію картини світу, то до цих ідей О. О. Потєбні доцільно застосувати й сучасне поняття лінгвоментальності, яке, без термінологічного позначення, великий учений виокремлює і деталізує у своїх дослідженнях. Отже, вияв національної ментальності залежить від мовленнєвої актуалізації етнопсихолінгвістичного типу мовця, що розуміється як “інтелектуально-емоційний тип особистості зі специфічною структурою мовленнєвої (і немовленнєвої) комунікативної поведінки, яка визначається культурними особливостями тієї спільноти, до якої ця особистість належить” [17:166].

Таким чином, мовна і мисленнєва адекватність мовця являє собою не спрощену фіксацію будь-яких сегментів дійсності, а глибинний процес вибору характерологічних рис її, які відбивають психічну сутність мовця і водночас зумовлені нею. Інакше кажучи, власне ментальні процеси суть феномен узагальненого психолого-соціального плану, який і зумовлює саме таку актуальність розчленованого та подалі синтезованого в мисленні універсуму, феномен, який у вченні О. О. Потєбні кваліфікується як дух народу. Розуміння цього ґрунтового явища призвело вченого вслід за В. Гумбольдтом, Г. Штейнталем, М. Лацарусом до необхідності глибинного аналізу етнопсихологічних процесів та їх вербалізованих об’єктиваций для пояснення індивідуальних та національних особливостей світобачення.

У цьому ж аспекті учений наголошує на необхідності діяльнісного

підходу до вивчення мовних явищ та урахуванні всього комплексу факторів, що зумовлюють процеси розуміння (проблема комунікативного дисонансу, порушена ученим, залишається актуальною і для досліджень у галузі теорії комунікації, де аналізуються різноманітні мовленнєві технології [див. 15] та когнітивної лінгвістики, “яка орієнтована на проблему комунікації і розуміння” [20:98]. Так, критикуючи теорію духовних здібностей людини, учений зазначав, що “вона нелогічно приймає те, що в нас відбувається, за реальні початки самих явищ” [13:56] і ця відсутність каузальності між психічними явищами пов’язана “з іншим важливим недоліком... з тим, що явища постають в ній одночасними і нерухомими членами системи” [13:57]. Оскільки ж в реальному житті “постійні хвилювання не можуть бути осягнуті нерухомими схемами” [там само], то і предметом цієї науки “є не дійсна, а якась мислима, неможлива людина” [там само]. Субстратом же душевного життя О. О. Потєбня визнає почуттєві сприйняття, а подальші внутрішні властивості, що належать до царини психічної природи особистості, є “тільки видозміни матеріалу, даного почуттям” [13:58]. Таким чином, наголошується на каузальній природі психічної організації, динамічному характері психологічних процесів та необхідності їх урахування у відповідних дослідженнях. Крім того, пояснюючи причини трансформацій почуттєвих сприймань, учений відзначає залежність цих процесів від ступеня їх внутрішньої актуальності, зумовленої аксіологічною реструктурацією особистісної психіки у контексті ситуативного взаємовпливу, але ж загальний феномен мисленнєвої діяльності, перетворення уявлень в поняття як “виключно людську форму думки... може здійснитися тільки через посередництво слова” [13:67]. Глибоке розуміння взаємозумовленості між особистісною психологією, суб’єктивною природою процесів вербальної об’єктивації і діяльнісним характером мови призвело вченого до критики іманентних шляхів її дослідження: “Звичайно ми розглядаємо слово в тому вигляді, як воно подається у словниках. Це все одно, що розглядати рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона справді живе” [14:84]. Соціальна ж природа мови детермінує необхідність її аналізу у полікомунікативних моделях, оскільки “слово тільки в устах іншого може стати зрозумілим для мовця, ... мова твориться тільки сукупними зусиллями багатьох, ... суспільство передує початку мови” [13:95]. Але сам процес розуміння ускладнюється багатьма факторами, зумовленими психофізіологічною специфікою особистісного декодування та і власне феноменом перетворення сприйнятої дискретної інформації в абстраговані сенсові категорії. Взагалі ж процеси адекватного розуміння “можливі лише завдяки здібності абстрагування, тобто зведення дійсної відмінності думок різних суб’єктів до певного мінімуму відмінностей, завдяки фікції,

яка виявляється у прийнятті цього мінімуму за еквівалент повноцінних думок” [13:161].

Визначена О. О. Потебнею сутність лінгвоментальних процесів, пов’язувана вчений з тим, що “слово виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак, саме ту, яка уявляється народному баченню важливішою” [12:34], є характерною як для індивідуума, тому що “саме в мові людина об’єктивує свою думку і завдяки цьому має змогу утримувати перед собою та обробляти цю думку” [там само], так і для народної свідомості, оскільки “народи складаються з людей... а отже, все згадане про своєрідність... особистості застосовується і до народу настільки, наскільки його єдність є подібною до єдності особистості” [11:116]. Так, підкреслюється, що особливості народу, нації визначаються через психо-мисленневу діяльність окремого носія мови. Встановлення факту існування національної ментальності, пов’язаної з семантико-граматичною будовою мови, належить до найважливіших результатів дослідницької діяльності О. О. Потебні. Зазначимо, що вчений усвідомлював й існування універсальних форм логічного мислення як загальнолюдських категорій, але не ототожнював їх з національними (семантичними), виявляючи найбільшу зацікавленість в аналізі саме національних ментально-вербальних процесів як конденсаторів народної психології, синтезованої в понятті духу народу. Полемізуючи з В. Гумбольдтом, О. О. Потебня так визначає сутність народного духу, розуміючи його як вищу пізнавальну діяльність народу: “Психологія приписала душі стільки окремих здібностей творити в собі або випробувати відомі стани, скільки було груп, які не підводяться під одну загальну: радість, печаль – це почуття, рішучість, нерішучість – воля, пам’ять, розум – діяльність пізнавальна, але почуття, воля, розум не мають загального поняття, окрім поняття душі, а тому душі приписані певні можливості розуміти, почувати, мати волю” [11:118]. Отже, дух народу, за О. О. Потебнею, являє собою специфічний вимір людського буття, а точніше – “не просто “вимір” (позаяк він – безмірність буття), а випромінення еманції самої суті буття як власне людського” [3:82]. Феномен народного духу розуміється О. О. Потебнею не як щось надсуб’єктне, а як діяльнісна сутність, що втілюється у життєвому досвіді людей і визначається його діяльнісною природою, скерованою на досягнення вічних людських ідеалів. На сучасному етапі саме потебнянське розуміння народного духу є головним критерієм у визначенні національної ментальності як специфічної риси певного етносу, оскільки саме етнічну самосвідомість розуміють як “головну” [7:110] та “мабуть, єдину обов’язкову ознаку етносу” [21:111].

Отже, окресливши філософську модель народного духу, національної ментальності, О. О. Потебня визначає і ті складові, що сприяють фор-

муванню і становленню цього феномену, до яких відносить мову, міфологію, релігію та народну творчість. Зазначимо, що сучасні дослідники, визначаючи такі чинники, скеровуються на вивчення відмінностей в організації, функціях та засобах опосередкування комунікативних процесів, що корелюють як з екстралінгвальними, так і з власне мовними, психолінгвістичними та загальнопсихологічними складниками. У цьому аспекті важливим уявляється аналіз типової приналежності етносу та його значущості, домінуючих у цьому етносі релігійно-конфесійних уподобань, психофізіологічних характеристик мовців, загальної оцінки соціального середовища, де вони існують. Беруться до уваги і чинники, пов'язані з культурною традицією, соціальними характеристиками спілкування, а також ознаки, що визначають специфічні мовні моделі поведінки (фрейми, сценарії поведінки), як-от: існування усталених етикетних форм комунікації, системи мовних стереотипів, символічної системи, психолінгвістичної організації мовленнєвої або ж іншого виду діяльності та ін. Таким чином, сучасна наука використовує і розвиває те наукове підґрунтя, що його закладено великим ученим.

Серед указаних елементів формування народного духу О. О. Потебня беззаперечно визнає особливу роль мови (пор. з твердженням В. Антоновича, який зазначав, що мова – це лише “зверхня ознака” [1:32]), оскільки мова – це “дім духу”, це надзвичайний складник людського ества, а відповідно, і тієї спільноти, що об'єднана мовою. Ще Симеон Новий Богослов писав: “І власний дух твій, або душа твоя, і вся є в усьому розумі твоєму, і все слово твоє- в усьому духові твоєму, нероздільно і незливанно”. О. О. Потебня, погоджуючись з В. Гумбольдтом у тому, що “мова є річище, яким дух може котити свої хвилі з твердою впевненістю, що джерела, до яких вони його підводять, ніколи не висохнуть” [11:116], звертається і до визначення філософської сутності мови: “мови тому тільки слугують позначеннями думки, що вони суть засоби перетворення первинних, до-мовних елементів думки і тому можуть бути названі засобами утворення думки” [11:118].

Зв'язок же між мовою і нацією, за думкою вченого, є аж ніяк не зовнішнім, а глибинним, таким, що сягає процесів мислення, свідомості. Отже, увага вченого до мови як маніфестанта національної ментальності, актуалізація ролі мови як критерію об'єктивації національного універсуму, наукові результати його досліджень та їх перспективність спричинили до подальшого наукового розголосу думок вченого на сучасному етапі розвитку українського мовознавства, бо саме тепер “концентрація етнічної специфіки переважно в царині духовної культури й у психолінгвістичній галузі набуває дедалі ширших масштабів” [18:28].

Актуальність досліджень у визначенні національної картини світу,

втіленої в ментальних та лінгвоментальних процесах, засвідчується появою в останні роки низки наукових праць, орієнтованих на виявлення власне української специфіки в мисленневих та ментально-вербальних об'єктивах. Це роботи, присвячені актуальним сучасним співвідношенням мовне – національне [див. 2:22], ґрунтовні роздуми щодо єдиного мовно-образного та культурного простору української ментальності [6:16], це і філософські розміркування про загальний стан української духовності [2:3, 8;10:19]. Проблема ж української лінгвоментальності тільки-но набуває свого наукового розголосу, хоча аналіз національних особливостей не тільки зовнішньої (формальної), а й внутрішньої (семантичної) сторони мови, що детермінує національне мислення чи ширше – сприйняття, “картину світу”, належить до найактуальніших завдань українського мовознавства. Потрібне вирішення у цьому аспекті завдань, пов'язаних з питаннями мовної етнопсихології у когнітивно-комунікативному плані, що дозволить виявити національну специфіку концептуальних актуалізацій у мисленневих процесах, принципи опису яких знаходимо у працях з міжкультурної психології. Крім того, розв'язання цього питання дозволить встановити ідіоетнічне та універсальне, загальнолюдське у складі ментально-вербальних процесів українського етносу. Видається доцільною й увага до реалізації національної паравербаліки як специфічного засобу об'єктивації універсуму, оскільки розробки у цьому аспекті, на жаль, пов'язуються здебільшого з російськими чи іноземними дослідженнями (А. Акішина та Х. Кано, Г. Колшанський, В. Пронніков та П. Ладанов, Т. Щокін, Е. Берн, Д. Морріс, Д. Ньєренберг, Г. Калеро, А. Піз та ін.) або з їх штучною трансплантацією в українське середовище. Звичайно, глибинний аналіз української лінгвоментальності передбачає опрацювання нейролінгвістичних аспектів особистісної психології, що сприятиме поглибленому розумінню тих початкових “невиразних бажань”, які і формують ще на рівні нейронному національну мовну картину світу, бо “у своєрідність національної психіки... можна проникнути через мову в її повсякденному функціонуванні” [9:122]. Цей аналіз уявляється можливим через певне структурування мовленнево-психологічних актуалізацій у полікомунікативних моделях, основні механізми яких зосереджуються на процесах узагальнення оточуючого світу (генералізації), вибіркості його діакритизації і декодування та власне індивідуалізації.

Отже, дослідження великого ученого являють собою глибинні психологічні та філософські підґрунтя української наукової думки і “знаходять несподіване підтвердження в нових лінгвістичних теоріях, які становлять незмінний інтерес” [5:18].

1. **Антонович В.** Три національні типи народні // Немиро М. М. Хрестоматія з народознавства. — Рівне, 1993.
2. **Ващенко Г.** Психічні властивості українців і причини наших невдач // Рідна школа. — 1992. — №2.
3. **Возняк В.** Контрапункт душі й духу// Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №7-8.
4. **Гумбольдт В.** О различии строения человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. — СПб., 1859.
5. **Жирмунский В.** Вопросы теории литературы. — Л., 1928.
6. **Карпенко Ю. А. А. А.** Потебня – зачинатель украинского народоведения // Философская и социологическая мысль. — 1995. — №1-2.
7. **Кон И. С.** Этнопсихология// Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. — М., 1988.
8. **Кульчицький О.** Світовідчужання українця// Українська душа. — К., 1992.
9. **Мацейків М. М.** Питання етнічної психології в науковій спадщині О. О. Потебні // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології. — К., 1992.
10. **Онацький Є.** Українська емоційність//Українська душа. — К., 1992.
11. **Потебня А. А.** Мысль и язык. — Харьков, 1913.
12. **Потебня А. А.** О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Харьков, 1860.
13. **Потебня А. А.** Слово и миф. — М., 1989.
14. **Потебня О. О.** Эстетика і поетика слова. — К., 1985.
15. **Почепцов Г. Г.** Коммуникативные технологии двадцатого века. — М., 1999.
16. **Русанівський В. М.** Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство. — 1993. — №6.
17. **Сорокин Ю. А.** Роль этнопсихолінгвістических факторов в процессе перевода // Национально-культурная специфика речевого поведения. — М., 1977.
18. **Старовойтова Г. В.** Этнические особенности поведения и внешности в восприятии горожан // Этнические стереотипы поведения. — Л., 1986.
19. **Феномен** нації. Основи життєдіяльності. — К., 1998.
20. **Фрумкина Р. М.** Самосознание лингвистики – вчера и завтра // Изв. РАН. — Сер. лит. и яз. — Т. 58. — №4. — М., 1999.
21. **Храмова В.** Передмова // Шлемкевич М. Загублена українська людина. — К., 1992.
22. **Чесноков П. В. А. А.** Потебня об общечеловеческих и национальных формах мышления и их отношении к языку // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології. — К., 1992.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВТОРИННОЇ КОМПОЗИЦІЙНО- ЗУМОВЛЕНОЇ НОМІНАЦІЇ В ТЕКСТІ

Однією з характерних рис сучасного періоду лінгвістичних досліджень є звернення до функціонального аспекту мови, до розгляду мови в дії. Отож, закономірно постає питання про актуальність розробки проблеми номінації у зв'язку зі змістом та метою комунікації, про важливість вивчення того, яким чином формується мовне позначення повідомлюваної ситуації та її елементів у конкретних актах мовлення [Колшанський, Кубрякова, Лотман].

Стаття знаходиться в рамках цієї проблеми, сферою дослідження є співвідношення одиниць первинної та вторинної номінації героїв художнього твору та його структури.

Фундаментальні дослідження з теорії мовної номінації [10; 11; 16; 17] свідчать про важливість та складність проблеми номінативної діяльності людини, яка являє собою “комплексний мовленнєво-мисленнєвий процес, що має як логіко-гносеологічні, так і психологічні, як біологічні, так і соціальні, як фізіологічні, так і суто мовні засади” [10:6]. Процес номінації – це створення моделі, що поєднує в собі понятійні сутності та їх ментальні репрезентації за допомогою різного роду когнітивних операцій та структур представлення знань (пропозицій, фреймів, схем, схемат тощо). Пізнавальна та класифікуюча діяльність людини відображена у системі мовних одиниць, які можуть бути результатом прямої чи непрямой, первинної чи вторинної, розподіленої чи нерозподіленої, буквальної чи переносної номінації [11:42].

У категорію номінації функціонально можуть бути об'єднані слово, словосполучення, речення, група речень “з чіткими відмінностями як за структурою, так і за об'ємом іменування (предмет, ознака, відношення, ситуація)” [8:83]. “Вторинна лексична номінація – це використання наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції називання” [17:129].

Функціонування в тексті явища вторинної номінації логічно пояснити властивістю людського мислення “просуватися” від відомого до невідомого, формувати нову інформацію про певний об'єкт/суб'єкт, спираючись на вже відому. Але разом з логіко-сисловою перспективою вторинна номінація здатна нести додаткову інформацію – прагматичну, емоційну, експресивну. Існує й інше поняття первинності та вторинності номінативного акту в реченні/тексті. Воно пов'язане з реалізацією мовним знаком свого узуального значення, або з набуванням словом ново-

го, оказіального значення на основі контексту. Це дає можливість використовувати ланцюжки вторинної номінації для вивчення специфіки стилю автора, його ставлення до зображуваного, а також співвідношення лексичної та синтаксичної систем зі стилістичною нормою певної мови. Розглядаючи номінацію як одну із форм реалізації когнітивної функції мови, слід визнати, що ця категорія покриває оказіальні словотворчі процеси, які поповнюють номінативні засоби, що вже існують у мові.

Таким чином, теорія номінації – це сукупність різноманітних процесів, у яких реалізується функція мовного позначення (номінативна функція). Комунікативна функція реалізується таким чином, що йменування об'єкта відбувається не безпосередньо, а через поняття, яке формується у досвіді відповідного мовного колективу [5:85].

Ми обмежимося розглядом співвідношення конкретного предмета (особи) та мовної одиниці у формі слова чи словосполучення в тому випадку, коли ця мовна одиниця виступає не власним, прямим найменуванням предмета, що характеризує його сутність, а оказіальним, вторинним найменуванням, що виділяє предмет за певною вторинною, додатковою чи випадковою ознакою в рамках певної ситуації в контексті, що аналізується.

Номінація предмета (особи) в мовленні ситуативним, оказіальним найменуванням зумовлена комунікативною значимістю цієї ознаки та визначається ставленням суб'єкта, що називає, а також завданнями повідомлення та умовами контексту. Мовне вираження, що передає денотативні ознаки, розглядається як двопланове явище, яке поєднує в собі назву предмета та його оцінку. Називатимемо це явище вторинною композиційно зумовленою номінацією.

Формуючись відповідно до локальних, оказіальних ознак предмета (особи), вторинне найменування передбачає наявність певної “фонової” інформації, яка сприяє конкретизації та індивідуалізації об'єкта позначення. У нашому випадку ця інформація знаходить своє лінгвістичне вираження в елементах композиції художнього твору, які і мотивують висунення певної ознаки об'єкта на передній план, зумовлюючи позначення його певною мовною одиницею. Така мовна одиниця замінює в тексті пряме найменування об'єкта, стає його контекстуальним еквівалентом, який однозначно вказує на певний об'єкт дійсності та реалізує прагматичну настанову, що викликала цю функціональну заміну в певному елементі композиції художнього твору. “Власні йменування (завдяки їх варіативності) та номінації — замісники імені (завдяки їх численності) стають найяскравішими маркерами тексту, сигналізаторами ситуації” [6:59].

Вказаний підхід і постановка проблеми визначили цілі статті:

1) виявити лінгвістичну природу та сутнісні характеристики вторинної композиційно зумовленої номінації;

2) прослідкувати способи (шляхи) виникнення вторинних композиційних позначень у художньому тексті;

3) встановити взаємозв'язок між одиницями вторинної номінації та композиційною структурою художнього твору.

Аналіз проводиться в рамках ланцюжка номінацій, що вживаються автором для характеристики кожного окремого персонажа художнього тексту.

Звернення до тексту пояснюється прагненням виділити таке функціонально-мовне утворення, в якому повністю реалізуються можливості мови, функціонально-комунікативні потенції її окремих явищ.

Термін “текст” означає: “по-перше, згідно з поширеним вживанням – письмову фіксацію мови (speech) і, по-друге, більш широко – об'єднання мовних засобів, що використовуються в мові, і яке забезпечується їх слідуванням один за одним та їх відношенням до сумарного смислу” [1:180].

І. Р. Гальперін вважає текст повідомленням, яке закріплене у вигляді письмового документа та складається з низки висловлювань, що об'єднані різними типами лексичного, граматичного та логічного зв'язку, мають певний модальний характер, прагматичну настанову та відповідну літературну обробку [4:67]. Ю. М. Лотман пропонує покласти в основу поняття тексту такі ознаки: 1) вираженість тексту знаками природної мови; 2) відмежованість; 3) структурність [13:67-69].

Художній текст – це дещо більше, ніж сума його складових елементів, це певним чином організована вторинна семіотична комунікативна система [13:70], для якої характерні наявність елементів комунікації, специфічність набору цих елементів та особлива структура їх взаємодії.

Роль тексту у функціонуванні вторинної номінації дослідники визначають, виходячи з двох взаємодоповнюючих концепцій тексту – результативно-статичної та динамічної [Москальська, Тураєва, Кожевникова]. Такий підхід зумовлений тим, що текст функціонує як структурно-семантична єдність, визначальним фактором якої виступає комунікативне призначення [Арнольд]. З іншого боку, текст розгортається відповідно до комунікативного наміру мовця. Тому будь-який комунікативно завершений відрізок тексту відображає основні ознаки людської психіки як в оцінці навколишньої дійсності, так і в плані логічної обробки інформації, що передається.

Контекст, ситуація трактуються як ключ до розшифрування значення мовної одиниці, як засіб, що сприяє її декодуванню [3:166]. Процес кодування-декодування художнього тексту стає можливим завдяки знанню комунікантами системи кодів, що визначають зв'язки між змістом,

вираженням та сприйняттям. Процес кодування-декодування базується на стійких зразках, моделях, які є характерними як для рівня лінійного мовлення, так і для понад-лінійного рівня.

Ми розглядаємо дискурс як послідовність висловлювань S_1, \dots, S_n , в якій семантична інтерпретація кожного висловлювання S_i (при $2 < i < n$) залежить від інтерпретації висловлювань у послідовності S_1, \dots, S_{i-1} , де S_1 — інтерпретація висловлювання, n — кількість висловлювань у суб-тексті.

Одиниці вторинної номінації утворюють ланцюг, що служить засобом зв'язності дискурсу. Наприклад:

S1. “You’re a mummy. You are nothing but ...a...an Egyptian mummy”.

S2. The writer was thinking that when the young lady became angry, her imagery was at best somewhat uninspired.

S3. “All right. I’m a mummy”, he said softly...

S4. He stood at the curb smiling sadly... [18:760-763].

При дослідженні тексту доцільно розглядати поняття прямої номінації за формулою:

$$\begin{array}{c} \text{Speech act} \\ || \\ S \rightarrow R, \end{array}$$

де називаюча форма використовується у своїй первинній функції для означування конкретного денотата за цих умов. За інших умов він може отримувати інші найменування: через повторну та непрямую номінації. Розмежовувати прямі та непрямі номінації не завжди легко. Так, Л. І. Копань вважає доцільним спиратися на потрійну схему: прямі – непрямі – спеціальні найменування. До завжди лише прямих належать власні назви, до непрямих – займенникові, синонімічні метафорично-метонімічні означення, сфера ж змішаних номінацій розміщена між ними [9:29].

Герої художнього твору мають багато рис, ознак, їм притаманні індивідуальні особливості, вони пов’язані один з одним різноманітними відносинами. Позначаючи об’єкт як єдине ціле у всьому об’ємі його суттєвих та несуттєвих ознак, словесний знак характеризує цей об’єкт не повністю, а лише з боку якоїсь однієї ознаки, відкриваючи тим самим простір для актуалізації інших ознак. Мовна система володіє різними засобами такої актуалізації; номінація особи вторинним, композиційно-зумовленим найменуванням виступає одним з них.

На певному етапі розгортання сюжету актуальною виявляється не власна назва особи, а індивідуальні чи другорядні її якості. Саме вони складають основу вторинних композиційно зумовлених найменувань. Вирізнення особи, що позначена таким ім’ям, з числа інших екстралінг-

вістичних об'єктів відбувається на основі її додаткових, оказіональних чи особистих рис. Вторинні композиційно-зумовлені найменування розкривають і підкреслюють ті риси особи, які залишаються нерозкритими при її прямому називанні.

Вибір певної ознаки особи та висунення її на передній план у якості номінативно значимої у певному відрізку тексту переслідує певну комунікативну мету, передбачає певний кут зору на особу і тому завжди несе додаткову інформацію та стилістичне навантаження. Ступінь інформативної цінності вторинних найменувань неоднакова, оскільки ознаки, що кладуться в основу вторинної номінації, можуть бути об'єктивно притаманні особі позначення, а можуть бути приписані їй індивідуальним сприйняттям суб'єкта, що йменує. Така розбіжність призводить до семантичної неоднорідності складу вторинних найменувань та вказує на залежність вибору номінації від комунікативного наміру мовця.

Так, у тексті на одному полюсі знаходяться найменування типу *Mr. Shiftlet, a man, Mister*, а на іншому – такі позначення як *a tramp, one-arm jackleg, a poor disabled friendless drifting man* [18:764-762]. Серед ознак, за якими певна мовна одиниця може бути кваліфікована як вторинне композиційно-зумовлене найменування, виділяємо такі: 1) вторинний характер найменування особи, тобто позначення особи, що вже має пряме ім'я в певному тексті; 2) конкретна спрямованість, тобто знакове заміщення в тексті конкретного екстралінгвістичного об'єкта; 3) суб'єктивність, тобто зумовленість найменування суб'єктивним сприйняттям автора мовлення; 4) нестійкість, тобто позначення особи певним іменем тільки в певному відрізку тексту; 5) композиційна обумовленість, тобто смислова залежність від конкретного елемента композиції; 6) функціональна еквівалентність прямому найменуванню.

Сутнісні характеристики одиниць вторинної композиційно обумовленої номінації зумовлюють їх лінгвістичні особливості:

1) морфологічна вираженість іменником, займенником чи субстантивованою частиною мови з можливим використанням означення: *an old woman, a June-bug, Grandma, she, old Aunt Phoenix* [18:740-745].

2) граматичне оформлення артиклем, займенником (вказівним, присвійним), іменником у присвійному відмінку: *the daughter, my only, that sweet girl of mine, Lucynell's daughter* [18:764-772].

З метою виявлення основних шляхів виникнення вторинних найменувань у сучасній англійській художній прозі ми проводимо аналіз авторства номінативних одиниць.

За характером зв'язку з номінатором виділяють однофокусну (найменування належать одному й тому самому суб'єкту) та різнофокусну (найменування належать різним номінаторам) номінації [16:287].

Наприклад, наречена звертається до свого майбутнього чоловіка так: Rogin, sweetheart, darling, my baby [18:158-169]; молода леді звинувачує письменника в тому, що він – the coldest man, a mummy, an Egyptian mummy, nothing but a notebook [18:760-763]; нова секретар називає досвідченого працівника фірми: you funny man, you odd little man, the little rat, such a drab ordinary little man [18:238-244] (однофокусні номінації).

Прикладом різнофокусної номінації є низка найменувань матері, що належить дочці: Mother, Mom; та батькові: such scatterbrain, a Sally-Sit-by-the-Fire [18:378-343]; найменування Дональда, які належать його дружині: a husband, a provider, the father of her child; та синові: Daddy [18:197-208]; найменування грабіжника Танго, якого стара леді називає: officer; п'яниця: lousy cop, big cowardly cop, big bag of wind in a uniform; а друзі грабіжники: you fool, Blockhead [18:301-303].

Елементи композиції відіграють значну роль в експлікації тих ознак, що лягають в основу вторинної номінації. Створюючи семантичні передумови появи вторинного імені особи на певному відрізьку розповіді, певний елемент композиції сприяє органічному вводу цього імені в смислову тканину літературного цілого. Вторинні найменування виступають органічними та необхідними елементами цілісної композиційної системи художнього твору.

Структура художнього твору розглядається як послідовність ланок сюжету та послідовність певним чином оформлених та завершених відрізків тексту. В. А. Кухаренко розрізняє терміни “композиція” та “архітектоніка”, позначаючи першим розвиток сюжету, та залишаючи за другим поняття текстової побудови [12:64].

Таким чином, розміщення елементів сюжету: зав'язки, розв'язки, кульмінації — буде визначати власне композицію твору, а розподіл та характер абзаців — його архітектоніку [7:122]. Композиція є внутрішньою основою твору, ідейно-художнім взаємозв'язком усієї системи його образів. Різні літературні жанри мають неоднакову композиційну структуру, оскільки кожен має свої специфічні засоби та прийоми зображення дійсності.

Будь-який художній твір є складним цілим, організацією складових частин, розташованих у певному порядку та певній послідовності. Композиція є необхідною умовою відображення життя у художньому творі, вона, як і мова, виступає основним засобом літературно-художньої творчості. Фабульні фрагменти тексту (експозиція, зав'язка, кульмінація і розв'язка) просувають сюжет і сприяють сприйняттю твору як реально функціонуючого комунікативного цілого. Традиційна структура художнього твору служить фоном для виявлення ланцюжків вторинної номінації.

В експозиції, на нашу думку, вживаються одиниці первинної номінації, а в наступних частинах — одиниці вторинної номінації, котрі безперечно базуються на первинній номінації. Ядром усіх номінацій є базова структура значення, яка знаходиться в експозиції.

Розглянемо зазначене вище співвідношення на прикладі короткого оповідання Р. Дейла “Священникова розвага”:

Елемент композиції	Первинна номінація	Вторинна номінація
Експозиція	Mr. Boggis	
Зав’язка та розвиток дії		he, Mr.Cyril Boggis, a dealer in antique furniture, talented salesman, small fat-legged man with a belly, the tele-phone man, the plumber, the gas-inspector, a clergyman, Parson, Mister
Кульмінація		that old bastard
Спад дії		this old boy
Розв’язка		he

Семантична природа номінацій розкриває основний сюжетний хід автора: головний герой *м-р Богіс* опиняється в різних життєвих ситуаціях, зустрічається з різними людьми. Номінації *м-ра Богіса* постійно змінюються, що відображає зміну вражень центральної для кожного епізоду особи, зміну її ставлення до головного героя залежно від комунікативної ситуації.

Зав’язка та розвиток дії – це послідовність епізодів, що розгортаються перед читачем, щоразу визначаючи певну характерну рису головного героя: він – *талановитий комівояжер, торговець античними меблями*. Щоб не викликати підозри у сільських жителів, *м-р Богіс* видає себе за *телефонного майстра, водопровідника, контролера газової служби, священника*. У кульмінації номінації набувають найбільшого емоційного навантаження – під час укладання вигідної угоди селяни обдурюють *м-ра Богіса*: їх ставлення до нього та його власні характеристики тепер цілком влучно характеризуються номінацією “*той старий негідник*”. У розв’язці для номінації головного героя автор обирає займенник “*він*”.

Розглянемо особливості вживання номінацій в оповіданні У. Кейсер “Сентиментальність Уільяма Тавінера”.

Елемент композиції	Первинна номінація 1	Вторинна номінація 1	Первинна номінація 2	Вторинна номінація 2
Експозиція	Hester		William Taverer	
		a strong woman; a good manager; she; executive woman; quick of tongue and something of an imperatrix		the most pro-sperous farmer; her husband; William; he
Зав'язка та розвиток дії		his wife; too vigorous a woman to be much of a strategist; I; Hester Perkins; a very happy bride		William; a hard man towards his neighbors and even towards his sons: grasping, determined, and ambitious; you; a quiet man like William; poor little fellow; her husband; their father
Кульмінація		she		your father; her husband

Головні герої оповідання *Естер та Уільям Тавінери* — фермери. Найменування, що вживаються в експозиції, зав'язці та розвитку дії, змальовують їх як наполегливих трударів: *Естер, сильна жінка, хороша управителька, жінка — керівник, гостра на язик, та схожа на імператрицю, жінка занадто енергійна, щоб бути хорошим стратегом; Уільям, найбільш процвітаючий фермер, суровий до сусідів, і навіть до своїх синів: скупий, рішучий, честолюбний*. Але не ці якості їх характерів важливі для вирішення конфлікту, що має місце у кульмінації. До цих найсуттєвіших рис читач підводиться такими номінаціями: *дуже щаслива наречена, його жінка (Естер); такий спокійний чоловік, як Уільям, маленька бідолаха, її чоловік, їх батько*. За рішучою, суворою зовнішністю цих людей ховаються тонкі душі, м'які добрі серця. Спогади про минуле ламають кригу щоденних турбот, якими переповнене життя подружжя, і вони згадують, що перш за все вони — люблячі чоловік і жінка, і батьки. У кульмінації сповнена ніжності *Естер* бачить в *Уільямі* свого чоловіка та батька своїх дітей (номінації *ваш батько, її чоловік*). В оповіданні “Багатий брат” Т. Вульфа номінації двох братів *Піта* та *Дональда* розподілені відповідно до композиційної структури твору таким чином:

Елемент композиції	Первинна номінація 1	Вторинна номінація 1	Первинна номінація 2	Вторинна номінація 2
Експозиція	Pete		Donald	
Зав'язка та розвиток дії		the older brother; he; stout and hearty and at home in the world; brother; you		the younger brother; still single; he; bony, grave, and obsessed with the fate of his soul; some spiritual person in a sweatshirt; someone with his eyes on the far horizon and a wet Try God T-shirt in his duffel bag; brother
Кульмінація	Pete		Donald	
Розв'язка		he		he; your brother

З самого початку оповідання читач сприймає *Пітера* та *Дональда* (первинні номінації в експозиції) як цілком протилежні особистості. З розвитком подій, з нагромадженням характеристик, стає зрозумілою глибина прірви між двома братами. *Піт, старший брат, дужий та щирий, увесь світ йому — що рідна домівка; Дональд, молодший брат, все ще неодружений, кістлявий, похмурий, одержимий долею своєї душі, релігійна людина у бавовняному спортивному светрі, особа, що вдивляється у заобрійну далечінь та ховає вожку теніску з написом “Спробуй звернутися до Господа” у полотняній сумці.*

Пітер завжди виручає *брата*, хоч той часто цього і не заслуговує. У кульмінаційний момент сварки *Піт* вирішує покласти кінець своєму постійному опікунству молодшим братом. У цей момент родинні зв'язки вже більше не мають значення, брати один для одного стають чужинцями, що підкреслюється номінаціями-власними назвами: просто *Піт*, просто *Дональд*, і аж ніяк не брати. *Пітер* залишає *Дональда* на дорозі, автомобіль швидко набирає ходу, але читач знає, що *старший брат* повернеться, бо інакше що ж він відповідь своїй дружині на питання: “Де він? Де твій брат?” (Розв'язка).

Можливе однак ще одне представлення, ще одна формула кореляції номінацій: $T = T_1 + T_2 + \dots + T_n$, де T – макротекст, T_1, T_2 – мікротекст / субтекст, n – кількість субтекстів. T_n змінюється в залежності від довжини тексту. У кожному з мікротекстів функціонують свої вторинні но-

мінації. Наприклад: Mr. Boggis = he + Mr. Cyril Boggis + a dealer in antique furniture + talented salesman + small fat-legged man with a belly + Parson + Mister + that old bastard + this old boy [18:32-55].

Таким чином, вторинні найменування є невід'ємними елементами художнього мовлення, органічно вплітаються у смислову тканину літературного цілого, сприяючи не тільки підвищенню художньої інформативності прозового твору, але й встановленню асоціативно-смислових, логічних та конструктивних зв'язків між його частинами.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про наявність взаємозв'язку між типами номінації та структурою тексту.

1. **Беллерт И.** Об одном условии связности текста // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1987. — Вып. VIII.

2. **Гак В.** Повторная номинация и ее стилистическое использование // Вопросы французской филологии. — М., 1972.

3. **Galperin I. R.** Stylistics. — М., 1971.

4. **Гальперин И. Р.** О понятии «текст» // Лингвистика текста. Мат. научн. конф. — М., 1974.

5. **Жлуктенко Ю. А.** Номинативные аспекты словосочетания // Проблемы варьирования языковых единиц. Мат. к спецкурсам и спецсеминарам. — К., 1990.

6. **Зайцева К. Б., Карпенко Е. Ю.** Прагматически направленная номинация лица в произведениях разных жанров // Коммуникативная направленность текста и его перевод. Сб. науч. тр. — К., 1988.

7. **Кестен С. А.** Структура абзаца и его роль в архитектонике и композиции художественных произведений // Лингвистика текста. Мат. научн. конф. — М., 1974.

8. **Колшанский Г. В.** Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. — М., 1975.

9. **Копань Л.** Явление повторной номинации в текстовом отражении // Лингвистика. Сб. науч. тр. — Тарту, 1985.

10. **Кубрякова Е. С.** Части речи в ономаσιологическом освещении. — М., 1978.

11. **Кубрякова Е. С.** Номинативный аспект речевой деятельности. — М., 1986.

12. **Кухаренко В. А.** Интерпретация текста. — Л., 1978.

13. **Лотман Ю. М.** Структура художественного текста. — М., 1970.

14. **Мецлер А.** Прагматика коммуникативных единиц. — Кишинев, 1990.

15. **Потапова Ж. Е.** Структурно-стилистические особенности повторной номинации в конструкции обособленного приложения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Львов, 1982.

16. **Языковая** номинация. Общие вопросы. — М., 1977.

17. **Языковая** номинация. Виды наименований. — М., 1977.

18. **McGraw-Hill** Introduction to Literature / Ed. Gilbert H. Muller, John A. Williams. — NY, 1995.

19. **More** Modern Short Stories / Ed. Peter J. W. Taylor. — Oxford, 1994.

СПЕЦИФІКА ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ В КРИМІНАЛІСТИЦІ

Проблема діалогічного мовлення актуальна й багатоаспектна. І складність цієї проблематики полягає в необхідності з'ясування діалогу як об'єктно-суб'єктного психологічного феномена, пов'язаного з особливостями ситуативного виявлення.

Мета нашої статті – підбити деякі підсумки щодо вивчення діалогу, схарактеризувати його типові особливості та на прикладі діалогічного мовлення у криміналістиці визначити його специфічні риси, що може сприяти подальшій розробці цього питання.

На нашу думку, вивчати особливості діалогу, виявляти закономірності побудови діалогічних єдностей неможливо, не поділяючи власне діалог на внутрішній і зовнішній. Саме з цієї точки зору розглядав діалог М. М. Бахтін, який у своїх пізніх дослідженнях 50-70-х років звернувся до проблеми діалогу як об'єкта самопізнання особистості. Вчений розглядає діалог передусім як співзвучність або протипротивоположність реплік відкритого, зовнішнього діалогу з внутрішнім, прихованим, що є характерним як для комунікатора, так і для реципієнта, а отже, й самопізнання особи, що бере участь у діалозі, є діалогізованим, “поверненим усередину” особистості або ж до іншої людини. Взагалі діалогічність, на думку М. М. Бахтіна, притаманна будь-якому текстові, бо вже у мисленні, в глибинах особистісних рефлексій слово завжди включає в себе передіснування іншого голосу. З цієї точки зору цікавим є аналіз власне діалогу у криміналістичній справі, зокрема, під час допиту, коли відбувається мовленнєвий вплив одна на одну двох особистостей, мета висловлювання яких є абсолютно протилежною.

Теорію М. М. Бахтіна можна вважати визначальною для вивчення діалогу в правовій галузі, оскільки під час допиту, як відомо, важливо “оволодіти” хоча б часткою “внутрішньої людини”, що можливе тільки через “спілкування з нею, діалогічно. В діалозі людина не тільки виявляє себе назовні, а вперше стає тим, ким вона є не тільки для інших, але й для себе самої” [1:434].

За теорією Б. Ф. Поршнєва, будь-яке спілкування, а тим більше діалог, являє собою певний акт сугестії, природа якої полягає у перетворенні “поля розуміння” [5:38-39] реципієнта – отримувача інформації, що призводить до змін у системі відношення людини до світу і реалізується у довірчому мовленні як результаті експлікації трансформованих внутрішніх сенсів. Досягнення ж адекватної вербалізації внутрішнього діалогу можливе тільки через його коректну побудову з боку слідчого-

комунікатора, що ґрунтуватиметься на “встановленні психологічного контакту, врахуванні індивідуально-психологічних особливостей, психічного стану під час допиту” [4:74]. Повністю зрозуміти об’єкт спілкування можна тільки оволодівши його внутрішнім світом, а результатом такого оволодіння в актуальній для нас галузі аналізу буде налаштування його на саморозкриття, досягнення якого, на наш погляд, є однією з цілей допиту. Цей процес може реалізуватися випадково (припустимо, коли допитуваний, розуміючи свою провину, підсвідомо сам себе розкриває) і не випадково. Свідоме саморозкриття відбувається в результаті осмислення діалогу зі слідчим (хоча тут є і елементи неусвідомленого, “навіювання”) і реалізується за певних умов. По-перше, це відбувається, коли слідчий вводить нові значення у відповідне поле допитуваного і таким чином призводить до змін у його полі смислів. Наприклад, допитуваний від слідчого дізнається, що факти, які пом’якшують його провину, уже відомі й підтверджені. Це може повністю змінити його ставлення до правосуддя і спричинитися до саморозкриття. По-друге, слідчий може змінити поле значень реципієнта через введення нової інформації, приміром, повідомивши такі факти, які примусять допитуваного по-іншому поглянути на співучасників. Припустимо, в ході слідства з’ясується, що підбурювач злочину ошукував виконавців. Зрозуміло, що це змінить і ставлення до нього з боку співучасників. По-третє, слідчий може не повідомляти реципієнту взагалі нічого нового, а тільки зосередити увагу допитуваного на якихось напівсвідомих моментах. Наприклад, комунікатор може апелювати до почуттів реципієнта (скажімо, може йтися про ставлення до дружини, дитини, матері; до почуття самоповаги, амбітності тощо). Але у всякому разі здійснюється вплив на людину, відмінність якого полягає лише у формі.

Якщо дії комунікатора будуть усвідомленими і цілеспрямованими, то можна, з точки зору О. О. Леонтєва, характеризувати вплив першого виду як інформування, другого – як переконання, третього – як навіювання [5:39-40]. Результатом усіх трьох видів впливу і буде, як на наш погляд, саморозкриття.

Саморозкриттю під час допиту як різновиду діалогу обов’язково передє наявність конфліктної ситуації. На думку багатьох мовознавців, конфліктна ситуація взагалі притаманна будь-якому діалогові, бо ж “повне сприйняття висловлювання, відсутність недовіри до джерела слів спостерігається тільки в патології” [6:187]. Судовому ж мовленню конфліктна ситуація особливо притаманна. Додамо, що ситуативно зумовлена конфліктність ускладнюється і власне психологічними факторами, які зумовлюють нетотожність у сприйнятті будь-якого факту дійсності комунікаторами під час діалогу, що неодноразово підкреслювалось ще О. О. По-

тебнею. Тому саморозкриття, глибинне розуміння співрозмовника може досягатися не лише через урахування його вербальної поведінки, але й через урахування невербальних елементів спілкування, які супроводжують дискретні актуалізації. Оскільки у разі емпатичного спілкування “мовленнева поведінка співпадає з усіма іншими видами поведінки людини” [3:10], то факти інконгруентності, що розуміється як неспівпадіння невербальної поведінки з вербалізованою, свідчать про ситуацію, в якій саморозкриття не відбулося через певну нещирість допитуваного.

В розглядуваному нами ситуативному контексті відсутність феномену саморозкриття зумовлюється психологічним ефектом “особистісного дисонансу” учасників діалогу, який виявляється, за М. М. Бахтіним, у протистоянні “я” та “іншого” [1:435]. Відповідно, в допиті можна розглядати протистояння “я” допитуваного та “іншого” – слідчого, де кожен з них “інший”, протилежність.

У допитуваного, який має за собою провину і не зізнається в цьому, формулюється подвійне ставлення до “іншого”: з одного боку, неможливо обійтись без його висновків, що базуються на критичному ставленні до допитуваного, а з іншого – ворожість до того самого “іншого” і спротив його висновкам. Допитуваному, який не хоче визнати свою вину, потрібно переконати слідчого у своїй правоті, змусити його повірити в сказане, справити на слідчого позитивне враження, водночас розуміючи, що перед ним “недруг”, який дуже критично ставиться до всього, що б то не було сказано.

На вербальному рівні ці суперечності можна помітити й у змісті висловлювання (непослідовність, неузгодженість фактів), й у характеристиках звучання мовлення (наявність хезитаційних пауз, змін тону), і в жестах, міміці, особливо неконтрольованих (почервоніння шкіряних покривів, тремтіння рук тощо), що спричиняється внутрішнім, часто неусвідомленим, конфліктом особистості, коли в одній людині розмовляють дві і у внутрішньому мовленні відбувається боротьба двох голосів, де один намагається справити позитивне враження, а інший ставиться до співрозмовника насторожено-вороже. Перемагає то один, то інший голос, що призводить до різкої зміни тону, “ламає репліку” [1:455] або ж репліка будується як “перебійне злиття двох голосів” [1:454].

Така суперечність внутрішнього “я” реалізується в двох типах діалогу. Один — “розігруваний”, у якому репліки фіктивні, кожна із сторін не розкривається повністю, не виявляє свого справжнього “я”, інший — “сповідальний”, де голос реального “я” виринається, іноді навіть випадково, з меж внутрішнього діалогу назовні. Зазначені різновиди діалогу корелюють і з пропонованою А. І. Сергеевим типологією конфліктних ситуацій, вирішення яких дослідник пропонує здійснювати двома засобами:

через заглиблення конфліктної ситуації та через долання соціальних бар'єрів [7]. Перший спосіб пов'язаний із загостренням соціальної і комунікативної нерівності партнерів, наявність якої у нашому випадку буде обов'язковою. При застосуванні цього напрямку, як і в разі “розігруваного діалогу”, кожна із сторін не розкривається повністю, не виявляє свого справжнього “я”. Комунікативна нерівність позначається на виборі мовленнєвих жанрів, типів діалогічних єдностей, у яких переважає наказовий тон або ж навпаки — понижено-прохаючий. Такий засіб застосовується дуже обережно, бо більший чи менший ступінь такої нерівності, вираженої мовленнєво, може спричинити до справжнього, не “розігруваного” конфлікту.

В іншому разі, стверджує А. І. Сергеев, застосовується інформаційно-пошуковий діалог, який дозволяє поступово вкорінюватись у систему знань співрозмовника, що дає можливість перетворювати “комунікативно-нерівний” діалог у “сповідальний”. Такий тип діалогу дозволяє співрозмовникам відчувати себе партнерами спілкування, а не просто носіями інформації. При застосуванні інформаційно-пошукового діалогу варто звернути увагу на таку особливість мовлення, як вербальна ригідність. Допитуваний, навіть не обов'язково повторюючи слова і мовленнєві конструкції слідчого, ніби продовжує мислити в напрямку, що його задає слідчий. Мовлення таким чином буде більш послідовним, поведінка допитуваного витриманою, жести і міміка не настільки виразними. Наявність вербальної ригідності часто є шляхом до саморозкриття, але часом свідчить і про бажання свідомо спотворити інформацію. У такому разі допитуваний згоджується з будь-якою вигідною йому пропозицією слідчого.

Однією з особливих рис діалогу в криміналістиці є наявність свідомого викривлення правди, істини з боку допитуваного, що притаманне кожному з типів діалогу, особливо першому типові, “розігруваному”. Обман у такому діалозі не випадковий. Він може бути виражений мовчанням, і тоді діалог перетворюється у монолог слідчого. А іноді навпаки – слідчий провокує допитуваного на розповідь монологічну. Це один із способів переходу від “розігруваного” діалогу до “сповідального”. Якщо ж такий перехід не відбувається, діалог-допит можна вважати малорезультативним.

Однак в обох випадках у разі наявності неправди, навіть тоді, коли одна з реплік перетворюється у розповідь, мова йде не про власне монолог, а про так званий діалог уявний (діалог-монолог) [8] Підставою для виділення таких напівдіалогів вважається той факт, що, по-перше, монолог-репліка скерована на відповідь комунікатора, яка може набувати різних форм: критичний відгук, взаєморозуміння, реакція на виховний

вплив тощо. По-друге, монолог-репліка пов'язана з іншими репліками власне діалогу: і з тими, на які вона відповідає, і з тими, які на неї дають відповідь. По-третє, як і будь-яка репліка діалогу, монолог-репліка відокремлена від інших реплік абсолютними межами зміни мовленнєвих суб'єктів [1:268]. Якщо йдеться про сповідальний діалог, то, на наш погляд, діалогічний монолог йому найбільш притаманний. Яким же має бути “я” кожної із сторін при переході від “розігруваного” діалогу до “сповідального” діалогу-допиту?

Мета слідчого – змусити внутрішній голос допитуваного прориватись і створювати паузи в його розіграваних репліках. Паузи – найбільш поширені ознаки обману. Вони можуть бути занадто довгими або аж надто частими. Зупинки перед словами, особливо якщо вони робляться під час відповіді на питання, завжди підозрілі й вимагають ретельного аналізу їх природи. Адже відповідь на запитання для людини – звичний рефлекс, який відбувається майже підсвідомо. Підозрілі й короткі паузи у процесі самого мовлення, якщо вони зустрічаються надто часто. Ознаками обману також можуть бути і хезитації “гм”, “ну”, “е-е”, і мовленнєві помилки: вигуки, повторювання (наприклад, “я, я, я маю на увазі, що я...”), зайві склади (наприклад, “мені дуже спо-сподобалось”) тощо. Ці голосові ознаки обману вказують на те, що слідчий повів бесіду в такому напрямку, що не передбачався допитуваним. Верифікатор, який виявив ознаки обману, далі звертає увагу на те, які саме емоції допитуваний відчуває під час обману. Емоції можуть бути наслідком страху перед карою, і в цьому разі слідчий має подолати неправдиві дані. Верифікатор за допомогою запитань начебто підводить допитуваного до істини, постійно зменшуючи кількість фіктивних реплік. Отож збільшується вага реальних висловлювань, з'являється реальне розуміння істини. В результаті таких “широстей” діалог поступово може перейти від “розігруваного” до реального “сповідального”.

Такий перехід відбувається на рівні підсвідомого, в результаті “співзвуччя” або перехрещення реплік відкритого діалогу з репліками внутрішнього. Таке “співзвуччя” – основний принцип побудови будь-якого діалогу [2:196]. Отже, вивчення проблем діалогу в галузі криміналістики є конче необхідним і важливим, бо саме тут відбувається саморозкриття особистості допитуваного, що є необхідною умовою результативності правових дій. Відповідна ситуативна зумовленість діалогічного мовлення спричиняє до конфліктності як його провідної характеристики. Ця зовнішня, умовно кажучи, конфліктність часто ускладнюється внутрішньою дисгармонією реципієнта, зумовленою психологічною та контекстуальною специфікою. “Подвійна” конфліктність діалогічно-

го мовлення виявляється у вербальних та невербальних комплексах, лінгвістичний аналіз яких необхідний не тільки для галузі мовознавства, а й для юридичної справи.

1. **Бахтин М. М.** Проблемы поэтики Достоевского. — М., 1972.
2. **Бахтин М. М.** Эстетика словесного творчества. — М., 1986.
3. **Кибик Е. А.** Типология: таксономическая или объяснительная, статическая или динамическая // Вопросы языкознания. — 1989. — №1.
4. **Криміналістика** / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. — Харків, 1998.
5. **Леонтьев А. А.** Речь в криминалистике и судебной психологии. — М., 1977.
6. **Поршнев Б. Ф.** О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). — М., 1974.
7. **Сергеев А. И.** Основные направления исследования языковых средств решения конфликтных ситуаций // Диалог о диалоге. — 1991.
8. **Ундерко А.** Некоторые структурно-композиционные формы диалога в пьесах Шекспира: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1974.

І. Б. Морозова

ЧАСТОТНІСТЬ РІЗНИХ ТИПІВ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ У МОВЛЕННІ ПЕРСОНАЖІВ ЯК ІНДИКАТОР ЇХНЬОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ТА СТАТЕВО-ВІКОВОЇ НАЛЕЖНОСТІ

Як відомо, крім власне авторської оповіді і внутрішнього мовлення героїв твору, значну роль у розумінні авторського задуму відіграє також персонажне мовлення, яке повною мірою проявляє себе у діалозі. Очевидно, що персонажі художнього твору мають певні особистісні характеристики. Кожний персонаж має свій соціо-психолінгвістичний портрет, що складається з різних соціальних та психологічних характеристик, які впливають на структуру й емоційне забарвлення висловлювань даного твору [3:42].

Мовленнєвий портрет відіграє чималу роль у створенні літературно-художнього портрета особистості персонажа. Відомий дослідник Т. М. Дрідзе зазначав, що найбільш широкі можливості для розкриття характерних ознак особистості має розмовне мовлення, оскільки воно є невимушеним, спонтанним, суб'єктивно забарвленим, належить неофіційній сфері. Мовлення передає емоції, настрої, повідомляє інформацію про мовця [2:75].

Дана робота є спробою показати, що поглиблене вивчення персонажного мовлення допомагає читачеві визначити за певними ознаками не лише стать і вік мовця, але також і його соціальний стан, рівень його

освіченості, властивості характеру й емоційний стан у певний момент мовлення.

Усі верстви суспільства використовують, в принципі, одну мову (російську, німецьку, англійську). Але залежно від того, до якої саме соціальної групи належить індивід, варіюється використання ним літературної форми мови. Наприклад, люди з вищих суспільних верств використовують широкий лексичний діапазон, частіше звертаються до граматично нормативних конструкцій, тут спостерігається менша кількість порушень правил фонетики. Індивіди, які належать до прошарку робітників і службовців, варіюють своє мовлення залежно від обставин та умов комунікації. Мова представників “соці-ального дна” — це, як правило, набір вульгаризмів, евфемізмів з домішкою діалектної форми мови, оскільки вони мають низький культурний рівень, їх мовлення характеризує порушення граматичних і фонетичних норм.

Таким чином, соціальне обличчя індивіда має значний вплив на його мовлення, але, крім соціальних характеристик особистості, існують також і психологічні характеристики, що доповнюють її портрет. До психологічних характеристик ми відносимо стать і вік мовця, а також його емоційний стан та психіку. Взяті у сукупності соціальні й психологічні чинники істотно впливають на життєві орієнтації і, звичайно ж, на мовну поведінку індивіда.

Вік також впливає на мову того, хто говорить. Так, мовлення дитини суттєво відрізняється від мовлення дорослої людини довжиною мовних відрізків, експресивністю та імпресивністю словоформ. Мова дорослих людей у цьому плані більш стримана, вона більше підкоряється граматичним законам, її лексичний діапазон ширший і багатший.

Мова будь-якого представника суспільства завжди, як правило, емоційна, оскільки мовлення не може існувати відірвано від емоцій. Кожне висловлювання супроводжується емоцією і відбувається на певному емоційному фоні. Однак, як справедливо зазначає А. А. Леонтьєв, “люди, що належать до певної соціальної групи, незалежно від їхніх статево-вікових характеристик, майже однаково передають свої емоції. При цьому чим вищий рівень культури, тим більш стриманими є зовнішні прояви психологічних переживань особистості” [3:12].

Аналіз фактичного матеріалу переконує, що навіть короткі висловлювання сприймаються реципієнтами як культурні лише в тому випадку, коли вони містять парантези типу *please*, *Thank you*, *Sorry* (англійська мова); *будь ласка*, *спасибі*, *вибачте* (українська мова); *Bitte*, *Danke*, *Entschuldigung* (німецька мова). Такий самий висновок робить і М. О. Файонова [4].

Наведемо для порівняння дві пари діалогічних єдностей, взятих відповідно з англійської (а) та німецької (б) художньої прози.

- a) 1) — *Good afternoon, Mr. Goon.*
 — *Good afternoon, sir* (E. Blyton)
 2) — *'Lo! I'm here.*
 — *Hi!* (J. Lark)
- б) 1) — *Guten Tag, Frau Klein!*
 — *Guten Tag, mein Herr!* (E. Kreuser)
 2) — *Ehe-he! Peter*
 — *Tages!* (K. Dorff)

Незважаючи на те, що й у першому, й у другому випадках відбувається обмін вітаннями, перша пара діалогічних едностей однозначно сприймається як більш ввічлива, а комуніканти — як більш освічені особи. І дійсно, діалог першого типу (а) ведуть між собою поліцейський та інженер (1) і колеги по школі (2), діалог другого типу (б) ведуть між собою робітники-будівельники (1) та безпритульні діти (2).

Однак мовленнєві характеристики однієї й тієї самої особи будуть змінюватися в залежності від соціально-вікової приналежності партнера по комунікації. Пор., наприклад, репліки покоївки Зосі у діалозі з господинею (а) та своїм чоловіком (б):

- a) — *Prosze, zrobie wszystko, co Pani zyczy.*
 б) — *Idz do licha! Nierobo!* (B. Wierzba)

Очевидно, що коли в першому випадку покоївка прагне дотримуватись певного культурного рівня свого мовлення, то в другому — не перебирає висловів. До психологічних характеристик ми відносимо стать і вік мовця, а також його емоційний стан і психіку. Мовлення дитини також суттєво відрізняється від мовлення дорослої людини довжиною мовленнєвих відрізків, експресивністю та імпресивністю слів.

Таким чином, індивідуальний характер персонажа пов'язаний з його статтю, віком, інтелектом, рівнем освіти, професією, державною і соціальною приналежністю, тобто з характерними ознаками особи. Найбільш широкі можливості для розкриття характерних ознак особи дає розмовне мовлення, оскільки воно є невимушеним, спонтанним, суб'єктивно забарвленим і відноситься до неофіційної сфери.

У даній роботі соціальні і психологічні характеристики персонажів розглядаються в комплексі без виділення “соціо” та “психолектів”, оскільки між соціологічними та психологічними характеристиками особи існує чимало спільного. Адже мова йдеться про один і той самий об'єкт-особу.

При дослідженні впливу чинника соціальної приналежності мовця на його мовлення персонажі художніх творів були умовно поділені на три групи: “еліта” (вищі верстви суспільства, люди з вищою освітою); “робітники й службовці” (робітники, фермери, сфера побутового обслуго-

вування) та “люмпен” (соціальні низи, що не мають освіти). Зазначимо, що, як показав матеріал даного дослідження, чим вищим є соціально-культурний рівень мовців, тим більше стираються їхні статево-вікові відмінності.

У ході дослідження творів, написаних англійською, німецькою, українською і польською мовами, загальним обсягом 4000 реплік у кожній з мовних паралелей, були виявлені наступні закономірності використання структур непридікації типу *Oh! Hi!* (англ.), *Ха! Бувай!* (укр.), *Oh! Tschup!* (нім.), *O! Czuwaj!* (польск.) і т. п.

В середньому частотність у мовленні непридікатних конструкцій є особливо високою в умовній групі “люмпен” (46% від загальної кількості непридікатних структур); на другому місці — “діти” (35, 1%), “середній клас” та “еліта” використовують мінімальну кількість структурно-непридікатних реплік (10, 1% та 8, 8% відповідно).

Мовлення дітей групи “люмпен” характеризується більш частотним використанням непридікатних відрізків мовлення. Діти цієї соціальної групи використовують їх в 1, 5 рази частіше, ніж чоловіки, і в 1, 2 рази частіше, ніж жінки. Інакше кажучи, найбільш багатим у плані структурно-непридікатних висловлювань є мовлення дітей.

Такий висновок, на нашу думку, можна пояснити з позиції дитячої психології, по-перше, підвищеним емоційним сприйняттям оточуючого світу і, по-друге, нерозвиненістю мисленнево-мовних процесів.

Очевидно, що у кожній з досліджуваних мовних паралелей мають місце певні цифрові розбіжності. Однак у середньому можна зробити висновок про наступне:

Проведені дослідження показують, що в мові вищого шару суспільства переважають складні речення, які становлять приблизно 43 % від загальної кількості висловлювань. Більше ніж половину складних речень становлять складнопідрядні речення.

Друге місце за частотністю вживання займають прості речення, що становлять приблизно 39 %. У групі простих речень переважають нееліптичні — 25 %.

Структурно-непридікатні висловлювання становлять всього 2 % від загальної кількості висловлювань представників “еліти”. З викладеного вище видно, що представники “еліти” частіше використовують у мовленні складні, прості нееліптичні поширені речення.

Це підтверджує висловлювання В. М. Жирмунського про те, що “у мові освічених набагато чіткіше виявляється усвідомлення норми та почуття мовної відповідальності, яка визначається приналежністю до відомого соціального кола, для якого правильність мови є класовою ознакою освіти та культури” [5].

Половину висловлювань представників середнього шару становлять прості речення, серед яких переважають нееліптичні поширені речення – 30 відсотків від загальної кількості висловлювань. Еліптичні речення, характерні для діалогу, становлять у мові представників даного шару суспільства 20 % — приблизно кожне п'яте висловлювання.

Отже, проведений аналіз підтверджує, що представники середнього шару суспільства займають проміжне місце і за типами висловлювань, вживаних у мові. Так, просте речення — це кожне друге їхнє висловлювання, при цьому складні конструкції вони використовують у кожному третьому висловлюванні, а ускладнені речення — це кожне п'яте висловлювання представників середнього шару суспільства.

Проведені дослідження показали, що частотність вживання тих чи інших типів висловлювань у мові представників шару “люмпен” та дітей приблизно однакова.

В обох випадках перше місце за частотністю використання займає просте речення: 62% у дітей і 61% у “люмпена”.

Питома вага еліптичних речень у мові дітей становить 22 %, при цьому у даній групі за частотністю вживання лідирують структурно-непредикатні висловлювання, що становлять 12% — приблизно кожне сьоме-восьме висловлювання. Це підтверджує гіпотезу психологів про те, що діти дуже емоційні у сприйнятті навколишнього світу і часто в мові використовують вигуки, короткі фрази. Кількість висловлювань цього типу у дітей в шість разів вища, ніж у “еліти”.

Характерно, що прості речення превалюють над іншими видами висловлювань у мові трьох соціально-вікових груп: діти — 62 %, “люмпен” — 61%, середні верстви — 50 %. У мові ж представників “еліти” переважають складні речення — 43 %.

Цей розподіл за частотністю можна пояснити тим, що інтелект, досвід, освітній та культурний рівні відіграють важливу роль при формуванні мови людей. Таким чином, тільки за частотністю різних типів використаних у тексті діалогу синтаксичних конструкцій можна судити про статево-вікові характеристики персонажа.

Інакше кажучи, незалежно від того, якою саме мовою ведеться оповідь, можна простежити наявність певного взаємозв'язку синтаксичної організації мовлення персонажа з його соціальною та статево-віковою належністю. Дане спостереження дозволяє накреслити шляхи вивчення функціонування висловлювань у мовленні конкретного індивіда та впливу психологічних і соціальних особливостей людини на синтаксичну побудову її мовлення.

1. Алимуратов А. Р. Семантико-композиционное построение английского диалога как коммуникативной единицы текста: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1960.
2. Дридзе Т. М. Язык и социальная психология. — М., 1980.
3. Леонтьев А. А. Мир человека и мир языка. — М., 1984.
4. Файонова М. О. Обучение культуре общения на английском языке. — М., 1990.
5. Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. — Л. 1936.

М. І. Паньков

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ДІЄСЛІВ МОВЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Однією з центральних і ключових проблем сучасної лексикології залишається проблема системної організації лексичного складу мови. Незважаючи на те, що положення про системний характер мови є загальноприйнятим, теоретичні основи вивчення лексичної системи мови, які б давали цілісне уявлення про неї, до цього часу не розроблені.

Таке положення пояснюється вченими, перш за все, значним обсягом досліджуваного матеріалу, його складністю, а також відсутністю чітко та однозначно встановлених відношень між лексичними одиницями різних рівнів, перехресним характером цих відношень.

Набутий сучасною лексикологією досвід вивчення лексико-семантичної системи (ЛСС) переконує в реальності пізнання її шляхом окреслення і вивчення структурних елементів – лексико-семантичних груп (ЛСГ), тематичних груп, синонімічних рядів та інших одиниць. Особливе місце відводиться дослідниками дієслівній лексиці, яка є найбільш ваговою за обсягом та складною за структурою.

Актуальним є вивчення лексичних одиниць на рівні ЛСГ, які безпосередньо зв'язані з найважливішими сторонами життя людини, процесами її інтелектуальної та емоціональної діяльності. Вивчення ЛСГ дієслів мовлення є важливою проблемою, оскільки акт мовлення безпосередньо зв'язаний з психофізичною діяльністю людини.

Найважливішим завданням вивчення конкретної лексико-семантичної групи є встановлення кола лексичних значень слів, а також багатоманітних зв'язків, які між ними існують, тобто визначення внутрішньої структури досліджуваної групи. В основі парадигматичних відношень лексичних одиниць є їх подібність за одними семантичними компонентами й відмінність за іншими [3:30]. Зіставлення семем у межах ЛСГ за їх семантичними ознаками дозволяє розкрити структуру групи.

У нашій роботі ставиться завдання визначити склад ЛСГ дієслів мовлення сучасної української мови, який налічує більше 600 лексико-семантичних варіантів слів (ЛСВ), або семем. Така кількість одиниць визначена на матеріалі “Словника української мови” в 11-ти томах. До складу групи включалися всі ЛСВ слів, тлумачення яких включає слово *говорити* або інші слова, які за семантикою тотожні з ним, — *казати, вимовляти, розповідати, бесідувати, розмовляти* та ін. Ці слова, в свою чергу, ідентифікуються за допомогою слова *говорити*. Таким чином, дієслово *говорити* (а також слова, які за словником семантично рівнозначні йому) у значенні “усно висловлювати думку” об’єднує всі ЛСВ слів названої групи, тобто є виразником інтегральної семи.

Конкретний аналіз семантичних відношень в межах ЛСГ обов’язково передбачає визначення семного складу членів досліджуваної лексико-семантичної парадигми. Серед відомих методик визначення семного складу лексичних одиниць особливе місце займають методика виділення диференційних множників Т. П. Ломтева [4:4-5], а також методика виявлення сем шляхом ступеневої ідентифікації Е. В. Кузнецової [2:171]. В основі обох методик лежить метод компонентного аналізу елементів. Виходячи з того, що смисл “імені предмета” виявляється у формі сукупності диференційних семантичних елементів, Т. П. Ломтев виділяє у словниковому складі мови компактні ділянки імен, що належать до однієї групи. Слова об’єднуються на основі спільного множника. Виділене коло лексичних одиниць розбивається на множини нижчого рівня.

Методика ступеневої ідентифікації, запропонована Е. В. Кузнецовою, передбачає продуктивне використання словникових тлумачень. В словникових тлумаченнях крім слів-ідентифікаторів (слів, що відносяться до однієї ЛСГ з словом, яке визначається, але є вужчим за змістом) завжди є диференційна частина, “залишок”, представлений у формі словникових конкретизаторів, які вказують на ті ознаки, за якими означуване слово відрізняється від змісту ідентифікатора. Зіставлення диференційних ознак семем дозволяє визначити структуру ЛСГ.

Отже, семний склад окресленої ЛСГ дієслів мовлення сучасної української літературної мови можна виявити, застосовуючи метод компонентного аналізу з максимальним використанням словникових тлумачень. Найменшою одиницею структури значення вважаємо сему, оскільки цей термін логічно співвідноситься з одиницею вищого порядку – семемою [5:116].

У словникових тлумаченнях ЛСВ слів компоненти значення – семи – перебувають у різних співвідношеннях. Одна сема виступає інтегральною для певної ЛСГ, парадигми, інші – конкретизують особливості акту мовлення [1:85].

Кожне словникове тлумачення має у своєму складі сему-ідентифікатор, яка представлена словом з найбільш загальним семантично-нейтральним значенням, а також сему або семи – конкретизатори, які можуть виражатися усіма повнозначними словами або словосполученнями різних типів. Певна складність характеристики сем і навіть їх констатація обумовлена відсутністю єдиного принципу подачі словникових тлумачень. У більшості випадків семи-конкретизатори ЛСГ дієслів мовлення виражаються прислівниками, прислівниковими зворотами, словосполученнями прислівникового типу:

- нашіптувати** 1. Пошепки говорити, розповідати щось
белькотати Говорити нерозбірливо, без ладу
наговорювати 1. Розповідати, повідомляти, говорити багато ч.-н.
вистогнати 2. Стогнути, через силу, промовляти
наговорювати 5. *розм.* Говорити для записування

Семи-конкретизатори виражені прислівниками і дієприслівниками, кожний з яких характеризує акт мовлення, його характерні особливості. У даному випадку характеризується сила голосу, багатослівність висловлювання, вплив емоційного стану на характер мовлення, нечіткість змісту висловлювання. Часто семи-конкретизатори виражаються словосполученнями різних типів:

- наплескати** 2. *перен., розм.* Наговорити багато зайвого, неправдивого
нахвастати *розм.* Хвастаючи, наговорити багато неправдоподібного

Зустрічаються також більш складні випадки словникових тлумачень, коли конкретизуюча частина виражена поширеними словосполученнями:

- зговорити** 1. *розм.* Прийти до взаємного розуміння в розмові, бесіді
договорюватися 2. Багато говорячи, збиватися на нісенітницю або взагалі зазнавати чого-небудь небажаного, неприємного...
переговорювати 4. *розм.* Говорячи більше за кого-небудь, примусити його замовкнути...

Такі тлумачення ускладнюють чітке визначення семного складу ЛСГ дієслів мовлення сучасної української мови. Кожне лексично повнозначне слово має своє значення, але тільки певне сполучення слів реалізує сему.

Отже, виділивши у словникових тлумаченнях усіх членів ЛСГ дієслів мовлення семантичні складники, ми одержали повний інваріантний список сем. Словникові тлумачення, які зустрічалися повторно, не аналізувалися, а одна і та сама сема включалася в список тільки один раз.

Список сем налічує близько 600 одиниць. Систематизація цих дифе-

ренційних ознак членів ЛСГ дієслів мовлення, тобто сем, лежить в основі визначення семантичної структури групи.

Кожна семема може включати семи, які є спільними і для інших ЛСВ слів, і індивідуальні. Тому у межах ЛСГ дієслів мовлення чітко окреслюються підгрупи, об'єднані спільними для них семами. У складі ЛСГ дієслів мовлення виділилися ряди семантичних одиниць, об'єднаних на основі спільної семантичної ознаки в їх смисловій структурі, можливих у семантичній структурі лексем аналізованої групи. Такими спільними семами, що ділять весь матеріал на дві групи, є:

1) “однонаправленість мовлення”, тобто здійснення мовлення особою або групою осіб одночасно без відповідної словесної реакції співбесідника;

2) “взаємонаправленість мовлення”, тобто взаємний обмін інформацією між двома або кількома співбесідниками.

Оскільки акт мовлення є складним, багатоплановим процесом, дієслово цих підгруп у свою чергу характеризуються різним набором сем. Ряд таких сем є інтегральними, розрізняючими для інших.

Членування семантичних одиниць можливе за різними ознаками. Наприклад, лексико-семантичні варіанти з інтегральною семою “однонаправленість мовлення” мають у своєму складі структурні одиниці нижчого порядку, об'єднані на основі інтегральних для них сем – сила голосу: а) більша, ніж говорити (*кричати, лементувати, надриватися*); б) менша, ніж говорити (*прошелестіти, пришипувати, мимрити*); чіткість голосу (*карбувати, рубати, шпарити*); охриплість голосу (*хрипіти, захарчати, хрипнути*); багатослівність мовлення; темп мовлення.

Так, семантичні одиниці *наляцати, напатякати, нахвастати, накаркати* об'єднуються спільною інтегральною семою “багатослівністю мовлення”:

наляцати розм. Багато говорити чого-небудь (переважно у швидкому темпі мовлення, голосно й пронизливо)

напатякати розм. Наговорити багато зайвого, неправдивого

нахвастати розм. Наговорити багато неправдоподібного

накаркати 2. Багато сказати про що-н. неприємне, недобре

У свою чергу ЛСВ слів *напатякати, нахвастати*, а також *брехати, вигадувати* та інші об'єднуються на основі іншої спільної семи, яка виступає для них домінуючою – “неправдивість змісту висловлювання”. Семема *наляцати*, у свою чергу, разом з такими ЛСВ слів, як *торохтіти, тріщати, теркотати* та іншими входить в підгрупу, яка об'єднується за спільною семантичною ознакою “швидкий темп мовлення” порівняно з дієсловом *говорити*. Яке оцінюється як норма акустичної передачі акту мовлення.

Семний склад досліджуваної групи можна розділити на дві частини за ознаками, які характеризують акустичний бік мовлення, а також за ознаками, що характеризують акт мовлення за його смисловими відношеннями. Названі семи можуть функціонувати як самостійно, незалежно одна від одної, так й одночасно:

- перебrehати** 2. Бrehати дуже багато, надмірно
побrehати розм. Бrehати якийсь час
побріхувати 1. розм. Бrehати трохи або час від часу
набріхувати 1. Наговорити неправди, нісенітниць

Перераховані вище ЛСВ слів входять до складу лексико-семантичної підгрупи з інтегральною семою “неправдивість висловлювання”. Диференційними ж семами у складі підгрупи виступають семи “безмістовність висловлювання”, “багатослівність мовлення”, “тривалість мовлення в часі більша, ніж говорити”, “малослівність або уривчастість мовлення”.

Отже, до складу великих за обсягом семантичних підгруп входять менші структури, які розрізняються своїми інтегральними і диференційними семами. Так, семантика лексичних одиниць, об’єднаних семою “характеристика акту мовлення за його акустичними особливостями” включає набір таких сем, які можуть виступати інтегральними для структури груп нижчого порядку: 1) характеристика сили голосу більша, ніж говорити (*кричати, говорити, надриватися*); 2) сила голосу менша порівняно з говорити (*прошамотіти, прошеlestіти, мимрити*); 3) невиразність мовлення (*пробубоніти, пробулькати, промекати*); 4) чіткість голосу (*карбувати, чеканити, гвоздити*); 5) охриплість голосу (*захрипіти, захарчати, хрипіти*); 6) дзвінкість голосу (*задзвеніти, защебетати, зацвірінькати*); 7) пронизливість голосу (*пищати, наверещати, репетувати*); 8) “швидше, ніж говорити” (*проторохтіти, тарабанити, теркотати*); 9) повільний темп мовлення, порівняно з говорити (*тягти, м’яти, виціджувати*); 10) низький тон голосу (*басити, ричати*); 11) “розтягуючи слова” (*мекати, застогнати*); 12) говорити шиплячим голосом (*просичати, прошипіти*); 13) “із стогоном” (*вистогнати, простогнати*); 14) “крізь зуби” (*чвиркати, виціджувати*); 15) уривчасто (*хлипати, заспотикатися, рикати*); 16) одночасне мовлення кількох співрозмовників (*гудіти, загомоніти*); 17) спад інтенсивності голосу (*змовкати, угавати, договорювати*); 18) говорити “шепелявлячи” (*шекерявити, зашепелявити, зашамкати*) та інші.

Список сем, які характеризують акустичний бік мовлення, доповнюють семи, які притаманні лише одній семантичній одиниці: 1) мовлення плямкаючи губами (*цямкати*); 2) говорити картавлячи (*загаркавити*); 3) говорити “з дрижанням у голосі” (*продзижчати*); 4) “монотонно” (*зтягати*) та ін.

Розглянута підгрупа з інтегральною семою “акустичний бік мовлення” включає 16 менших мікроструктур ЛСВ слів. Крім індивідуальних сем, вони мають і такі, які зближують їх із семами, віднесеними до груп, що об’єднуються за інтегральною семою “характеристика змісту висловлювання”.

Значне місце в конкретизації елементів структури ЛСГ дієслів мовлення займають ознаки, які характеризують зміст висловлювання і обсяг інформації. Вони знайшли вираження в такому матеріалі: 1) беззмістовність, заплутаність висловлювання (*накрутити, молотити, верзти*); 2) небажаність передачі змісту висловлювання (*базікати, розляпатися, пробовкатися*); 3) неточність висловлювання (*поперекручувати, подейкувати, поговорювати*); 4) реакція на спонування до відповіді (*відмовляти, відповідати, торохнути*); 5) недоречність висловлювання (*ляпати, зморозити, бахнути*); 6) неправдивість висловлювання (*заливати, збрехати, видумувати*); 7) неістотність висловлювання (*роздебендювати, теревеніти, торочити*); 8) критичність висловлювання (*уципнути, тюкати, шкірятися*); 9) важливість висловлювання (*віщати, захлинатися*); 10) передача чужого мовлення (*повторювати, подейкувати, переповідати*); 11) негативний характер висловлювання (*накаркати, плескати, понести*); 12) висловлювання незадоволення ким-небудь (*гарчати, миркати*); 13) повторення сказаного раніше (*переповідати, повторюватися, товкти*); 14) задовольняти бажання у мовленні (*нащобетатися, нарозмовлятися, вибалакатися*); 15) уточнення або підтвердження попереднього висловлювання (*приточувати, підказувати*) та ін.

У процесі роботи враховувалися всі ЛСВ дієслів з семантичним компонентом “мовлення” не тільки у прямому номінативному значенні, а й у переносних. При цьому було завдання простежити реальні зв’язки ЛСГ дієслів мовлення з іншими ЛСГ в межах лексико-семантичної системи мови, співвідношення семантичних одиниць, вжитих на означення акту мовлення в переносних значеннях, із своїми прямими номінативними значеннями. Чітко окреслилося кілька груп. У першу групу увійшли дієслова, які в прямому номінативному значенні позначають характер процесів і операцій, виконуваних людиною (*намолоти, наплести, устругнути, городити, гвоздити, видушувати, карбувати, чесати, чавити*).

Акт мовлення у складі названих та інших лексем виражається різними типами лексичних значень і займає в словникових тлумаченнях різні порядкові номери:

накручувати,	1.	Намотувати що-небудь навколо чогось...
накрутити	8.	тільки док., перен., розм. Наговорити чого-н. безглузлого, нісенітного і т. ін.

нагороджувати

2. нагородити – *розм.* . 1. Будувати, ставити що-н. у великій кількості
2. *тільки перен.* Наговорити або написати багато беззмислового, нерозумного і т. ін.

Другу групу складають семантичні одиниці, які в прямому номінативному значенні передають звучання, що породжується предметом або предметами (заскрипіти, рипіти, прогріміти, прогудіти, тельнякати, то-рохтіти).

Таким чином, застосування методу компонентного аналізу на основі словникових тлумачень допомогло визначити склад ЛСГ дієслів мовлення сучасної української літературної мови, а також встановити семний склад досліджуваної групи, встановити фрагменти її структури. Зіставлення елементів ЛСГ за їх диференційними ознаками висвітлили ієрархічний характер відношень складників. Включення в матеріал дослідження лексичних одиниць, що співвідносяться з актом мовлення не тільки в прямих номінативних значеннях, а й в номінативно-похідних і переносних значеннях, дозволило простежити зв'язки ЛСГ в межах ЛСС мови на рівні семем.

Результати дослідження дозволяють зробити висновки, що дієслова на позначення акту мовлення сучасної української літературної мови мають ієрархічно організовану систему структурних елементів, систему відкрити, динамічну, пронизану багатоманітними зв'язками та відношеннями з іншими компонентами ЛСС української мови на рівні групи, підгрупи, мікрогрупи тощо.

1. **Грибкова М. Г.** Роль обставин в актуалізації дієслів мовлення (на матеріалі творів В. Винниченка) // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса, 1998. — Вип. 5.

2. **Кузнецова Э. В.** Категория типичных идентификаторов как основа для выделения лексико-семантических групп глаголов // Актуальные проблемы лексикологии: Доклады 2-ой лингвистической конференции. — Томск, 1971. — Ч. 1.

3. **Кузнецова Э. В.** Лексикология русского языка. — М., 1982.

4. **Ломтев Т. П.** Принципы выделения дифференциальных семантических элементов // Уч. зап. Пермского гос. ун-та. Серия: Лексика. Грамматика. — Пермь, 1969. — Вып. 192.

5. **Новиков Л. А.** Семантика русского языка. — М., 1982.

СЕМИОТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЯВЛЕНИЯ ОМОГРАФИИ

В современном языкознании преобладающим является понимание сущности языка как системы знаков, а слов — как знаковых единиц языка. По утверждению Ч. Морриса, одного из основоположников семиотики, “человеческая цивилизация невозможна без знаков и знаковых систем, человеческий разум неотделим от функционирования знаков” [1:87-88]. Являясь инструментом, “органомом” всех наук, семиотика в лингвистических исследованиях играет первостепенную роль, поскольку она дает возможность подвергнуть анализу языковую знаковую структуру по трём измерениям. Согласно дихотомии языка и речи, язык обладает лишь двумя координатами; синтактикой и семантикой, а речь к указанным двум координатам присоединяет прагматику. При изучении любого знака может быть использован какой-либо из этих трех подходов, которые взаимно не сводимы друг к другу. Минимальный знак, т. е. “слово”, используется в определении языка как системы знаков.

Омография, составляя соответствующую макроструктуру в общей лексической системе, может быть рассмотрена с точки зрения теории знака, “закона знака”, поскольку её единицы (компоненты омопары т. н. омографемы) представлены словами или словоформами, т. е. соответственно знаками различных типов. При этом ставится задача выявить соотношение знаков различных типов в компонентах омографической пары, определить причины нарушения “закона знака”, а также статус омографии в семиотическом аспекте.

Опираясь на трактовку К. Льюисом языкового знака как словесного символа, где “словесный символ — познаваемый образец звуков, начертаний, помет, используемый с целью выразить нечто” [2:211], придерживаемся условия, что каждое начертание (оптический знак, буква) и каждый звук являются не различными символами, а различными “экземплярами” символов. В омографической паре наблюдается два словесных символа, однако начертание, т. е. графические знаки, являются абсолютно тождественными экземплярами словесных символов, а звуковые экземпляры различаются в силу акцентологической дифференциации омографов. Например, [блгьс] — [атлбс] из 5-ти звуковых экземпляров различаются два (1-й и 4-й); в омопаре [гвуз’д’икъ] — [гваз’д’шкъ]: из восьми различается один (3-й); [праб’ѳгу] — [прѳб’и’гу] из семи различаются два (3-й и 5-й). Степень звукового различия определяется несколькими факторами: количеством слогов в компонентах омопар, местом словесной акцентуации, артикуляционной характеристикой гласных звуков. Ко-

личество дифференцированных звуковых экземпляров колеблется в диапазоне от одного до четырёх.

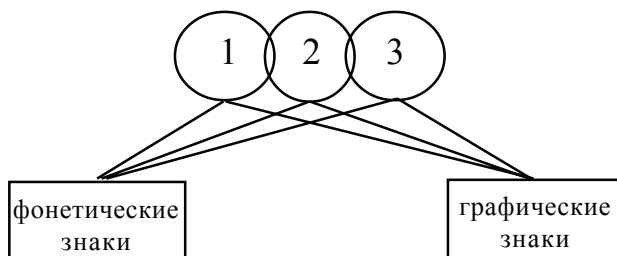
Итак, омографы состоят из двух словесных символов, выражающих “нечто различное”. Признавая словесный символ билатеральным (относительно формальной стороны символа), и разграничивая в нем две стороны: графическую и звуковую, отметим, что омографы не увеличивают численности графических знаков (без постановки диакритического знака). Доказательством единого графического облика двух словесных символов-омографов может служить линейное расположение абсолютно тождественных оптических экземпляров. Отдельные же звуковые экземпляры различаются своими артикуляционными характеристиками. Следовательно, в двух словесных символах омографы имеется один графически опознаваемый образец и два звуковых, которые соответствуют двум различным виртуальным знакам.

Опираясь на постулат тождества и различия языкового знака, сформулированный Ф. де Соссюром и лежащий в основе ряда важнейших методов языкового анализа, целесообразно сопоставить явления полисемии, омонимии и омографии в плане возможности увеличения информационной ёмкости языкового знака. Важнейшей особенностью языкового знака вполне обоснованно считается увеличение его содержания, что ярко иллюстрируется полисемией. К обогащению начальной информации знака приводит накопление знаний, индивидуального и социального опыта человека. Все это в подавляющем большинстве протекает без увеличения численности словесных знаков. Традиционной является точка зрения на полисемию слов как один из законов, по которым развиваются естественный язык. Полисемия служит великолепным средством передачи бесконечно разнообразных мыслей и чувств носителей языка. Этот тезис развивался выдающимися отечественными лингвистами А. А. Потебнёй, Л. В. Щербой и др. “Признаком приобретённой цивилизации” назвал полисемию французский филолог М. Бреаль, а датский лингвист О. Есперсен отождествлял воображаемый: искусственный язык с адом, в котором люди изъяснялись бы с помощью “плоского и беспомощного” средства коммуникации.

Предположение многих лингвистов о том, что каждое слово должно иметь только одно значение, отдельный языковой знак, не оправдало себя. “Принцип равенства слов и значений превратил бы язык в неподвижное устройство, лишенное “способности” передавать движение от конкретного к абстрактному, от буквального к фигуральному, от частного к общему” [3:118]. Следует отметить, что в словесном символе многозначного слова равны как его графические, так и звуковые экземпляры, в силу чего численность словесных знаков не увеличивается, а вир-

туальные знаки, соответствующие лексико-семантическим вариантам слова, не утрачивают своей внутренней связи. Графически это можно изобразить следующим образом:

Взаимодействие языковых знаков в полисемии

Для слова с 3 лексико-семантическими вариантами

Многозначность слов принимается как результат “асимметричного дуализма языкового знака” между обозначающим и обозначаемым и на основании многих причин считается языковой универсалией.

Что касается омонимии, то она также является нарушением “закона знака”. “Распространенность омонимии свидетельствует о том, что язык представляет собой особую специфическую систему со своими собственными закономерностями, не подводимыми под общие закономерности других семиотических систем” [4:109]. Виртуальные знаки отличны от знаков полисемантического слова, в них нет единых структурных признаков названия предмета, как отмечал В. В. Виноградов. Этим омонимия качественно отличается от полисемии. В то же время, с точки зрения знака, у омонимии также наблюдается асимметрия звуковых, графических знаков с одной стороны и виртуальных знаков — с другой. Этим постулируется положение об отсутствии в языке абсолютно тождественных знаков. Характерно, что тождество их является не абстрактным, а конкретным, содержит внутренние различия и противоречия, которые снимаются в процессе их развития. Омонимия лингвистических знаков, т. е. потеря тождества, возникает в случае “транспозиции семантической стороны знака”. При этом расширение совокупности обозначаемых предметов мысли переходит границу, допускаемую адекватным содержанием языка. Как отмечает О. С. Ахманова, “за каждым лингвистическим знаком закреплены определенные функции, непосредственно ему принадлежащие, при нарушении которых он становится членом омонимического ряда” [5:84]. Несмотря на очевидность этих суждений, в истории лингвистических учений засвидетельствованы неверные определения омонимов с точки зрения знаков. Некоторые западные лингвисты дают определение омонимам, не упот-

ребляя термина “слово”. Подобная тенденция замены старых терминов новыми особенно характерна для структуралистов. Так, в частности, Ш. Балли в работе “Общая лингвистика и вопросы французского языка” дает следующее определение: “Омонимами называются два знака, имеющее тождественное означающие и различные означаемые” [6:139]. Мы поддерживаем в данном случае справедливую критику этого тезиса А. С. Шайкевичем, который утверждает, что здесь граница между омонимией и полисемией устраняется и подлинную трактовку омонимии можно представить случаями употребления слова, различающегося лишь в контекстуальном значении.

Таким образом, явление омонимии оказывается связанным с более широкой проблемой — проблемой понимания информации и роли языковых знаков в процессе общения. Согласно дихотомии языка и речи знакам как выразителям языкового значения соответствует оппозиция: виртуальный знак (как часть системы языка в отвлечении от её реализации в речи) — актуализированный знак (т. е. коммуникативная единица языка в ее конкретном применении в речи).

Существует еще и актуальный знак как элемент речи, противопоставляемый виртуальному знаку как элементу языка.

В процессе коммуникации при функционировании языковой системы омонимия графических и фонетических знаков (как и при полисемии) потенциально создаёт определенные затруднения.

Они выражаются в том, что адресат высказывания, т. е. слушающий, читающий, при восприятии омонимических слов всегда имеет дело с выбором, поскольку адресатом закодирован не однозначный сегмент смыслового высказывания, а их набор. Однако в силу различия виртуальных знаков адресат довольно легко делает необходимый выбор и декодирует текст, речевое высказывание и акцентирует внимание лишь на определенном актуализированном знаке. Виртуальные знаки характеризуют омографы как изолированные словарные противопоставления, свойственные отдельным словам. Например, виртуальные знаки душб — душа противопоставляются так же, как любые две словарные единицы: снег — ручка, т. е. находятся в отношении дизъюнкции. Графическим знакам свойственна нулевая оппозиция, поскольку они идентичны. В актуальных знаках противопоставляются различные варианты одной и той же фонемы, а фонемный состав компонентов омопар одинаков и аналогично графическим знакам находится в нулевой оппозиции. Морфологический признак, условно принимаемый как знак, имеет самую широкую зону проявления в самых различных группах омографов соответственно морфологической классификации.

Рассмотрим структуру омографической пары с точки зрения систе-

мы знаков и определим, в какие отношения вступают однотипные знаки членов любой омопары.

I. Виртуальные знаки асимметричны. II. Графические знаки симметричны (для полноты описания и сопоставления прием как знак диакритический, морфологический и фонематический знаки). III. Фонематические знаки симметричны. IV. Морфологические знаки могут быть симметричны и асимметричны в зависимости от морфологической классификации омографов. К примеру, у лексических омографов морфологические знаки симметричны, а в остальных типах — асимметричны, им присущи коррелятивные отношения. V. Диакритические знаки асимметричны, противопоставляются относительно места их постановки в словоформах. VI. Фонетические знаки противопоставлены лишь частично.

Таким образом, в омографической системе знаки вступают как в симметричные ряды, так и в пропорциональные противопоставления. Важно отметить также, что актуальные знаки омографов как элементы речи не репрезентирует омографов, а представляют только их речевое соответствие — параомофоны. Именно в актуальных и актуализованных знаках явление омографии исчезает как таковое. Исходя из концептуальной теории омографии, можно объяснить отсутствие омографов в устной речи. Количество виртуальных знаков значительно преобладает над ограниченным арсеналом графических и фонетических средств.

Первоначально в качестве единственной функции письма выдвигалась задача служить изображением устного знака. Это означало, что с точки зрения знака оптические экземпляры (буквы) отражали фонетические (звуки). Далее было установлено, что письмо каждого литературного языка представляет собой особую систему знаков, частично независимую от знаков устного языка. Письменный и устный язык представляются лингвистическими феноменами, обладают специфическими функциями, способны дополнять друг друга и транспонироваться. Являясь “рядоположенными” величинами, письменный и устный язык не имеют аналогичных структур. Не существует языков, в которых каждому звуковому знаку соответствовал бы последовательно графический эквивалент, фактически в каждом из языков огромному богатству акустических средств противостоит ограниченное количество оптических средств, которыми обладает письменная форма. Отсюда следует вывод, что существование омографов в языках разных типов объясняется не только какими-либо конкретными причинами, но и тем, что существенным оказывается наличие противопоставления письменных и устных знаков. До появления письменности, пока язык реализовывался лишь в устных высказываниях, существовало только противопоставление вещи и знака, и акустическая субстанция рассматривалась как нечто несущее-

ственное, С появлением письменных высказываний противопоставление устного и письменного знака, “воспринимаемое как новое, выдвигает обе субстанции — звуковую и письменную — на передний план”. Таким образом, скудный арсенал графических средств, отражающих многообразную палитру звуковых сигналов, можно определить как одну из причин (в ряду других) наличия омографов в языке, т. е. двух виртуальных знаков, одного графического и близких звуковых (устно-речевых соответствий).

Итак, с точки зрения теории знака можно разрешить достаточно большое количество проблемных вопросов омографии. Это касается, в частности, возможности дать универсальное определение омографии, существующей в различных языках.

Учитывая то, что языкам присущи особые признаки омографии, разнообразный арсенал графических средств (буквы и иероглифы) и сам характер письма (фонологический, слоговой, идеографический), а также особые свойства системы вокализма и т. п., целесообразно дать определение именно с точки зрения знаковой системы, так как в таком случае нет необходимости указывать на конкретные субстанции, признаки, формы проявления и т. д.

Итак, омография — языковое явление, носящее характер соотношения различных оппозитивных виртуальных знаков, соотнесенных с различными актуальными, вступающими в парадигматические отношения при каком-либо фонетическом изменении.

1. **Моррис Ч.** Основная теория знаков // Семиотика. — М., 1983
2. **Льюис К.** Виды значения // Семиотика. — М., 1983 .
3. **Будагов Р. А.** Человек и его язык. — М., 1976.
4. **Ахманова О. С.** Очерки по общей и русской лексикологии. — М., 1957.
5. **Ахманова О. С.** О понятии изоморфизма лингвистических категорий // Вопросы языкознания. — 1955. — № 3.

С. В. Плотницкая

ЛИНГВОПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ТЕОРИИ КОММУНИКАЦИИ

Современная наука накопила факты, в свете которых становится очевидным, что язык принадлежит к классу кодов. Изучая функционирование кибернетических устройств, ученые приходят к выводу, что речевое общение является одним из типичных кибернетических процессов, а язык с точки зрения теории информации можно рассматривать как одну из кодовых систем, служащих для передачи и хранения информации. Под

языком, таким образом, понимается принятая в данной общности людей многоярусная система дифференцированных информационных знаков, с помощью которой осуществляется передача, прием и хранение сообщений любой содержательной сложности (В. Л. Скалкин).

При переводе с одного языка на другой меняется материальная сторона, но сохраняется смысловая. Для кодовой интерпретации языка важна частотность появления языковых элементов в речи и вероятностные связи между ними. Если в языке знаки одного яруса равноправны, то в речевой практике их положение становится ранговым. Канал связи пропускает максимальное количество информации, если он согласован с кодом, т. е. если время, необходимое для передачи кодового знака, пропорционально логарифму его вероятности. Вероятностные связи между словами уменьшают время реакции на слова в контексте и облегчают выбор нужного продолжения как при порождении, так и при восприятии устного высказывания.

Переход от одной системы связи к другой имеет в своей основе один из главных механизмов мышления – анализ через синтез. Концепция анализа через синтез, выдвинутая “активной теорией” Стивенса и Халле, основана на утверждении, что для понимания высказывания необходимо построить синтаксическую модель, соответствующую той, которая используется в процессе порождения речи. Результаты исследований Миллера позволяют говорить о том, что механизм понимания в своей основе не различается с механизмом планирования высказывания при его продуцировании. Действие модели “анализ через синтез” базируется на том положении, что в процессе смыслового восприятия входной сигнал (S) претерпевает сложные преобразования и превращается в слуховой образ (A), который подвергается предварительному анализу, результат которого позволяет выдвинуть предположение о характере образа (P). Если A и P совпадают, то идет дальнейшая более глубинная обработка. Общим для процессов производства и восприятия речи является наличие мысленного предвосхищения, вероятностного прогнозирования, которое формируется и осуществляется на основе мыслительного механизма “анализ — через синтез”. Структура вероятностного прогнозирования включает в себя этапы “апробирования” различных прогнозов, сличения их с программой и другими элементами, имеющими место в восприятии или производстве речи.

Эффект порождения речевого высказывания на иностранном языке является более сложным в психолингвистическом смысле, чем вообще операции, описываемые понятиями навык или умение. Говоря о порождении речевого высказывания на иностранном языке, методисты пришли к идее так называемого вторичного умения. По мнению В. Л. Скал-

кина, более подходящим психолингвистическим термином для описания феномена владения языком вместо вторичного навыка является иноязычно-речевая коммуникативная компетенция.

Под компетенцией в устной профессиональной речи мы понимаем способность к смыслокодирующей и декодирующей деятельности и профессионально — информационной ориентировке в ситуации общения, опирающейся на весь комплекс знаний, умений и навыков и предполагающей сознательный выбор и конструирование нового на основе фразового контура и лексических единиц, составляющих основу данного подязыка, автоматизм и воспроизведение готового, повторяющегося, ранее встречавшегося и хранящегося в памяти элемента профессиональной речи.

Строя систему обучения разветвленным синтаксическим структурам, мы исходим из первостепенной необходимости формирования у обучаемых иноязычной речевой компетенции, без которой ни вступление в коммуникацию, ни участие в ней в качестве реципиента или трансмиссора невозможно. В данном контексте под разветвленной синтаксической структурой (РСС) мы будем понимать каждое предложение, состоящее из более одного предикативного центра или более одного ядерного предложения, способное в силу своей структуры подвергаться лексико — грамматической трансформации. РСС — это сложное предложение, состоящее из двух и более элементарных предложений, а также простое предложение, включающее сложные грамматические конструкции: Complex Object, Complex Subject, Absolute Participle Construction, Gerundial Complex.

Долговременная память — хранилище моделей предложений и слов, т. к. наиболее употребительные рекуррентные языковые элементы находятся в верхних слоях долговременной памяти, а чтобы вспомнить редко встречающиеся слова, надо затратить больше усилий и времени. Память на активную лексику и синтаксические структуры формируется в рече-двигательном анализаторе, в то время как работа слухового и зрительного анализаторов способствует формированию пассивного словаря и фразовых контуров. Наличие в долговременной памяти набора эталонов, или «следов» разветвленных синтаксических структур является обязательным условием развертывания информационного процесса. Говоря о механизмах порождения речевого высказывания, правомерно считать, что они составляют некоторую иерархическую систему, в которой одни функционируют синхронно, а другие в выборочной последовательности. Модель коммуникативной системы предполагает наличие по крайней мере двух партнеров — передающего и принимающего информацию. Возникает следующая цепь: говорящий — сообщение — каналы связи — сообщение — слушающий.

В идеале языковая компетенция может быть представлена как система правил для передачи знаний с помощью единиц языка различных уровней, тех правил, которыми оперирует человек. Говорящий из готового материала строит правилосообразные, но каждый раз новые по содержанию фразы и высказывания, отработанные с точки зрения их ситуативной отнесенности и коммуникативных задач. Таким образом, границы между произвольным и непроизвольным, осознанным и неосознанным, автоматизированным и творческим нестабильны, подвижны и меняются под влиянием целого ряда факторов, включая сам процесс развития умений и навыков. Следует иметь в виду, что процесс порождения речи совершается одновременно на нескольких уровнях, между которыми действует система кодовых переходов. На каждом ярусе действует своя система механизмов, характеризующаяся той или иной степенью автоматизации. Речевое высказывание из программы развивается как матрица, в которой также действует конкретная система автоматизмов. В монологической речи замысел высказывания формируется с помощью глубинных процессов межкодовых внутреннеречевых переходов, участвующих в порождении монологического высказывания. Данная концепция переключается с концепцией Н. Хомского о глубинных и поверхностных структурах, согласно которой «языковая компетенция» предполагает совершенное владение грамматическими процессами. Глубинная структура соотносится с поверхностной структурой посредством некоторых мыслительных операций, в современной терминологии, — посредством грамматических трансформаций. Трансформационные операции, связывающие глубинную и поверхностную структуры, являются действительными мыслительными операциями при трансмиссии и рецепции. Знание языка включает способность приписывать глубинные и поверхностные структуры бесконечному множеству предложений, соотносить эти структуры соответствующим образом и приписывать семантическую и фонетическую интерпретацию парам глубинных и поверхностных структур. Глубинная структура выражает семантическое содержание предложения; поверхностная структура определяет форму предложения.

Когда предложение реализуется как физический сигнал, в мышлении образуется система суждений, выражающих значение предложения; этот физический сигнал и система суждений связываются грамматическими трансформациями. Поверхностная структура прямо связана с физическим сигналом; в основе поверхностной структуры лежит глубинная структура, а также система категорий и составляющих более абстрактного характера.

Глубинная структура выражает семантическое содержание предло-

жения; поверхностная структура определяет форму предложения. Вскрытие глубинной структуры и объяснение становления поверхностной структуры осуществляется с помощью трансформационного анализа. Производя поверхностную структуру из глубинной, мы обнаруживаем и объясняем не только ее грамматические, но и логико-семантические свойства. Это делает трансформацию пригодной не только для анализа предложения, но и для его порождения.

Формирование фразовых стереотипов, которому способствует определенный комплекс умственных действий, есть процесс формирования навыков быстрого свернутого грамматического анализа «от формы к содержанию». В овладении монологической речью перед студентом возникают две трудности: реализация смысловой и языковой программ коммуникации.

Для того, чтобы возникло речевое побуждение, должны появиться необходимые условия — система взаимодействующих конкретных факторов объективного и субъективного плана, вовлекающих человека в языковую коммуникацию, т. е. ситуацию (В. Л. Скалкин). Таким образом, у истоков речевого побуждения стоит ситуация. Мотивация порождает коммуникативное намерение, ведущее к ориентировке в условиях задачи, выбору того или иного способа ее решения. Коммуникативная направленность определяет роль говорящего как участника общения и обозначает конкретную цель его высказывания: информировать слушателей, оценить что-либо, сообщить, воздействовать на слушателей путем доказательства. В естественных условиях устного язычного общения наблюдается определенная последовательная зависимость лингвистических категорий от коммуникативных, которая имеет следующий вид: ситуация — индивид — тема — текст.

Основой профессионально-направленного монологического высказывания, по нашему мнению, является текст, ибо текст — это база формирования у студентов фонетических, лексических, грамматических и информационно-коммуникативных навыков; текст для специальных целей — это естественный полигон разворачивания разветвленных синтаксических структур, реальная последовательность которых существует в языке; текст является базой развития тезауруса обучаемого.

Под тезаурусом понимается особое психолингвистическое устройство, включающее владение определенным лексико-грамматическим набором, соответствующими алгоритмами смыслообразования при трансмиссии и рецепции, а также определенным набором экстралингвистических концептов (понятия, представления, образы) как знаковым отпечатком внутреннего языкового кода коммуниканта.

Известно, что процесс речи можно рассматривать как сложную пос-

ледовательность взаимосвязанных действий, каждое из которых включает фазу ориентировки, поиска или выбора решения, фазу осуществления и контроля (Л. С. Выгодский); для воспроизведения прочитанного или прослушанного сообщения необходимо понять, осмыслить, запомнить и уже затем только воспроизвести извлеченную информацию, причем передать ее в соответствии с нормами данного языка и стиля; удержание и передача речевого сообщения зависят от направленности внимания, объема и характера передаваемой информации и повторного восприятия текста.

Теоретические исследования показывают, что процесс синтеза предложения на любом языке осуществляется по принципу от общего к частному, от плана предложения, его структуры, к конкретизации отдельных частей этого предложения. Основные операции этого механизма — операции выбора и составления (объединения, группировки) элементов отбора по заданному языковыми нормами правилу в соответствии с замыслом. Следовательно, говорение как вид деятельности основывается на сложной совокупности навыков внутреннего и внешнего оформления высказывания, которые могут формироваться только в результате многократных мотивированных необходимостью удовлетворения потребности общения речевых действий, которые, приобретая значение для говорящего, становятся его речевыми поступками.

Классическая логика вычленяет в суждении два основных элемента, называемых “терминами суждения” — **субъект** как понятие о предмете мысли, относительно которого нечто утверждается или отрицается и **предикат** как понятие о том, что утверждается или отрицается относительно предмета мысли. Эти термины выражаются в предложении языковыми элементами, которые в грамматике принято называть “членами предложения”. Существуют главные и второстепенные члены предложения, причем последние могут трансформироваться в придаточные предложения. Одним из методов структурного анализа предложения, разработанного Э. Хэррисом, является анализ по цепочкам (string analysis), который состоит в постепенном удалении из предложения факultatивных для него элементов. Процедура удаления из предложения поддающихся устранению элементов производится до тех пор, пока не оказывается, что при попытке удалить хотя бы еще один элемент, предложение теряет статус предложения, т. е. перестает существовать как грамматическое предложение английского языка. В результате такого анализа в предложении вычленяется его каркас, ядро, которое состоит только из обязательных для структуры данного предложения элементов. Данная концепция о наличии в каждом предложении необходимого для него структурного ядра и примыкающих к этому ядру слева и справа

адьюктов, не являющихся необходимыми для сохранения данным предложением статуса предложения, нашла отражение в идее обязательности или факультативности придаточного предложения в составе сложно-подчиненного. В зависимости от того, из каких и скольких ядерных цепочек произведено данное предложение и какие трансформационные операции применялись в процессе его деривации, в предложении реализуются определенные синтаксические связи между его элементами. Эти синтаксические связи служат для образования самого “каркаса” или “ядра предложения”, той или иной его синтаксической модели, которая и существует в связи с валентностью глагола. Валентность глагола является основным фактором в создании той или иной модели предложения на основе глубинной связи. Глубинное предложение – это абстрактная категория, представленная в символах NP + VP1 (подлежащее + сказуемое), – это диалектическое единство логического и лингвистического явлений.

В синтаксисе английского языка имеются коррелятивные конструкции, взаимосвязанные процессами трансформации, т. е. взаимообратимые конструкции (*I saw him doing it = I saw that he was doing it*). В данном случае произошло сокращение придаточного предложения в атрибутивную форму. Придаточное предложение, представляющее собой полную, некомпрессированную структуру, является исходной формой для структуры с герундиальным трансформом (т. е. компрессированной структуры), т. к. придаточное предложение исторически является более древней формой по сравнению с герундием.

Взаимотрансформируемыми формами можно считать те инфинитивные и герундиальные структуры, которые можно свести к их исходной форме – придаточному предложению-приложению (*He has even given hopes that he will make exchanges of estates. → He has even given hopes of (his) making exchanges of estates. → He has even given hopes to make exchanges of estates*).

Принцип трансформации в применении к разветвленным синтаксическим структурам, по нашему мнению, включает 3 основные операции, к которым можно свести все остальные: 1) опущение; 2) дополнение (объединение); 3) замена.

Набор трансформационных возможностей некоторых конструкций называется потенциалом; практически это та или иная часть всех преобразований, которым может подвергаться данная конструкция. Возможности структурных изменений практически неисчерпаемы.

Л. С. Бархударов прав, говоря, что “возникновение теории глубинных и поверхностных синтаксических структур дало возможность за бесконечным разнообразием реально употребляемых в речи предложений

увидеть строго ограниченное количество функционально значимых отношений”.

Иерархия синтаксических функций оказалась поставленной в зависимости от разграничения поверхностных и глубинных структур и в известной мере от соотношения формы и содержания, абстрактного и конкретного.

Методическим выводом из приведенного выше является следующее:

1) при работе над РСС нужно учитывать тот факт, что поскольку обучаемые не являются носителями английского языка, то они будут исходить из своего языкового опыта и мысленно представлять разветвленную синтаксическую структуру средствами родного языка и трансформировать, например, герундиальный или независимый причастный обороты, а также сложное дополнение и сложное подлежащее с инфинитивом в соответствующие придаточные предложения различных типов на родном языке;

2) механизмы формирования РСС носят планомерный характер с постепенным нарастанием трудностей, что возможно при четкой организации упражнений в обучении продуцированию монологического высказывания.

1. **Выгодский Л. С.** Мышление и речь // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления. — М., 1981.

2. **Жинкин Н. И.** Речь как проводник информации. — М., 1982.

3. **Леонтьев А. А.** Психолингвистика. — Л., 1979.

4. **Скалкин В. Л.** Обучение монологическому высказыванию (на материале английского языка). — К., 1983.

5. **Хомский Н.** Язык и мышление. — М., 1972.

О. О. Порпуліт

ХРИСТИЯНСЬКІ МІФОНІМИ У ЧАРІВНИХ КАЗКАХ

Загальновідомим є той факт, що християнство на слов'янському ґрунті зазнало під впливом язичництва значних змін. Дії християнської церкви щодо поганських звичаїв заторкнули й язичницьку систему називання, особливо міфоніми, які становили одне ціле з давніми віруваннями. Саме внаслідок контамінації давньослов'янського іменника з церковно-християнським відбувалось утворення ономастичного простору чарівної казки, який являє собою шарувату, одночасно синхронічну та діахронічну структуру. Ім'я функціонує в єдиній знаковій етнокультурній системі з її соціальними, економічними та лінгвальними формами комунікації, тому

тільки в її межах та на її фоні християнські міфоніми (та імення взагалі) набувають змісту.

Найпопулярнішим християнським міфонімом є постать *Ісуса Христа*. Варіанти імення: укр. *Сус Христос*. Казкові матеріали фіксують також найменування *Бого-отця*: укр. *Господь, Святий Боже*; рос. *Господь Бог*. За свідченням Б. А. Успенського, народнорозмовна форма імені *Сус Христос* могла сприйматися як бісівська у контексті протиставлення народної мови, що асоціювалася з диявольським началом, по відношенню до сакральної церковної [20:219]. Але в чарівних казках явних підтверджень цьому нами не виявлено. Постійний епітет *Христос* – це переклад на грецьку мову слова *месія* (арам. *mešāhā*), тобто помазаник. Праслов'янське **kъrъstъ*, запозичене з дав.- в.-нім. форми імення *Христос* у докириломефодіївську добу у придунайських землях [22, в. 13:76], первісно позначало *Христос*, а значення ‘розп’яття’, звідки й виникло значення ‘хрест’, з’явилися пізніше [21:374]. Пам’ятки давньоруської писемності поряд з *крѣст*, *крѣстить* мають *хръст*, *хръстити*, чи навіть *христити*. Сучасні російські говірки практично всі вживають ‘хрест, хрестити’ й похідні [13:797]. Плутання, чи вірніше, отождошення слів *Христос* і рос. *крѣст* у народній свідомості призвели до того, що замість *Христос*, *Християнськъ* і под. у пам’ятках ми зустрічаємо: *Кристос*, *кристианськъ*: пор. в Ізборнику Святослава 1073 р.: “на кристь кристосовъ” [13:797].

Другу позицію займає онім *Матір Божа*. Так у церковній традиції іменується *Пресвята Діва Марія*, яка породила *Ісуса Христа*. Народний культ *Богородиці* відрізняється від церковного більшою приземленістю. *Богиня* виступає як захисниця від біди, лиха, нечистої сили, страждання та напасті. Вона небесна заступниця, чуйна, милосердна та співчутлива. *Матір Божа* вважається покровителькою породіль, що обумовлюється мотивом материнства *Богородиці* та етимологічним зв’язком слів *Богородиця* та *роди*. Казки свідчать про відношення до *Пресвятої Діви Марії* як до “теплої заступниці” сиріт і бідних дітей та старих батьків. У деяких українських чарівних казках *Богородиця* допомагає дівчині на ‘тому світі’, під землею, де вона ховається, щоб уникнути одруження з рідним братом. Мотив цей треба вважати спорідненим з апокрифом “Ходіння Богородиці по муках”.

Ім’я святого *Миколи* зустрічається в новій та старій канонічній формі й у формі з заміною *н* на *м*: святий *Николай* [6, т. 1:93-101; 9:167, 516], *батько Никола* [9:516, 517], *Микола* [1:377]. У релігійній свідомості східних слов’ян святий *Микола* займає зовсім виняткове місце. Він найбільш поважаний святий, шанування його наближається до шанування *Богородиці* та *Христа*. Б. Успенський, досліджуючи сліди язичництва у християнстві східних слов’ян, дійшов висновку, що “*Микола* являє собою дуже

складний за походженням, контамінований образ, де можна виділити як християнські, так і язичницькі нашарування” [19:33]. Вчений вважає, що внаслідок ототожнення з архангелом Михаїлом **Микола** отримує функцію охоронця раю та провідника душ у замогильному світі й пізніше в цій функції об’єднується з Волосом. Не виключена протилежна послідовність подій, тобто об’єднання з Волосом у принципі могло й передувати ототожненню його з Михаїлом. Подібна роль, яка стала відбитком двовір’я, пояснює функціонування **Миколи** в казковому тексті: святий виступає супутником у мандрівках **Христа**, що з’явився на Землі.

Аналогічну роль відіграють у чарівних казках святі **Петро** і **Павло**, які звичайно згадуються разом. Варіантів онімів **Петро** і **Павло** на досліджуваному матеріалі нами не зафіксовано. Святі **Петро** і **Микола** виявляють різочу подібність. Як **Микола**, так і **Петро** можуть, наприклад, виконувати функції воротаря раю, провідника душ у замогильному світі. Схоже сприйняття є цілком закономірним, якщо взяти до уваги те, що **Петро**, подібно **Миколі**, пов’язувався в народній свідомості з язичницьким Волосом і виступав як один з його християнських еквівалентів. За народними уявленнями святим **Петрові** та **Павлові** доручено ключі від раю, що знайшло відображення й у чарівних казкових оповідях. З’являючись в образі знедолених старців, апостоли випробовують казкових персонажів, оцінюють їх моральні якості і відповідно до останніх наділяють їх долею.

В народній інтерпретації християнський святий **Андрій** отримав прізвисько: *рос. Андрей Первозванный* [1:363]. За церковними переказами, брати-апостоли **Андрій** та **Петро** проповідували християнство народам, які жили на південних, східних та північно-східних берегах Чорного моря (звідси, мабуть, популярність святих в українському та російському фольклорі). За легендами, відбитими в давньоруських літописах, апостол **Андрій** проповідував у Київській Русі. Про це згадується в “Повісті минулих років”. Хоча *рос. Андрей Первозванный* – християнський святий, крізь верхні релігійні обрядові нашарування, пов’язані з ним, прозирають звичаї, які мають явно язичницькі риси. Так, з давніх часів у ніч на **Андрія** (30 листопада) в Україні дівчата ворожили за допомогою невеликих кульок тіста. Воду, потрібну для приготування тістечок, вони повинні були носити у роті. Чию кульку першою схопить пес, та дівчина раніше од усіх вийде заміж. Подібні мотиви знайшли відображення у казковому тексті: “В деревне был обычай справлять праздник **Андрея Первозванного**: соберутся девки в одну избу, напекут пампушек и гуляют целую неделю, а то и больше” [1:363].

Матеріали чарівної казки містять християнські божества, які символізують дні тижня: **свята П’ятниця**, **свята Субота**, **свята Неділя**. На

думку Б. Успенського, культ **П'ятниці** закоренився у давніх віруваннях наших пращурів часів язичництва. Вчений визначає, що поряд з шануванням **П'ятниці** мало місце і шанування **Неділі** (день тижня), яке явно співвідноситься з культом **П'ятниці**. Для зв'язку з Мокошшою показові забобони щодо прядіння у п'ятницю та неділю [19:137]. В Україні розказують, що **П'ятниця** ходить по селах уночі, вся поколота голками й веретенами, од того, що молодиці шиють і прядуть у п'ятницю [11:12]. За свідченнями О. Афанасьєва, в українських легендах свята **Неділя** запевняє прях, що вони прядуть не льон, а її волосся, і вказує на свою подерту косу [2:131]. Взагалі ж звичай спеціального святкування деяких днів тижня посилюється із введенням християнства і породив навіть уособлення самих цих днів, зокрема святкування неділі, у досить виразистих образах. Щодо конкретних найменувань днів тижня, то поділ його, а також відповідні назви днів могли виникнути тільки після прийняття християнства. Те, що в язичницький період лічба на сім днів була невідома і невідома була неділя – день відпочинку, видно з повідомлення Гербольда про те, що поморянські слов'яни не могли зрозуміти, чому у неділю не можна працювати [12:414]. Назва **Неділя** перейшла у слов'ян і на визначення тижня взагалі, хоч у деяких слов'янських мовах, передусім західних, поряд з цим словом утворилась лексема, складена із займенника *тъ* і слова *дѣнь*: пор. чес. *tyden*, пол. *tydzien*, пор. укр. тиждень. Повір'я та забобони стосовно днів тижня у межах однієї традиції виявляють ряд непослідовностей, які не можна пояснити виключно особливостями ареального і діакронічного розвитку. Більш важливою є роль часової сітки, яка накладалася на будь-який вид діяльності людини.

Дослідники давно вбачали язичницькі корені культу **П'ятниці** та порівнювали її з Мокошшою. У народних віруваннях **П'ятниця** з'являється перед нами не тільки як подателька благ, заступниця родючості, не тільки як богиня-пряха, яка пильнує за всіма жіночими роботами, але і як заступниця торгівлі, нив та худоби. В казках **П'ятниця** дарує дівчині, яка шукає чоловіка, золоте веретінце або чарівний золотий клубок, що вказує дорогу. Як бачимо, **П'ятниця** володіє чарівними речами, які, передусім, пов'язані з прядінням. Дублерами **П'ятниці** у казковому матеріалі є **Субота** та **Неділя**, які дарують дівчині для допомоги в пошуках свого чоловіка золоту самопрялку, клубок або веретінце. Порівнюючи південноруські й великоруські редакції “Епістолі про Неділю”, що мали особливо сильний вплив на виникнення культу святої **Неділі**, Г. Булашев визначає деякі відмінності у святкуванні певного дня тижня українцями і росіянами. Так, “великоруські ізводи, крім ушанування **Неділі**, вимагають ще й неодмінного вшанування **середи** і **п'ятниці**; південноруські ж ізводи, як такі, що склалися під впливом західноєвропейських редакцій,

нічого не повідомляють про вшанування п'ятниці, а тим паче середи, вшанування якої... замінено вшануванням суботи” [4:225]. Дана особливість знайшла відбиток й у фольклорному матеріалі. Оскільки всі співвідносні з днями тижня охоронниці дублюють одна одну не тільки за формальними та семантичними характеристиками, принаймні у казках, але і функціонально, їх можна розглядати як єдине жіноче божество, пов'язане з основною жіночою роботою – прядінням. При жанровій трансформації світу *П'ятниця* (=Субота, Неділя) як заступниця благополуччя та домашнього щастя ототожнюється з певним язичницьким божеством – Мокошшю.

Цікавим видається факт, що ми практично ніде не стрілися з фігурою нашої старої богині, до якої призвичаїли нас як до одної з центральних постатей передхристиянського світогляду згадки літопису. “Се факт, — пише М. Грушевський, — який можна толкувати різними способами: що їх згадки якраз найбільш нищились церквою і дійсно винищились, або що образи тих богів були витворені релігійною творчістю вищих верств і не перейшли в життя широких мас, або, нарешті, що се були мало конкретні, слабо персоніфіковані образи, більш форми поетичного думання, а не якісь виразні елементи господарської магії” [7:228].

Крім прихильних та доброзичливих до людини святих казкова оповідь знає і міфони́ми, основною ознакою яких є їх підступність щодо людей, належність до “негативного”, “нечистого”, “потойбічного” світу і протиставленість “позитивному”, “тутешньому” світові. У східних слов'ян загальною назвою для всіх нижчих демонічних істот та духів використовувалося словосполучення *нечиста сила*, яке було введено християнством. Язичники не ділили міфічні сили на чистих і нечистих. “До християнства в уявленні слов'ян, треба думати, не було сили “нечистої”, — відмічає М. І. Толстой, — а була лише одна сила надприродна, що мала досить неясні й розпливчасті форми й заселяла, за уявленнями слов'ян, весь навколишній світ” [18:309-310]. Сполучення *нечиста сила* синонімічне таким назвам, як злі духи, чорти, диявол, біси та т. ін. Народні уявлення про нечисту силу виразно відбивають християнський дуалізм божественного та бісівського, якому підкорились і дохристиянські вірування про природних духів. Найбільш спеціалізованим персонажем нижчої міфології у слов'ян є *чорт*. Слово *чорт* виступає нерідко як видове поняття по відношенню до інших, спеціалізованих персонажів: лішак, водяник, домовик та ін.

У XIX-XX ст., за свідченням С. А. Токарева, поняття *чорт* отримало дуже широке значення, покривши “цілий ряд окремих, більш вузькоспеціалізованих образів” [17:105]. Але розуміння *Чорта*, як уособлення всієї нечистої сили в одній особі, відбулося значно раніше. Так, найменуван-

ня *чорт*, починаючи з XVI-XVII ст., змінило назву *біс*, якою після прийняття християнства позначали найрізноманітніші нечисті істоти й сили ‘дохристиянського походження’ [5: 341]. Тобто *чорт* – то евфемізм слова *біс*. *Чорт* і *біс* – це свої стародавні назви, рано в нас розвинені. Пор.: *біс* – псл *bъmъ < *boids – (< іе. bhoid), очевидно пов’язане з *bojatisk ‘боятися’ [8:201]. Назва *чорт* у пам’ятках давньоруської писемності зустрічається рідко, виняток “Великое зеркало” – пам’ятка, що була перенесена на Русь з Польщі: пол. czart [15:577].

Назва *чорт* сягає праслов’янського *иьгть і має в слов’янських мовах значення: чеш. ierť ‘чорт, злий дух’, ‘неприємність’, слвц. ierť ‘тж’, польськ. czart ‘чорт, біс, злий дух’; рос. чѣрт ‘у забобонних уявленнях – надприродна істота, що мешкає в печлі, уособлює собою зле начало світу, те ж, що злий дух, диявол, сатана’; укр. чорт; блр. чорт [22, в. 4:164]. Тобто семантично усі ці відповідники досить однорідні. Особливі значення виявляються у словенській мові, де ит ‘ненависть, ворожнеча’, ‘розкорчоване місце’, ‘межа між двома нивами у горах’ [22, в. 4:164]. Спостереження над слов’янським матеріалом при підтримці загальних спостережень над універсальною тенденцією ухильного називання нечистої сили дозволяють, за свідченням О. М. Трубачова, “тлумачити слов. *иьгть як інновацію праслов’янської доби, що охопила західні та східні мови, але не охопила південнослов’янські... і роблять можливою семантичну реконструкцію слов. *иьгть як ‘той, хто рие’” [22, в. 4:165]. Це, в свою чергу, продовжує дослідник, “цілком підходить і як позначення для земляного, підземного духа” [22, в. 4:165]. Практично той же корінь і в слові *кріт*, пор.: *кгъть і *иьгть [22, в. 7:58]. Семантична тотожність *кгъть і *сьгъть ілюструється прикладами близькості похідних утворень *иьгтогуја і *кгътогуја. Пор. рос. діал. *кротороина* ‘купка землі, нарита кротом біля отвору в нору’, *кроторойка* як загальна назва дрібних гризунів, що риють нори в землі; укр. діал. *кроторий* ‘свіжа купка землі, що її вирив кріт’ [22, в. 7:56]. Наявність похідних *кгътогуја, *свиногуја, де у першому компоненті подається суб’єкт, недвозначно вказує на те, що *иьгтогуја – це складання основ *иьгть і *ryті, яке походить від словосполучення ‘чорт рие’ [22, в. 4:164]. Додамо й похідне *иьгтьсь, що позначає не ‘маленького чортика’, а гризуна чи щось ріжуче, і етимологічно близьке лит. kertukas, kirtukas ‘землерийка’ [22, в. 7:59]. Неважко помітити, робить висновок О. М. Трубачов, що “словенське *иит, а також похідні від *иьгть містять ідею ‘різати, рити, копати’, не мають ніяких ознак магічного значення. Магічне осмислення було похідним, а не споконвічним, і є результатом семантичної інновації” [22, в. 4: 166].

У слов’янській міфології образ чорта є дохристиянським, але християнські уявлення про диявола справили вирішальний вплив на його

зовнішній вигляд. Чортом у чарівних казках називають таємничий образ *Оха*. Слово *чорт* здавна було табу, тому в мовленні для нього існувало та продовжує існувати досі багато евфемізмів. Певне місце серед них займає і власна назва *Ох*. *Ох* з'являється із землі, як тільки бідняк встиг зітхнути: “Ох!”, пор. “...стала садиться да с устали и воздохнула: “Ох!”. Вдруг откуда ни взялся – явился старец и спрашивает: “Чего тебе надобно!” [1:251]. У сучасній українській мові слово *чорт* уживається як лайка для вираження великого роздратування, досади [16:362]. Звуко-наслідуваний вигук “*Ох*” у казковому тексті з'являється за таких обставин: “Увіходять у ліс, притомилися трохи; а так, над стежкою, стоїть обгорілий пеньок; батько й каже: “притомився я, — сяду, одпочину трохи”. От сідає на пеньок, та: “*Ох!* Як же я втомився!” — каже. Тільки це сказав – аж з того пенька – де не взявся – вилазить такий маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж до коліна... “Я, каже дідок, лісовий цар *Ох*” [3:217; 14:29]. Стан утоми, незадоволеності перебігом подій дають можливість використати слово *чорт* у функції лайки. Але забобон на вимовляння лексеми *чорт*, що веде походження від давнини, коли чорт вважався всюдисущою істотою, впливав на зростання імовірності вжитку вигуку “*Ох*”, який отримав значення, тотожне попередньому слову.

Менш популярна назва нечистої сили у чарівних казках – міфонім *Люципер*. Як і постать чорта, персонаж має антропоморфний вигляд, тіло його вкрите чорною шерстю, з хвостом, рогами та ратицями. Онім *Люципер* є народною формою християнського релігійно-міфологічного імення *Люцифер*. У церковній традиції міфонім *Люцифер* – одне з позначень сатани як “гордовитого та безсилоho наслідувача тому світлу, яке складає містичну “славу” божества” [10:84]. У фольклорному тексті міфонім *Люципер* виступає синонімічним позначенням чорта.

Подібна трансформація біблійного персонажа, його зниження здається цілком закономірним, якщо пригадати, що у східних слов'ян чорт – родове поняття, яке часто включає всю нечисту силу.

Кількість уживань християнських міфонімів, виявлених нами на українському матеріалі, майже вдвічі більше за кількість їх у російських чарівних казках. Факт досить промовистий. Це ще одне свідчення ранішої християнізації Південної Русі, звідки нова релігія дуже помалу просувалась на Північ. Християнство справило на народний світогляд величезний вплив. Це сприяло засвоєнню народом біблійних тем, що українську і російську народну творчість безсумнівно збагатило, вплинуло на витворення морального кодексу, реалізованого у двовір'ї. Як, з одного боку, під видимим християнським зовнішнім виглядом тримались рештки язичництва, так, з другого боку, і нове вірування переінак-

шувалося й засвоювалося під впливом давньої міфології. Народна маса не спроможна була відмовитися від звичної предківщини і приймала з християнського вчення головним чином те, що в уявленнях її зближалося з цією предківщиною.

1. **Афанасьев А. Н.** Народные русские сказки: В 3 т. — М., 1985. — Т. 1-3.
2. **Афанасьев А. Н.** Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. — М., 1868. — Т. 2.
3. **Бойко В. Г.** Українські народні казки. — К., 1976.
4. **Булашев Г.** Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992.
5. **Власова М.** Новая АБЕВЕГА русских суеверий. — СПб, 1995.
6. **Возняк М. І.** Українські народні казки: У 3 кн. — К., 1946-1948. — Кн. 1-3.
7. **Грушевський М.** Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. — К., 1993. — Т. 1.
8. **Етимологічний словник української мови:** У 7 т. — К., 1982-1989. — Т. 1.
9. **Казки та оповідання з Поділля в записках 1850-1860-х рр.** — К., 1928.
10. **Мифы народов мира.** Энциклопедия. — М., 1988. — Т. 2.
11. **Нечуй-Левицький І.** Світогляд українського народу. — К., 1992.
12. **Нидерле Л.** Славянские древности. — М., 1956.
13. **Полный церковно-славянский словарь.** — М., 1993.
14. **Рудченко И.** Народные южнорусские сказки. — СПб, 1879.
15. **Русский демонологический словарь.** — СПб, 1995.
16. **Словник української мови:** В 11 т. — К., 1970-1980. — Т. 11.
17. **Токарев С. А.** Религиозные верования восточнославянских народов XIX-начала XX в. — М. — Л., 1957.
18. **Толстой Н. И.** Из заметок по славянской демонологии // Народная гра-вюра и фольклор в России XVII-XIX вв. — М., 1976.
19. **Успенский Б. А.** Филологические разыскания в области славянских древностей. — М., 1982.
20. **Успенский Б. А.** Языковая ситуация и языковое сознание Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка // Византия и Русь. — М., 1989.
21. **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка: В 4 т. — М., 1986. — Т. 2
22. **Этимологический словарь славянских языков.** — М., 1974.

**ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ
РОДА ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО (ВЫБОР МАРКИРОВАННОГО
ВАРИАНТА С АКТУАЛИЗИРОВАННОЙ ГРАММЕМОЙ РОДА)**

Категория грамматического рода (КГР) – явление многоаспектное, проявляющееся на разных уровнях языковой структуры: морфолого-словообразовательном, синтаксическом, лексико-семантическом. КГР представляет собой единство семантического и формально-грамматического в слове и при актуализации семы рода всегда связана с экспрессивностью. В 70-80-е годы активно дискутируемым в лингвистической литературе можно считать вопрос о том, является ли грамматический род морфологической категорией, “суперкатегорией” или же он представляет собой оппозицию формальных классов.

Исследователь И. П. Иванова рассматривает род имен существительных как собственно-формальную грамматическую категорию и утверждает, что род «представляет собой полностью бессодержательную классификацию», и ее уточнение, что «это не в такой степени выражено, как в случае типов склонения» [10:58], не меняет общей оценки исследователем места грамматического рода. Значительное число сторонников и у лингвистов, поставивших для себя целью устранение логических противоречий и терминологического несовершенства в ономаσιологической трактовке КГР. «Ориентируясь при названии грамматической категории на ее отображающую сущность, целесообразно использовать объяснительный термин “грамматическая категория естественного пола референтов существительных”, рассматривая, помимо этой категории, 3 асемантических согласовательных класса имен. В рассмотрении этой категории необходимо исходить из реальной парадигматичности как плана содержания, так и плана средств выражения категории» [12:21]. Нами разделяется точка зрения исследователей, которые признают, что «в области морфологических категорий род занимает периферийное положение, находится в той периферийной зоне, где можно видеть общий сегмент двух перекрещивающихся кругов – круга морфологических категорий и круга оппозиции формальных классов» [4:40]. И объясняется такая трактовка тем, что формы рода у одушевленных существительных указывают на естественный пол референта, морфологическое значение рода имеет смысловую основу по отношению к существительным, обозначающим названия живых существ м. и ж. пола, а в группах неодушевленных – представлены в качестве форм согласовательного класса [См.: 3; 12; 13; 17; 19; 20].

КГР имен существительных является классификационно-несловоизменительной категорией, «род (как падеж и число) с точки зрения форм выражения в языке флективного типа – синтаксичен, поскольку грамматическая синтагматика – это элемент грамматической формы слова. Но он в семантическом и классифицирующем планах – лексичен [20:4]. Исследователи отмечают, что классификационно-несловоизменительные категории теснее связаны с лексической семантикой, чем словоизменительные. КГР имен существительных обладает способностью актуализироваться и метафоризоваться [21:51]. На возможность актуализации эстетических потенций КГР обращает внимание и В. В. Виноградов: «КГР имени существительного, представляя собой во многих отношениях палеонтологическое отложение отживших языковых идеологий, однако не является в современном русском языке только техническим шаблоном «оформления» существительных. Она еще знаменательна» [5:57-58]. Нами поставлена задача проанализировать способы эстетической актуализации КГР в поэтических произведениях Б. Ахмадулиной и А. Вознесенского и произвести сопоставительный анализ используемых для этого художественных приемов. Внимание привлекли случаи выбора автором существующего грамматического варианта, функционирование которого ограничено. Автор предпочитает его, поскольку это помогает ему в передаче не только важного информационного кванта, но и эмоционально-оценочного сигнала, так как поэтическое произведение более чем какое-либо другое «... изначально детерминировано как субъективный акт и по форме и по содержанию. Познавательный акт уже по своей природе содержит так называемый оценочный момент, который и есть не что иное, как произведенная субъектом мыслительная операция над предметом высказывания...» [14:142].

Итак, здесь представлены грамматические варианты, функционирование которых ограничено и которые привлекли внимание авторов возможностью актуализации грамматической семы рода. Данные словопотребления ограничены в функционировании определенным стратом: функциональным стилем, территориально, социально и т. д. Авторы оживляют то грамматическое значение рода в словоформе, которое есть у каждого носителя языка в пресуппозиции, вызывая тем самым целое ассоциативное поле в сознании декодирующего авторский сигнал. Все ярче над небесным краем двух зорь единый **пламень** рос [1:73]. Словоформа **пламень** как грамматический вариант к **пламя** функционирует как существительное м. рода. Поэтесса выбрала этот вариант несмотря на то, что в словарях он дан с пометами «устар. /высок». Более точная характеристика дана в МАС — «трад. — поэт. ». Следовательно, читающий сразу погружается в мир поэзии, где звучит эта словоформа в стро-

ках Лермонтова, Пушкина, Тютчева, Фета, т. е. несколько меняется угол восприятия текста. И в этом (и подобных) случае точка зрения исследователей, считающих, что «... по мере усиления абстрагирования из некогда осмысленного разделения по родам возникает чисто грамматическая (формальная) категория, которая в исторических индоевропейских языках в большинстве случаев утратила семантическую обусловленность и не имеет никакого логического обоснования» [17:60], кажется спорной, не касающейся поэтического языка, где устаревшая словоформа, употребленная в муж. роде, несмотря на то что существительное неодушевленное, не безразлична к роду, а сразу попадает в дихотомию м. род – ж. род, где м. род обозначает сильное, властное начало. Нам ближе точка зрения А. М. Пешковского, который утверждал, что и в названиях предметов, например, в лексеме **вода**, ощущается «какая-то символическая связь с существом женского пола» [18:55], так и в лексеме **пламень** присутствует связь с сильным началом мужского пола. Налицо актуализация экспрессивности словоформы, которая проявляется «как выбор нехарактерного, нетипичного или даже ненормативного языкового варианта при решении той или иной коммуникативной задачи, варианта менее частотного, чем его дистрибуция» [16:52].

Облак над Консерваторией золотым пронзен лучом – как видение Егория не с копьем, но со смычком [9:11].

А. Вознесенский выбирает грамматический вариант ограниченного функционирования м. рода, в котором актуализируется сема рода, потенциально могущая приблизить лексему к существительным одушевленным (облак – змей). Данная словоформа в современных словарях не отражена, но в Толковом словаре живого великорусского языка В. И. Даля лексема **облак** зарегистрирована с пометой «вост. », «встречаемая к востоку от Москвы, не исключая и Сибирь». В качестве иллюстративного материала предложен фразеологизм: «Под облак не прянешь, и в воду не уйдешь, терпи».

Нами разделяется точка зрения Ю. Л. Левитова, утверждавшего, что «... грамматические единицы обнаруживают абсолютную экспрессивную окраску только при условии, если уже в системе языка заложены по крайней мере две грамматические единицы с относительно тождественным денотативным содержанием... и противопоставленные друг другу по частотному признаку – частичная модификация интегрального смыслового признака в системных синонимах является семантической основой для их экспрессивных сознаний» [15:90]. Поэтому исследователю поэтического языка важно, оценивая уместность употребления той или иной грамматической формы, помнить, что эти формы и присущие им грамматические значения не только обеспечивают феномен передачи инфор-

мации, но и принимают непосредственное участие в придании высказыванию экспрессивных, эмоционально-оценочных параметров, воссоздаю в сознании реципиента ассоциативно-образное поле обозначаемого, пресуппозиционную информацию. Рассмотрим это явление среди одушевленных существительных, у которых реальные родовые представления связаны с представлениями о естественном поле живых существ, с семантикой признака пола. «Окстись, **убивец**-человек!» – кричали мне, кто были живы. Через мгновения их всех погубят взрывы [6:278]. Данная морфостилема **убивец** оказалась автору предпочтительнее вследствие того, что существительное **убийца** способно обозначать как лицо женского, так и мужского пола (в норме это существительное общего рода), но для автора в данном случае не важна идея пола, а важна идея лица. Это он и осуществил, используя словоформу **убивец**, которая употребляется только в м. роде (с пометой «прост» в МАС, у Ожегова отсутствует), рядом со словоформой человек, тоже стоящей в м. роде и тоже в первую очередь передающей идею лица, а не идею пола. Можно сказать, что эта словоформа содержит стилистически релевантную информацию, дополняющую денотативно ориентированную часть значения.

Когда ж, наконец, откинем копыта и превратимся в звезду, в навоз – про нас напишет стишки **пиита** с фамилией, начинающейся на «Авось» [7:198].

Словоформа **пиита** наравне с **пиит** комментируется в МАС как существительное м. рода, «книжн., устар., теперь шутол. и ирон. ». Несмотря на то, что у вариантов **поэт** и **пиита** род одинаков, предпочтение автор отдает форме **пиита** (ассоциируется со словом **бумагомарака**), так как флексия **-а** актуализируется настолько, что кажется, будто перед нами существительное ж. рода, называющее лицо м. пола. Это связано с тем, что флексии **-а/-я** являются омонимичными для существительных м. и ж. рода (воевода – сестра). Внимание реципиента концентрируется на знаковой форме манифестации содержания, и возникает такое когнитивное состояние психики, которое и хотел вызвать автор: ироничное отношение к такому “летописцу”, который будет, не приняв личного участия в тяжелых испытаниях, с легкостью их описывать.

Ночь. Горячая мысль не умеет угнаться за смыслом: та ирландка, чей цвет розовее, чем пламя свечи, что актремой была и звалась Генриеттой Смитсон, кем приходится мне, чтобы ночь на нее извести. [2:259]. Б. Ахмадулина так же, как и А. Вознесенский активно использует из двух существующих вариаций одной лексемы ту, функционирование которой по каким-либо параметрам ограничено. Б. Ахмадулина в основном использует данные варианты с целью придания повествованию камерного звучания. У существительного м. рода **актер** есть 2 коррелята ж. рода:

актерка и **актриса**. Внимание поэтессы привлекла устаревшая грамматическая форма, что полностью объясняется художественной заданностью этого стихотворения. Следует отметить, что данный художественный прием реализуется значительно чаще в творчестве Беллы Ахмадулиной, чем у А. Вознесенского.

Если же речь идет о выборе грамматического варианта, маркированность которого заключается в том, что он функционирует преимущественно в разговорной речи и кодифицированным не является, то следует сказать, что нами такие словоупотребления у Б. Ахмадулиной не зафиксированы. У Вознесенского же это один из актуальных способов передачи выразительности, он активно решает вопрос о выборе между нейтральным коррелятом и экспрессивно-эмотивным вариантом в пользу последнего (из сленга музыкантов, художников, молодежного сленга, просторечия).

Когда задевает за **мозгу мозга**, нырните в бассейн «Москва» [8:696]. Если нормативное существительное **мозг** функционирует в м. роде и означает – «центральный отдел нервной системы человека и животных»..., то коррелят ж. рода, по всей видимости, означает «одну извилину мозга», часть целого, очень малую дееспособную часть, не дающую большого КПД при использовании.

Чего вам? Рифм **кило**? Автографа в альбом? Алло!.. . Отбой... [6:510]. Словоформа **кило**, функционируя в разговорной речи как несклоняемое существительное среднего рода, является грамматическим вариантом к нормативному **килограмм** м. рода. В данном тексте словоформа **кило** принимает участие в большей семантической компрессии текста, оттеняет наиболее существенные параметры инварианта информации. Этому также способствуют эллиптичность конструкций и синтагматика – соединение лексемы **рифма** и **кило**, «единица веса в метрической системе мер... », с помощью которой не осуществляется измерение такого явления, как рифма. Это дает яркую стилизацию скандала продавца с покупателем.

Хлещи джинсовкой, схлещивай! До пояса гола, сбивает пламя женщина с обшивки **«Жигуля»**. Разговорная форма **«Жигуль»** как название автомобиля **«Жигули»** употребляется в м. роде ед. числа. Обращает на себя внимание то, что далее автор употребляет и нормативную форму: Горят твои избы. В баке **«Жигулей»** не взорвались лишь бы семьдесят коней! [8:55]. В первом четверостишии разговорная форма необходима автору для создания антонимичной пары по роду: **женщина**, слабая, хрупкая, и **«Жигуль»**, сильный, мощный, в данном случае опасный. Это столкновение словоформы по роду экспрессивно значимо. А далее уверенность автора в том, что «зверь» будет укрощен, подкреплена некрасовскими «горящими избами», которых не страшится русская женщина.

Встречается выбор автором между нейтральным коррелятом и экспрессивно-эмотивным вариантом, ограниченным употреблением в разговорной речи, среди имен существительных, называющих лицо по профессии, социальному происхождению и т. д.

Когда сегодня **редакторша** одного издательства категорически требует снять в «Избранном», составленном старейшим нашим поэтом Арсением Тарковским, 70 (!) стихотворений, не однажды опубликованных, – это грех безапелляционности [8:137]. В нормативной речи при имеющемся варианте парадигматическая форма м. рода **редактор** предпочтительнее (использование формы м. рода для наименования лица ж. пола), в словоформе ж. рода **редакторша** налицо стилистическое созвучие, которое осложняет лексическое и грамматическое значение данного слова. В корреляте ж. рода актуализируется сема «феминальность», и в рамках дискурса возникает значение «женский» как символ слабости, но не физической, а профессиональной. Смысл слова в художественном произведении не ограничен его прямым номинативно-предметным значением. Смысловые и экспрессивные дополнительные созвучия могут осложнять и нормативный коррелят ж. рода, именуемый лицом ж. пола по профессии: Над трудящимися Севера **писательница**, тепло встреченная, тарактит, как пустая сеялка, разумного, доброго, вечного [9:71]. В данном нормативном словоупотреблении присутствует ярко выраженная отрицательная коннотация, возникают дополнительные семы, стремящиеся из периферийных в ядерные: «слабый профессионал», «несерьезный писатель», «поверхностно думающий», «клишированно говорящий».

Рассмотренные факты позволяют сделать следующие выводы.

Выбор одного из грамматических вариантов словоупотребления, ограниченного стратом функционирования, – актуальный художественный прием для обоих авторов.

Статистически число словоупотреблений в творчестве Б. Ахмадулиной выше, когда речь идет о кодифицированных вариантах с пометами «устар. », «высок. », «поэт. », «книж. ».

Некодифицированные грамматические варианты сленгового происхождения не характерны для Б. Ахмадулиной.

У А. Вознесенского активно используются грамматические варианты с широким спектром помет и те, которые вообще не включены в словари, т. е. функционирующие в молодежном сленге, сленге музыкантов, художников.

Среди грамматических вариантов у обоих поэтов количество словоупотреблений одушевленных существительных выше, чем неодушевленных.

1. **Ахмадулина Б. А.** Сад: Новые стихи. — М., 1987.
2. **Ахмадулина Б. А.** Сны о Грузии: Стихи, переводы, проза. — Тбилиси, 1979.
3. **Безпояско О. К.** Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). — К., 1991.
4. **Бондарко А. В.** Теория морфологических категорий. — Л., 1976.
5. **Виноградов В. В.** Русский язык. Грамматическое учение о слове. — М., 1972.
6. **Вознесенский А. А.** Аксиома самоиска. — М., 1990.
7. **Вознесенский А. А.** Витражных дел мастер: Стихи. — М., 1980.
8. **Вознесенский А. А.** Ров: Стихи, проза. — М., 1987.
9. **Вознесенский А. А.** Собрание сочинений: В 3 т. — М., 1984. — Т. 3.
10. **Иванова И. П.** Структура слова и морфологические категории // Вопросы языкознания. — 1976. — № 1.
11. **Колесников А. А.** Аналитизм в грамматической системе современного русского языка. — Измаил, 1992.
12. **Колесников А. А.** Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных современного русского языка: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. — Л., 1989.
13. **Колесников А. А.** Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка. — К., 1988.
14. **Колшанский Г. В.** Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. — М., 1975.
15. **Левитов И. Л.** Стилистическое сознание грамматических единиц на уровне языка и контекста // Стилистика художественной речи. — Калинин, 1982.
16. **Макаров М. Л.** Экспрессивность и ритм // Стилистика как общелингвистическая дисциплина. — Калинин, 1989.
17. **Никитин А.** К вопросу о семантической мотивации грамматического рода имени существительного в индоевропейских языках // Вопросы семантики и стилистики. — Уфа, 1985.
18. **Пешковский А. М.** Избранные труды. — М., 1959.
19. **Протченко И. Ф.** О родовой соотносительности названий лиц: Из наблюдений над лексикой советской эпохи // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. — М., 1964.
20. **Ревзина О. Г.** Основные черты категории рода // Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии современных славянских и балканских языков. — М., 1976.
21. **Шендельс Е. И.** Грамматическая метафора // Филологические науки. — 1972. — № 3.

НЕМЕЦКАЯ ШКОЛА ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В XX ВЕКЕ

Вступая в XXI век, ученые-языковеды подводят итоги того, что внес век XX в развитие мировой лингвистической мысли. В парадигме современных лингвистических направлений и школ заметное место принадлежит функционально-семантическому описанию разноуровневых средств языка, объединенных общей содержательной функцией. Его принципы разработаны ленинградской школой А. В. Бондарко и активно применяются при исследовании не только русского языка, но и других языков, как генетических родственных, так и неродственных.

Основным своим предшественником в разработке грамматики “от значения к форме”, т. е. на основе семантического содержания и системы средств его выражения, А. В. Бондарко считает французского лингвиста Фердинанда Брюно [2:12], который в своей знаменитой книге “Мысль и язык” (1922) сделал попытку использовать ономазиологический подход не только к лексическому материалу, но и привлечь грамматические средства выражения различных “идей” (“пол”, “лицо”, “число”, “определенность-неопределенность”, “время”, “причина” и др.). Одним из “феноменов”, по выражению Т. М. Николаевой, функциональной грамматики А. В. Бондарко является понятие функционально-семантического поля.

Таким образом, в круг базовых лингвистических понятий этой концепции вовлекаются понятия “функции языка и речи”, понятие “поля” и, следовательно, это направление принадлежит к одному из актуальнейших направлений в языкознании XX века – функциональному языкознанию как науке “о языке в действии”. Если же обратиться к истокам возникновения указанных понятий и терминов в метаязыке лингвистики, то, очевидно, на первый план выходит немецкая школа функционализма.

Немецкий функционализм возник в 20-е годы XX в. и активно развивался в период между двумя мировыми войнами; он представлял собой антитезу младограмматизму с его “атомизмом” и абсолютизированным лингвистическим эмпиризмом. Видные немецкие ученые этого времени, такие, как К. Бюлер, Х. Амманн, Л. Вайсгербер, Й. Трир и другие, обращаются к проблемам связи языка с человеческой личностью и объективной действительностью, т. е. в собственно лингвистическом плане – к функциональным проблемам.

Карл Людвиг Бюлер создал свою функционально-структурную теорию языка, опираясь в основном на достижения немецкой лингвисти-

ческой школы и на данные экспериментальной “психологии мышления”. Важнейшие отправные пункты своей концепции, свои взгляды на язык и общую лингвистическую (по сути: грамматическую) теорию Бюлер отчетливо сформулировал уже в 1922 г. в работе *Vom Wesen der Syntax* [11], а затем развил в главном лингвистическом труде “Теория языка” (1934). Центральным в ней является положение о трех функциональных измерениях языка, основанных на выделении трех основных элементов языковой коммуникации: говорящий (или вообще “адресант”), адресат и предмет сообщения. В зависимости от того, какой из этих трех элементов стоит на первом плане, Бюлер различал функции человеческого языка (по сути: коммуникативного акта, в котором они реализуются): выражение (*Ausdruck*), сигнал или обращение (*Appel*) и сообщение (*Darstellung*) [3:25]. Функция сообщения (*Darstellung*) реализуется в отношении языковых знаков к действительности, и эту функцию Бюлер считает ведущей.

Н. Д. Арутюнова интерпретирует функции языка, выделенные К. Бюлером, следующим образом: **репрезентативная** (или референциальная, по Р. Якобсону, или номинативная) – это функция сообщения, соотносимая с предметом, о котором идет речь; **экспрессивная** – функция выражения, соотносимая с говорящим; **апеллятивная** – функция обращения, соотносимая со слушающим [1:610]. Наиболее полно разработана Бюлером первая функция в книге “*Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*” (рус. перевод: Теория языка. Репрезентативная функция языка. — М., 1993). Подчеркнем еще раз, что все они — суть функции речевого акта, подчиненные коммуникативной функции языка как главенствующей. По Бюлеру, языковой знак, реализуя указанные функции, обнаруживает разные стороны своей природы. Он выступает как **символ** по отношению к обозначаемой им внеязыковой действительности, как **симптом** по отношению к говорящему, как **сигнал** по отношению к адресату речи [3:25].

Оставляя в стороне изложение аксиоматической теории языка Бюлера, остановимся на двух фундаментальных понятиях его учения – понятиях символического и дейктического поля.

Прежде всего, очевидно, именно К. Бюлер ввел термин “поле” в лингвистику. “Понятие “поле”, — пишет он, — составляет обязательный компонент современной психологии; я рекомендовал его лингвистам (подчеркнуто нами – Ю. Ф.) и уверен, что оно постепенно заменит реквизит в языковедческих сокровищницах понятий” [3:34].

Символическое поле образуют элементарные знаки – слова, а отношения между ними – комбинаторные связи, порождаемые синсемантическими моментами в их значениях. Связи между единицами символи-

ческого поля суть синтагматические, и вся теория Бюлера, таким образом, оказывается синтаксической.

Дейктическое поле составляют слова-сигналы, а отношения – указание на различные явления действительности путем апелляции к восприятию или представлениям (“фантазиям”) слушающего. Принцип полевой организации дейктического поля кардинально отличается от принципа организации символического поля: если последнее, как указывалось, организовано синтагматически, то первое носит парадигматический характер. Парадигматика связана у Бюлера с трехмерной системой координат: места, времени и индивидуальности, начальными точками которой являются категории “здесь”, “теперь” и “я” [3:35].

Критикуя К. Бюлера за неоднозначность некоторых понятий и определенную непоследовательность в развитии теории, Ю. В. Попов приходит, однако, к выводу, что его общая концепция носит новаторский характер – прежде всего по форме и, конечно, по связанному с этой формой методологическому содержанию [5:175].

Подводя итог сказанному о вкладе лингвистической теории К. Бюлера в современный функционализм, подчеркнем, что она представляет собой теорию структурно-функциональной “грамматики” в широком смысле слова (охватывающей всю систему языка, включая и лексическую).

Другой лингвист Х. Амманн создал в начале века философско-лингвистическую теорию языка, ставившую и разрешавшую вопрос о языковой сущности. Его теория, опирающаяся на гумбольдтианское положение о национальной природе языка и феноменологию Э. Гуссерля, была функциональной теорией с гносеологической основой, причем ее функционализм носит не инструментальный характер: главное внимание Амманн обращает на содержание самих функциональных отношений языка и его элементов к сознанию и действительности [5:137]. Теория Амманна распадается на почти не взаимосвязанные разделы: теорию лексических значений, теорию функциональных классов, связывающую лексику с синтаксисом; теорию речевых функций; теорию коммуникативной и смысловой структуры предложения; теорию типов высказывания.

В фундаментальной двухтомной работе “Человеческая речь” [10] представлена теория языкового значения, в котором, по мысли Амманна, заключена вся сущность языка как феномена, и теория функций.

Рассматривая теорию Х. Амманна в интересующем нас контексте, обратим внимание на то, что он выделял функциональные (а не грамматические) классы слов: слова с предметно-понятийным и качественно-понятийным обобщением (имена существительные и прилагательные) и слова, отражающие “переживаемое” сознанием “движение жизни” (глаголы). Они одновременно были и частями речи, и членами предложения

[10:125]. Эти функциональные классы слов “представляют собой систему, непосредственно связывающую лексический “мир языка” с синтаксической речевой “прагматикой” или, что, по Амманну, то же самое, язык с речью. Это – один из наиболее характерных моментов в концепции Амманна, предвосхищающий тенденцию полного слияния “лексики” и “грамматики” в единой теории языка [5:141].

В 30-е годы в Германии широко возрождаются идеи В. Гумбольдта, особенно в трудах главы “неогумбольдтианцев” (“неоромантиков”) Лео Вайсгербера. Опубликованная в 1927 г. статья “Семасиология — ложный путь языкознания?” в значительной степени предопределила дальнейший путь лингвистики. Изучение лексической системы с позиций теории обозначения, в основе которой стало “учение о понятиях”, а также развитие грамматической теории и практики в ономасиологическом аспекте уходит корнями в работы неогумбольдтианцев 20-30-х годов.

Изучение понятийного содержания языка было обосновано Л. Вайсгербером и Йостом Триром. Теория “понятийного поля” Трира и проведенное им самим в подтверждение основных ее положений практическое исследование (группы слов со значением разума) являются первыми итогами изучения понятийного состава языка [14]. А. А. Уфимцева, оценивая вклад Й. Трира в лингвистику, пишет: “По своим замыслам – представить смысловую сторону языка как строгую структуру, столь же строго членящуюся на “понятийные поля и сферы”, применить впервые структуральный метод к синхронному исследованию смыслового содержания языка – работа Трира была новаторской” [6:41].

Теория Трира навлекла на себя большую критику как со стороны идеологических противников, в частности советских ученых, так и со стороны немецких неогумбольдтианцев, не принадлежавших к крылу Л. Вайсгербера [9:22-28].

Представитель другого крыла неогумбольдтианцев Вальтер Порциг ввел в семасиологическую науку другое понимание “смыслового поля”. Эти языковые образования, по его определению, представляют собой некоторое семантическое единство, обусловленное синтаксическими связями слов. Ядром элементарного семантического поля у Порцига могут быть глагол и прилагательное как выполняющие предикативную функцию в языке. По сути дела, именно В. Порциг подошел вплотную к современному пониманию полевого характера лексической сочетаемости слова, включающего лексемы разных частей речи (Ср. у Порцига: reiten “ехать верхом” предполагает существование слова Pferd “лошадь”, а fahren “ехать на корабле, в поезде и т. п.” – таких слов, как Schiff, Zug [13]).

Л. Вайсгербер считал именно слова фундаментальными единицами языка, причем семантически постоянными в любом данном языке (в дан-

ное время), ибо они определяются не в предложениях, а в лексических системах, полях. Закон “семантического поля” и категория “внутренней формы языка” явились важным результатом научных поисков неогумбольдтианцев: они объединили два методологических принципа: функциональный и структурный. Эти лингвисты пошли дальше Х. Амманна: они не только приступили к ономаσιологическому анализу лексики, но выдвинули общую идею структурности и комплексности грамматического содержания, которая получила впоследствии развитие в концепции “грамматики, ориентированной на содержание”, по терминологии Л. Вайсгербера [15].

Центральное место в своей “новой теории языка” (“язык в действии” и воздействии на жизнь данного народа) Вайсгербер отводит грамматике, ориентирующейся на содержательную сторону языка. Подчеркивая, что и “грамматика, ориентированная на вещи” (т. е. грамматические описания, выдвигающие на первый план категориальное содержание грамматических форм), имеет определенную ценность для языкознания, он полагает, что место последней определяется только в соотношении с первой.

В качестве основных методологических принципов новой грамматики выдвигаются “закон знака” и “закон поля”. Названные элементы должны выявить те принципы членения, которые соответствуют закономерностям структуры самих языковых содержаний. Иными словами, следует исходить из немотивированности языкового знака и системности содержания любых языковых фактов.

Особенно ценным в интересующем нас аспекте является стремление Вайсгербера обнаружить возможные оттенки определенных содержаний, выраженных самыми разнообразными языковыми средствами. Так, например, он отмечает различные случаи и способы выражения характера протекания действия в немецком языке, не знаящем специализированных форм выражения категории вида.

Учение Вайсгербера в советском языкознании было подвергнуто резкой критике за философский идеализм, оценивалось как “ошибочный вариант лингвистической методологии и методики” [4:160]. Однако современные когнитивные подходы к языковому материалу позволяют объединить в одной научной парадигме два направления – функционализм и когнитивизм, чему способствовали теоретические построения Л. Вайсгербера, Й. Трира, В. Порцига и других немецких теоретиков языка.

В последние полстолетия западные и восточные немецкие лингвисты (а в последние годы – в объединенной стране) продолжают развитие функционализма, стремясь выйти за рамки формальной грамматики и широко привлекая факты лексического уровня языка к расширению грам-

матического пространства. В теоретическом языкознании функционального направления активно работали Г. Глинц, Э. Кошмидер, И. Эрбен, Х. Бринкманн, В. Шмидт и другие.

Эта тенденция лежит в основе появления таких терминов и понятий, как “антиграмматика”, “функциональная грамматика”, “грамматические поля” и др., возникших в работах немецких ученых в 50-е – 60-е годы.

Расширение собственно грамматической сферы возникло как протест против догматизма и схематизма в преподавании грамматических форм, категорий и парадигм. Под “антиграмматикой”, которая должна быть “встроена” в грамматику, Г. Глинц понимает различные средства выражения одной мысли при выделении центра, или ядра [12:195].

Х. Хаманн, отказываясь от механистического изучения грамматических форм, частей речи, порядка слов и т. д., предлагает перейти к романтическому, динамическому пониманию языка как организма живого и одушевленного (в духе идей В. Гумбольдта). “Формы языка как явления природы и создание человеческой культуры можно понимать как функцию. Языковая форма не имеет функцию, она есть функция. Таким образом, языковая форма существует для выражения некоторого содержания, и рассмотрение языковой формы ведет к человеку как существу биологическому и социальному <...> Грамматика не должна иметь дело с языковыми формами как таковыми; она, как и все другие аспекты преподавания иностранных языков, имеет дело с человеком и с языком как с величайшим творением его культуры” [8:377]. Парадигмы и правила, считает Хаманн, при обучении необходимо заменить упражнениями, в которых форма тренируется как функция мыслительного процесса. Прямой метод, т. е. грамматико-переводной, пытался достигнуть этой цели имитативным путем; функциональный метод показывает, что представители других наций могут воспринимать картину мира по-другому (или в чем-то одинаково). Так, упражнения нужно давать не на Genitiv как таковой, а на формы выражения принадлежности, владения и т. п. [8:379].

Практически воплощая свою теоретико-методическую концепцию, Х. Хаманн произвел описание лексических и грамматических средств выражения поля времени и таксиса в английском языке, регулярно сопоставляя с немецким и подчеркивая общее и различное в способах мышления носителей этих языков [7:381-399].

Таким образом, высказанные немецкими лингвистами методические идеи смыкаются непосредственно с принципом изучения и описания языка в направлении “от функций к средствам их выражения”.

Идея исследования функций языка и языковых единиц в речи, речетворчестве как антитеза младограмматизму в начале XX века буквально “бродила по Европе”. В Германии она нашла воплощение в трудах мно-

гих ученых, которые по-разному подходили к функциональным отношениям языка к сознанию и действительности, но все они на передний план ставили не чистую структуру и систему, а содержание, или функцию, и исследовали совокупность языковых единиц, выражающих ту или иную функцию. Немецкий функционализм приобрел в течение века характер структурно-функциональной грамматики (К. Бюлер), функциональной теории с гносеологической основой (Х. Амманн), представлял собой исследование “понятийных” и “смысловых” полей (Й. Трир, В. Порциг), выражался в особой “грамматике, ориентированной на содержание” с приматом социологии языка (Л. Вайсгербер). В ряде случаев немецкие лингвисты увязывали свои теоретические разработки с методикой преподавания родного и иностранных языков.

В современной научной лингвистической парадигме активно сближаются такие направления, как когнитивное, прагматическое, полево-ориентированное описание грамматики, которые, безусловно, имеют свои научные истоки в трудах немецких языковедов по функционализму.

1. **Аругюнова Н. Д.** Функции языка // Русский язык: Энциклопедия. — М., 1997.
2. **Бондарко А. В.** Функциональная грамматика. — М., 1984.
3. **Бюлер К.** Теория языка. Структурная модель языка // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1960. — Ч. 2.
4. **Гухман М. М.** Лингвистическая теория Л. Вейсгербера // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. — М., 1961.
5. **Попов Ю. В.** Общая грамматическая теория в немецком языкознании. — Минск, 1972.
6. **Уфимцева А. А.** Теории “семантического поля” и возможности их применения при изучении словарного состава языка // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. — М., 1961.
7. **Хаманн Х.** Способы представления времени в английском языке // Методика преподавания иностранных языков за рубежом. — М., 1967.
8. **Хаманн Х.** Функциональная грамматика — новый метод? // Там же.
9. **Щур Г. С.** Теории поля в лингвистике — М., 1974.
10. **Ammann H.** Die menschliche Rede. — Lahr, 1925-1928. — Bd. 1-2.
11. **Böhler K.** Vom Wesen der Syntax // Idealistische Neuophilologie Festschrift für K. VoЯer. — Heidelberg, 1922.
12. **Glinz H.** Ansätze zu einer Sprachtheorie. — Dьsseldorf, 1962.
13. **Porzig W.** Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen // Beitrage zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur. — 1934. — 58, Halle a. S.
14. **Trier J.** Das sprachliche Feld // Neue Jahrbьcher für Wissenschaft und Jugendbildung. 10. — 1934, 1/5, Leipzig und Berlin.
15. **Weisgerber L.** Grundzuge der inhaltbezogene Grammatik. — Dьsseldorf, 1962.

ГЛАГОЛЬНОЕ СЛОВО В СИСТЕМЕ РУССКИХ ОСТРОВНЫХ ГОВОРОВ ОДЕСЩИНЫ

“Изучать диалектную лексику как систему, в ее связях и опосредованиях – это прежде всего и означает изучать жизнь слов в пределах... групп, в пределах “первичных” лексико-семантических общностей. Правильное определение уровня лексической абстракции данного слова, выявление происшедших в нем семантических сдвигов, наиболее четкое понимание его словообразовательных особенностей и т. п. возможно лишь в том случае, если это слово рассматривается не изолировано, а соотносится с другими словами той группы системы, в состав которой оно входит” [13:65].

Оптимальной лексической микросистемой организации словарного материала языка, наиболее удобной для изучения, является по мнению многих лингвистов ЛСГ.

В данном исследовании на материале русских островных переселенческих говоров Одесщины, функционирующих уже более 200 лет в полиязычном окружении в отрыве от основного южнорусского материнского массива, мы попытались проанализировать механизм формирования, организации, а также структуру построения диалектной лексико-семантической группы глаголов “Употреблять пищу”, принадлежащей диалектному семантическому пространству “Кухня”.

В качестве рабочего было принято следующее определение ЛСГ: **лексико-семантическая группа – это совокупность лексико-семантических вариантов слов, принадлежащих к одной части речи, содержащих в структуре значений интегральный семантический множитель, причем в структуре этой совокупности имеется ядро, периферия и выделяются семантические зоны, состоящие из наиболее тесно связанных слов.**

Следует отметить, что в глагольной лексике (благодаря наличию в лексическом значении глагола предметных сем, его предикативной функции, широте и неопределенности сферы референции, релятивности), роль внутриязыковых системных факторов сильнее, чем в сфере других частей речи. Соответственно и ЛСГ глаголов являются более структурированными, что делает их благодатным материалом для изучения системных отношений и в лексике диалекта. Для получения объективной информации относительно способов системной организации ЛСГ в работе использовался метод компонентного анализа, который предполагает работу не с одной лексической единицей, а с группой, парадигмой лексических единиц. Это позволило описать парадигматические отношения между словами, выявить их парадигматическую значимость.

На лексико-семантическом уровне языка релевантные парадигматические семы диалектных единиц неодинаковы по своей природе: одни семы манифестируются формально, другие являются единицами плана содержания. Для нашего исследования интерес представляют последние, менее системные по сравнению с первыми, регулярными для всех частей речи, категорий и лексико-грамматических разрядов. Своеобразие этих сем “заключается в следующем: во-первых, они не объединяют, а дифференцируют значения слов. Во-вторых, они принадлежат, как правило, только словам, в которых заключены и из которых вычленяются при компонентном анализе, но вне их отдельно не существуют: они являются элементами того единства, которое представляет кумулятивное значение слова” [2:111].

Жители русских поселений Одесщины в качестве общего наименования процесса употребления пищи используют глагольные единицы с широким, малосодержательным значением “есть”. Это повсеместно распространенная лексема **харчиться**, производная от широко употребляемого во многих южнорусских говорах *харчи*. Е. Будде записывает *харч* “кушанье, еда” в Орловской губернии [1:141], Ф. И. Поликарпов — в Воронежской [4:70], В. И. Даль фиксирует *харчи* с пометой “дон. ”, *харчиться* — без указания местности [3, IV:542]. В ТСУ слово *харчи* снабжено пометой “областное” и “просторечное”, а *харчиться* “просторечное”. Таким образом, *харчиться*, как и его производящая *харчи*, по данным словарей, расширило территорию употребления: перешло из ряда диалектных в просторечные. Активному функционированию подобных лексем способствуют общеизвестные в украинском языке *харчи* и *харчуватися*. Также для обозначения родового понятия “принимать еду” русские переселенцы используют лексему, которая была известна их предкам — крестьянам центральных губерний России, — **куштувать** “есть, принимать пищу”. Глаголы *почипать* и возникший как результат полисемии *убить* в значении “поесть” являются по происхождению локальными. Однако эти слова ограничены территорией употребления. Зона их распространения — это смежные села Сергеевка Саратовского и Павловка Арцызского районов.

Описанные глагольные лексемы обозначают родовое действие. Как единицы диалектной системы языка русских сел Одесской области они вступают в отношения семантического равенства. Разница состоит лишь в частотности их использования.

Особый интерес среди опорных слов представляет функционирование на территории старообрядческого села Старая Некрасовка (где прочнее удерживается лексический пласт материнской основы) лексемы **казѣбать**. В этом же селе зафиксировано однокоренное образование **позюбать** *поесть немного*. Эти слова восходят к известным еще в 12-17 в.: *зо-*

бати есть, кормить”, *зобь* корм [7, I (2):994]. Современные славянские языки не сохраняют это древнее значение. Причем все славянские образования обозначают процесс, связанный с жизнедеятельностью не человека, а птиц (в русском языке и моллюсков, насекомых) (укр., блр., болг. *зоб* корм, фураж; словен. *zob* кормовое зерно, *zobati* клевать зерна; чеш. *zob* корм (птичий), *zobati* клевать; словц. *zobat*, польск. *zob* корм, *zobac* клевать, наряду с *dziob* клюв [12, II:102]. Ср. русск. лит. *зоб* расширенная часть пищевода..., *зобный* относящийся к zobу. Интересно отметить, что литературный русский язык не имеет глагольных образований с этим корнем.

Таким образом, из современных значений славянских лексических образований с корнем *зоб-* вытеснена сема “человек”. А семантический компонент значения “принимать пищу” теряет роль доминирующего. В отличие от современных славянских языков русские народные говоры Одесщины сохраняют значение этимологически первичное. Его сохраняют как доминирующее и диалектные производные, внося дополнительную дифференциальную сему “немного” (казёбать “поесть”, позубать “поесть немного” – со спонтанным фонетическим изменением гласного). С помощью описанных лексем с широким малосодержательным значением “принимать пищу” идентифицируются остальные члены описываемой ЛСГ. При сопоставлении с основными словами в значениях остальных членов выделяются дополнительные дифференциальные компоненты значения.

Величина семантического расстояния между членами одной ЛСГ определяется не столько количеством сем в структуре значения того или иного слова, сколько количеством сем, общих для сравниваемых слов. Чем больше у сравниваемых слов общих семантических компонентов, тем меньше семантическое расстояние между ними и тем прочнее соединяющая их семантическая связь.

Слова, образующие ЛСГ “принимать пищу”, вступают в видовые семантические отношения на разной смысловой основе.

“Темпоральность”. В зависимости от указания на определенный отрезок времени приема пищи используются повсеместно в речи русских переселенцев лексемы **снeдaть** “завтракать” (11: “обл.”) и **вечерять** “ужинать”, известная многим южнорусским говорам (У Даля Орл., нврс., СРНГ: Тул., Яр., Ряз, Ворон., Орл., Курск., Дон., Брянск., ССРЛЯ: “обл.”). Устойчивому использованию данных слов способствует также и поддержка со стороны эквивалентных слов украинского языка. (укр. вечеряти, снідати). Для обозначения обеденного приема пищи используется общеупотребительное *обедать*, собственно диалектный эквивалент в говорах отсутствует.

“Количество”. Количественную сторону приема пищи характеризует ряд микрогрупп, члены которых частью своих смысловых компонентов повторяются в иных парадигмах в пределах исследуемой ЛСГ. В зависимости от названия словом количества употребляемой пищи выделяются микрогруппы с семами “немного”, “много”, “очень много”, “все”. Микрогруппа, объединенная семой “немного”, включает разноаспектные единицы, обозначающие процесс принятия пищи. Описанная ранее глагольная лексема **позубать** “немного поесть” выступает в парадигме гиперонимом. Видовые же глаголы указывают не только на малое количество употребляемой пищи, они содержат и указание на причину. Так, процесс, указывающий на то, что пища принимается не для насыщения, а для определения вкуса, называется синонимичными глаголами **изволять** “пробовать”, узко местного образования, и южнорусским, приобретенным на местной почве приставку – **откуштовать** (ср. воронежск. *куштовать*). Причем последний глагол претерпел изменение семантики: первоначальное значение “есть, кушать, угощаться” сузилось до “пробовать”. Экспрессивный диалектный ЛСВ **зажвакать** “закусить слегка” указывает на то, что пищу принимают в небольшом количестве с целью заесть только что выпитое. Значение этого ЛСВ развилось из наименования другого процесса принятия пищи — известного еще южнорусским говорам — “чавкать, жевать”. ЛСВ с последним значением также функционирует в русских говорах. А вот повсеместно употребляемый глагол **голодовать** “голодать” и его словообразовательные варианты: редкий, устаревший **голдовать** (село Сергеевка) и **гладовать** (на территории старообрядческого села Старая Некрасовка) указывают на то, что пища принимается вынужденно в малых количествах – конкретно в скудных – по причине длительного недоедания: *Гладавали как сабаки: лябяду ели. / Утинят не была, а вовцы галдавали. / Галадавать пришлось тады, каровы не была.* Синонимизируется с этими единицами глагол **захарчеваться** “плохо, скудно питаться”, производный от описанного ранее *харчиться*. ЛСВ глагола **голодовать** (используется в селах Вознесенке Арцизского и Петропавловке Саратовского районов) в значении “*поститься*” указывает не только на сознательное употребление пищи в малых количествах, но и на сознательное воздержание от определенной пищи – скромной – из религиозных соображений: *Галадуе дет у пост.* Литературный язык имеет подобную видовую характеристику процесса употребления пищи в малых количествах. Однако ему не свойственны варианты отношения в такой же парадигме глаголов.

Согипонимы **муздать, буздырять, буздякать, опйхтать** называют процесс со значением “есть много”. Причем **муздать и опехтать** образования локальные с экспрессивной негативной окраской, а **буздырять и буз-**

дякать словообразовательные вариантные экспрессивы с южнорусскими корнями, преобразованные на местной почве и формально и семантически (СРНГ фиксирует диалектный глагол *буздать* в значениях “есть что-либо жидкое, хлебать” Ряз, Курск., “есть вареное что-либо” Курск., “есть с аппетитом что-либо жидкое” Тул.). Длительная изоляция от материнского диалектного массива способствует появлению в русских островных говорах Одесщины значительного количества новообразований с древнерусским корнем *-буз-*, причем называют они не только разнообразные стадии приема пищи, но и процессы приема жидкости.

Более высокую точку нарастания степени проявления признака действия отражает парадигма со значением “*употреблять очень много пищи*”. Ее составляют локальные образования широкого употребления, экспрессивные по окраске, обозначающие уже не *процесс*, а *состояние*: **набомбиться** “употребить очень много пищи, досыта” и **понабуздякаться** “употребить очень много пищи, жадно, до отвала”. С родовыми дублетными образованиями эти единицы вступают в отношения следования. Интересно отметить, что эти два согипонима вступают также в отношения градации, но уже между собой по семантическому основанию “*степень насыщения*”: от полного насыщения до пресыщения. Глагол *набомбиться*, являясь членом уже двух описанных рядов оппозиций, синонимизируется с локальными малоупотребимыми **понакушаться** и метафорой **накашляться**. Дополняет этот ряд глагол *набуздякаться*.

Микрогруппа согипонимов со значением “*употребить всю пищу*” выступает как член оппозиции, демонстрирующий высшую точку нарастания степени признака действия. Она строится из лексем локальных, экспрессивных, отражающих также интенсивность процесса потребления пищи. Это метафорически переосмысленные **вылупить** “съесть все” и **заметелить** “съесть все, быстро”, а также глагол (с корнем тюркского происхождения) **замантулить** “съесть все, быстро, жадно”. Как показывает анализ, все глагольные лексемы этой парадигмы вступают с родовыми словами и между собой в отношения гиперо-гипонимические, являясь образцом структурирования семантических общностей разной мощности. Так понятия гипонима и гиперонима в парадигме со значением “употребить всю пищу” становятся относительными:

Съесть Г 1 степени

съесть все Г 2 степени

съесть все + быстро Г 3 степени

Градуальность, немаловажная черта “количественных” глагольных образований описываемой ЛСГ, определяет появление отношений ан-

тонимии между ее крайними членами, характеризующими противоположные по количественному признаку действия. Специфика антонимии в данной ЛСГ определяется тем, что крайние члены градационного ряда не симметричны: один из них обозначает действие с проявлением признака в высшей степени, а другой (противоположный) – действие с проявлением признака в минимальной степени, а не с отсутствием признака. Поэтому антонимия принимает вид относительной. Антонимы ЛСГ “Употреблять пищу” являются ее вторичными членами, но вместе с тем входят в ЛСГ непосредственно как часть ее лексического целого, как ее первичные члены.

“**Акустическая характеристика**”. Сюда включаются глаголы **серббть** “есть жидкую пищу звучно, вслух, черпая ложкой”. И. И. Срезневский, ссылаясь на употребление этой лексемы в памятниках в виде *серебати, серблю*, отмечает также: “Обл. Смолен. сербать” (7, III (1): 335). Общеизвестный украинский ЛСВ съорбати “хлебать” служит поддержкой для активного использования диалектного эквивалента русскими переселенцами. Дополняют парадигму достаточно употребимый южнорусский ЛСВ **ляскать** “есть с большим аппетитом, жевать громко, вслух, чавкая”, известный воронежским крестьянам ЛСВ **жвакать** “есть чавкая”, а также однокоренные, употребляемые в разных русских поселениях Одесщины **клямкать** “есть чавкая” и **лямкать** “есть, жевать беззубым ртом, чавкая”, вероятно, восходящие к южнорусскому *клямкати* “щелкать, стучать зубами”. Описанная лексема **сербать** “есть жидкую пищу, вслух звучно, черпая ложкой” и глагол **хлябать** “есть жидкую пищу, черпая ложкой” – диалектный вариант разг. хлебать – содержат в своих структурах сему “*жидкая пища*”, которая предполагает и сему “*нежидкая пища*” в других единицах семантической общности. Компонентный анализ диалектных дефиниций показал, что только диалектный глагол **жбржать** “есть жадно большими кусками” может вступать в оппозицию к описанным лексемам, хотя прямого указания на консистенцию пищи лексема не имеет. В описываемой ЛСГ “качественные” семы, указывающие на природу потребляемой пищи, оказываются не актуальными.

Аналогичное заключение можно сделать и об актуальности семы “скорость”: только две диалектные глагольные единицы содержат их, остальные предполагают нейтральную скорость. Сема “быстро” появляется в описанных выше экспрессивных единицах узко местного образования **замантулить** “съесть все, быстро, жадно” и **заметелить** “съесть все быстро” и, вероятнее всего, не столько для выражения скорости, сколько для выражения интенсивности процесса. Этот компонент смысла – своеобразный возбудитель и выразитель эмоций.

ЛСГ “принимать пищу” включает также глагольные единицы, вы-

ступающие с родовыми словами в отношении конверсии (понятие “принимать пищу” выражается глаголами разной валентности): это курская **годовать** “кормить” и ее производная **погодовать** “покормить”, а также образованная по высокопродуктивной в говорах модели **понакормить** “накормить очень много и сытно”.

Одну и ту же ситуацию “давать пищу” отражают со стороны объекта и синонимичные гипонимы к общему значению “кормить”: заимствованная украинская лексема **частовать** “угощать” и известная курским, донским, смоленским, олонечким говорам древнерусская лексема **гостить**, сохранившая в русских говорах Одесщины также свое первичное значение “угощать”. Литературный язык не сохраняет как формы частовать в значении “угощать”, так и древнего гостить в значении “угощать”.

Особое место в ЛСГ “принимать пищу” занимают некоторые лексемы, единичные в своем употреблении, которые по некоторым элементам смысла противостоят как микрогруппе с родовыми словами, так и их эквивалентам с дифференциальными семами. Так глагольная лексема **беседовать** “пировать”, то есть “принимать пищу во время праздничного, обильного, многолюдного угощения, сопровождающегося различного рода увеселениями” противостоит всем микрогруппам по двум семам “многолюдность” и “праздничность, торжественность”. Беседовать является производным от древнерусского *беседа*, которое на протяжении веков меняло свое значение от “сидение снаружи перед домом” до “разговор во время сидения” [5:9-26; 6:183-184].

Особняком, на периферии стоит в описываемой ЛСГ курская лексема **перегаврать** “исковырять, испортить приготовленную пищу”, на местной почве приобретающая префикс и претерпевшая семантические изменения (гаврать, гаврить “пачкать, стряпать, делать кой-как” [3, 1:339]). Украинские говоры поддерживают устойчивое функционирование данной лексемы (Ср. укр. диал. гавр *презр.* рот).

Подводя итоги наблюдениям, следует отметить, что наличие соотносительных парадигматических элементов (сем – единиц плана содержания) в содержании диалектных глаголов русских говоров Одесщины лежит в основе различных смысловых отношений между ними, а соответственно и их объединения в микрогруппы. Обнаруженные виды отношений определяют и структуру описанной ЛСГ “Употреблять пищу”. Из всех сопредельных ЛСГ в семантическом пространстве “Кухня” эта группа имеет наиболее четкую, ясно выраженную структуру веерического типа, где основной вид отношений – это отношения рода и вида. Характеризуется она наличием гиперонимов разных ступеней обобщения и наличием непосредственных и опосредованных связей между глагольными единицами. Способ расположения различных фрагментов модели

структурной организации этой ЛСГ вскрывает градацию ценности сем: чем больше удельный вес семы, тем значительней ее интегрирующее свойство, и наоборот, у сем с низким удельным весом на первый план выступает дифференцирующее свойство. В описанной ЛСГ можно говорить как о ценных о семах качества и количества. Глагольные единицы с указанными семами экспрессивны по своей природе: они не столько называют действие, процесс, состояние, сколько выражают количественные, качественные признаки их и оценку говорящих. Наличие подобных компонентов смысла в глаголах, называющих процесс потребления пищи, определяет специфику структурного построения их ЛСГ, которая вызвана диффузностью смысловых отношений, возникающих между этими единицами. В описанной ЛСГ семы количественные, качественные и семы образа совершения действия и протекания процесса являются организующими.

1. Будде Е. О говорах Тульской и Орловской губерний. Материалы, исследование и словарь // Сборник ОРЯС. — СПб., 1904. — Т. 76. — №3.
2. Бытёва Т. И. Опыт сравнительного анализа семантических отношений в одной тематической группе // Проблемы грамматики, словообразования и лексики сибирских говоров. — Красноярск, 1978.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1955. — Т. I-IV.
4. Поликарпов Ф. Материалы для изучения южновеликорусских говоров. Нижнедевицкий словарь. — Воронеж, 1913.
5. Панин Л. Г. Из истории лексики русских сибирских говоров // Лексика и фразеология русских говоров Сибири. — Новосибирск, 1982.
6. Попов И. А. Семантические особенности слова *беседа* в русских говорах // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1969. — М., 1970.
7. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб, 1893, 1895, 1903. — Т. I-III:
8. Словарь русских народных говоров. — М. — Л., 1965-1991. — Вып. 1-26.
9. Словарь современного русского литературного языка. — М., 1948-1965. — Т. 1-17.
10. Словник української мови. — К., 1970-1975. — Т. I-IV.
11. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М., 1935-1940. — Т. I-IV.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1964-1973. — Т. I-IV.
13. Шабалин М. Н. К вопросу о приемах анализа диалектной лексики // Уч. зап. языковедческой каф. Краснодарск. гос. пед. ин-та, . — Краснодар, 1957. — Вып. 22.

**ВАРІОВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНІ
СИНОНИМИ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ
«РОЗУМОВА ДІЯЛЬНІСТЬ»)**

Трансформацію фразеологічних одиниць (ФО) не слід ототожнювати з фразеологічним варіюванням. У розумінні структурних варіантів ми поділяємо точку зору І. І. Чернишової, яка визначає їх як “варіації матеріального складу фразеологізмів, що пов’язуються із змінами словоформ лексичного складу компонентів та деяких структурних варіювань і не торкаються внутрішньої організації матеріального складу одиниць” [10:98]. В сучасній лінгвістиці варіювання розглядається як фундаментальна властивість мови. Ця проблема набуває особливо важливого значення для вивчення функціонування мови, а також її розвитку і змін під впливом інтрамовних факторів. Варіювання — найскравіший вияв постійного еволюційного розвитку мови.

Дослідження варіантності ФО є важливим не лише в аспекті особливостей варіантів, а й у тісному зв’язку з процесом фразеотворення як одного із шляхів збагачення і розвитку фразеологічного складу мови. Зв’язок проблеми фразеотворення і варіювання ФО виявляється в тому, що формування нових одиниць може зумовлюватися порушенням структурно-семантичної тотожності. Ми поділяємо точку зору Н. А. Стебелькової, яка вважає, що “тотожність ФО при варіюванні її лексичного складу і структури заснована на сукупності константних складових ФО як у плані змісту, так і в плані вираження» [7:83]. Інакше кажучи, при варіюванні ФО передбачається наявність подібних сегментів у плані змісту.

Варіантність зумовлює виникнення двох протилежних тенденцій: уніфікації лексичного складу ФО, з одного боку, та постійних формальних змін, з іншого. Наш фактичний матеріал повністю підтверджує це положення. Варто зазначити, що “розвиток засобів вираження в мові не носить в багатьох випадках односпрямованого характеру як в окремій мові, так і в загальнолінгвістичному плані” [2:41]. Досліджуючи закономірності розвитку фразеологічного складу, необхідно враховувати складний, непрямолінійний, суперечливий характер процесів розвитку.

Варіюванню в процесі розвитку підлягають різні компоненти ФО. Кількісне зіставлення варіювання компонентів на різних етапах розвитку складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність” являє собою цікаву картину. У словнику Кампе структурні варіанти складають 3 % (212 ФО) від загальної кількості досліджуваних одиниць. У процесі роз-

витуку їх кількість збільшилась на 3 %. За даними Duden вони становлять 6 % (485 ФО).

Фразеологічному складу початку 19 ст. властиві такі типи структурного варіювання:

1) Варіювання числа іменників: die Hand oder die Hndde mit im Spiel haben.

2) Варіювання іменника і його зменшувальної форми: einer Sache eine Farbe, ein Fdrbchen anstreichen; es hndgt an einem Haar oder an einem Hdrchen.

3) Варіювання відмінкової форми іменника: sich ein Leid oder ein Leides antun.

4) Варіювання морфологічної структури іменника: einem einen Wischer / Wisch geben.

5) Варіювання іменника з артиклем/присвійним займенником: ein Fest mit j-m haben oder sein Fest mit j-m haben; die /oder seine/ Hand im Spiel haben bei etw.

6) Варіювання іменника з артиклем та без артикля: die Hand oder Hand ьbers Herz legen.

7) Варіювання прийменників у мовленнєвих конструкціях: aus oder mit, von / ganzem /vollem, tiefstem, ьberstruendem, innerstem/ Herzen.

8) Варіювання прийменникової та безприйменникової конструкції: j-s Herz gьhren oder j-n ans Herz, an j-s Herz gьhren.

9) Варіювання синтаксичної конструкції: ein hartes /oder steinernes, eisernes/ Herz haben, ein Herz von Stein haben.

10) Варіювання розміщення компонентів: den Leuten in die Mдuler oder in die Leute Mдuler kommen.

11) Варіювання форми дієслова: das Maul hдngen oder das Maul hдngen lassen.

12) Словотворче варіювання: einem eine Nase drehen oder andrehen; Gift und Galle ausspeien/speien.

13) Варіювання повної і скороченої форми фразеологізму: im trьben Wasser fischen oder im trьben fischen.

Таким чином, у фразеологічному складі початку 19 століття широко представлені різноманітні типи структурного варіювання ФО: морфологічні, синтаксичні, квантитативні, що свідчить про те, що структурне варіювання матеріального складу ФО є невід'ємною властивістю фразеологізмів досліджуваного фразеосемантичного поля не лише на сучасному етапі розвитку фразеологічного складу. Аналіз зіставлення варіювань двох найбільш віддалених у нашому матеріалі зрізів показав, що суттєво розширились потенції структурної варіантності. Крім наведених сюди ввійшли також:

1) Фонетичні варіанти: j-n auf der Pi/e/ke haben.

2) Орфографічні варіанти: es siehet/sieht/ьbel aus, es stehet/steht/ ьbel mit der Sache.

3) Види граматичного варіювання:

а) варіювання ступенів порівняння прикметників: kleine/kleinere Brütchen backen /müssen/; es ist hohe/ /die/ höchste/ allerhöchste Zeit;

б) варіювання узгодженого та неузгодженого означення: etw. wie sauer oder saures Bier anpreisen;

в) варіювання заперечення: nicht um ein Haar/um kein Haar;

г) різноманітні варіювання форми дієслова: mit j-m/etw. das Große Los ziehen/gezogen haben.

Динамізм структурної організації досліджуваних фразеологізмів залежить від типу семантичної організації ФО. Передумовою для відносної свободи синтаксичних та морфологічних перетворень є ізоморфізм плану вираження та плану змісту фразеологічної структури, самостійність загальнокатегоріальних та індивідуальних ознак компонентів. Різним узуальним перетворенням піддаються в процесі розвитку семантично членовані фразеологізми. Звернемося до прикладів, які демонструють конкретні шляхи синтаксичної і морфологічної змінюваності ФО, що належать до складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність”, в процесі свого розвитку: Sanders: einem Affen Zucker geben – Duden: j-s / oder seinem/ Affen Zucker geben; Campe: die Hungerpfoten saugen — Duden: an den Hungerpfoten saugen.

Одним із видів структурних перетворень є номіналізація предикативних конструкцій, наприклад: Campe: lustige Brüder — Duden: Bruder Lustig; Campe: ein Kind des Glückes — Duden: ein Glückskind.

Розвиток одних структурних варіантів йде в напрямку від одноваріантної до дво- і більш варіантної форми, наприклад: Campe: es ist Hopfen und Malz an ihm verloren — Duden: bei /seltener/ an j-m ist Hopfen und Malz verloren. Campe: einem mit gleicher Münze bezahlen — Duden: j-m etw. mit / in gleicher Münze heimzahlen. І навпаки, від двоваріантної форми до одноваріантної: Wander: ein Pflaster für / auf seine Wunde — Duden: ein Pflaster auf j-s Wunde.

Тенденція до економії мовленнєвої діяльності реалізується в квантитативних фразеологічних варіантах, утворених відсіканням одного або кількох компонентів вихідної ФО без шкоди для її семантики. Наприклад: Campe: den alten Adam aus — und den neuen anziehen = Duden: den alten Adam ausziehen; Campe: seine Haut selbst zu Marke tragen = Duden: seine Haut zu Marke tragen.

Динамізм структурної організації фразеологізмів виявляється також у тенденції до лексичного стягування компонентів. Семантичний рух по лінії ФО — слово усуває діалектичне протиріччя між роздільнооформленістю структури ФО та цілісністю її семантики. Мова в цьому випадку

йде про дефразеологізацію фразеологізму, наприклад: Campe: einem das Zweichfell erschüttern /ihn heftig lachen machen/ — Duden: zweichfellerschütternd /a/ /von Lachen/ sehr heftig, b/ zu heftigem Lachen reizend/; Wander: heim fahren /ins ewige Leben/ — Duden: heimfahren /sterben/; Campe: lustige Bruder — Personen, die auf gleiche Weise lustig gesinnt sind — Duden: Bruder Lustig — Leichtfuß, Liederlich /veraltend, scherzh.: lebenslustiger Bursche/.

Як видно з прикладів, компоненти ФО демонструють під час розвитку високу здатність до морфологічної та синтаксичної змінюваності, що дозволяє нам не погодитися з думкою окремих лінгвістів, які вважають характерною рисою фразеологічної номінації суворо фіксований порядок слів і неможливість синтаксичних варіювань [12:48]. Подібні думки зустрічаємо у Л. Ф. Єршової-Беліцької: у фразеологічних утвореннях роз'єднання компонентів або субституція є неможливими [3:25]. І. С. Торопцев також вважає важливою рисою будь-якого фразеологізму “відсутність живих синтаксичних зв'язків між його компонентами”, “неможливість їхнього синтаксичного членування” [9:6].

Одним із найпоширеніших видів варіювання є лексичні варіації ФО, які ведуть до утворення лексичних варіантів або структурних синонімів. Структурні синоніми ми спеціально розглянемо, бо вважаємо, як і багато інших лінгвістів, проблему розмежування синонімії та лексичного варіювання дуже актуальною. Обмежимося визначеннями названих явищ, у яких очевидними стають їхні відмінності. Під лексичною варіантністю ми розуміємо зміни лексичного аспекту ФО, які не порушують їхньої семантичної ідентичності. Фразеологічні варіанти, на відміну від фразеологічних синонімів, не мають системно значущих семантичних відмінностей, їхня семантична тотожність заснована на константності сигніфікативно-денотативного аспекту значення та образної структури. У тому випадку, коли внаслідок заміни компонентів виникають семантичні, стилістичні та територіальні відмінності, маємо явище структурної фразеологічної синонімії [13:77].

Лексичне варіювання має системний характер, наприклад: Campe: in keiner guten Haut stecken /keinen gesunden Körper haben, häufig von Krankheit befallen werden/ — Duden: in keiner guten/gesunden Haut stecken /oft krank werden, kdnkeln/. Досліджуваний матеріал спростовує думку тих лінгвістів, які вважають, що “фразеологічні компоненти втратили всі лексико-граматичні властивості слова” [5:26] і “складаються завжди з тих самих компонентів, і, як правило, мають непроникну структуру” [11:24].

Системний характер лексичного варіювання виявляється у створенні фразеологічних серій, які вміщують фразеологізми, подібні за функціональною належністю, емоційним забарвленням тощо. У цьому випадку мова йде про структурні синоніми, наприклад: Campe: das geht, dhrt, dringt

durch Mark und Bein — Duden: j-m durch Mark und Bein /ugs. scherzh. /durch Mark und Pfennig gehen, dringen; Campe: einen FuЯ im Grabe haben — Duden: mit einem FuЯ /Bein im Grabe /geh. / am Rande des Grabes /stehen/; Duden: etw. stehet auf tцnernen/ schwachen/ /schwankenden//ugs. / wackligen FьЯen u. a. Члени фразеологічних серій при збереженні тотожності предметно-логічного значення відрізняються неадекватністю образної основи, несуть додаткову інформацію, яка стосується конотативного аспекту семантики ФО. Отже, варіювання матеріального складу ФО німецької мови досліджуваних періодів відображає не лише багатство мови в виборі влучних засобів, а й свідчить про конкурентну боротьбу за місце в мовній системі. В розвитку фразеологічного складу діють дві тенденції: зняття варіювання, з одного боку, і створення нових фразеологічних серій, з іншого. Фразеологічні серії розширили свій обсяг в процесі існування, паралельно відбувається скорочення фразеологічних серій. Аналіз фразеологічного матеріалу дає можливість виділити такі шляхи поповнення фразеологічних серій:

1. Поява нового фразеологічного варіанта завдяки архаїзації ФО, що вживалася на початку 19 ст.:

Campe:	Duden:
eine Schlange im Busen tragen	eine Schlange am Busen ndhren
einem den Schwдren aufstechen	eine Eiterbeule aufstechen
das Messer steht ihm an der Kehle	j-m sitzt das Messer an der Kehle

2. Скорочення кількості членів фразеологічних серій, що були вжитку на початку 19 ст.:

Campe:	Duden:
einem Sand/Staub in die Augen streuen	j-m Sand in die Augen streuen
einem ein Bein unterschlagen, ein Bein stellen, ein Bein vorhalten	j-m ein Bein stellen

3. Збільшення в процесі розвитку досліджуваних фразеологізмів кількості членів фразеологічних серій:

а) при збереженні ФО, яка вживалася на початку 19 століття:

Campe:	Duden:
einem das Fell gerben	j-m das Fell gerben/versohlen

б) завдяки архаїзації ФО:

Campe:	Duden:
Es ist, um auf die Palme zu klettern;	Es ist, um auf die Akazien zu klettern;
die Augen voll Wasser/Trдnen/haben	feuchte/naЯe Augen bekommen/haben; sich die Augen ausweinen/oder aus dem Kopf weinen

Конкуруючі варіанти виникають внаслідок впливу лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів. До лінгвістичних факторів належить тен-

денція до експресивності мовних одиниць, до диференціації фразеологічної семантики, дія аналогії /парадигматичної та синтагматичної/, різноманітність структурних потенцій мовної системи та її перебудова в процесі розвитку. Екстралінгвістичними факторами є культурно-історичні, прагматичні, психологічні причини, що ведуть до модернізації фразеологізмів.

Ми не погоджуємося з А. С. Аксамитовим, який вважає, що в зв'язку з слабкою змінюваністю фразеологічного складу виявити в ньому помітні зміни можна лише за допомогою глибокого вертикального зрізу, порівнюючи ФО, які далеко відстають одна від одної на "часовій фразеологічній осі" [1:80]. Досліджуваний матеріал свідчить про протилежне. Діахронічний аналіз фразеологізмів, що входять до складу фразеосемантичного поля "розумова діяльність", протягом майже двох століть показав невід'ємні властивості досліджуваного фразеосемантичного поля, а саме, — мобільність його фразеологічного складу, здатність до постійних змін у процесі функціонування. Отримані факти підтверджують правильність висунутого окремими дослідниками положення про те, що стійкість ФО не є їхньою константною характеристикою, вона має відносний характер.

У процесі функціонування ФО як особливих знаків мовної системи діють дві протилежні тенденції: стабільності та видозміни. Однією з основних умов творення і функціонування ФО є стійкість значення і структури. Без цієї ознаки фразеологізми не можуть стати знаками мовної системи. Стійкість структури зумовлює стійкість лексичного значення і, навпаки, лексичне значення передбачає стійкість структури. Протилежно діюча сила намагається зробити зміст і форму фразеологізмів більш різноманітною, виразити поняття в іншій формі. Це може привести до незначних змін у плані вираження і в плані змісту або до повної їхньої заміни. Це варіювання, як зазначалося раніше, знаходить своє виявлення в двох мовних явищах: варіантності та синонімії. Нам уявляється обґрунтованою точка зору Н. О. Стебелькової, згідно з якою варіювання має поліфункціональну природу і виконує в системі мови дві функції: функцію породження надлишку форм плану вираження ФО і функцію диференціації форм плану вираження ФО [7:168]. На основі фактичного матеріалу ми можемо стверджувати, що в процесі розвитку досліджуваного фразеосемантичного поля відбувається розширення лексичної варіативності ФО, в якому перевага надається структурним синонімам, тобто функції диференціації форм плану вираження ФО. Виникнення структурних синонімів зумовлюється необхідністю комунікації в більш тонкій і ускладненій деталізації позначуваних понять.

Аналіз лінгвістичних праць із фразеології останніх років свідчить про

поглиблений інтерес науковців до питань синонімії ФО. “Фразеологічними синонімами (або синонімічними фразеологізмами), — на думку Л. Г. Скрипник, — вважаються ФО, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його, і при різній внутрішній формі і неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення” [6:280]. В. П. Жуков фразеологічними синонімами називає фразеологізми з тотожним або надто близьким значенням, які співвідносяться з тією самою частиною мови, в переважній більшості мають однакову або подібну синтаксичну сполучуваність (ця особливість насамперед характерна для одноструктурних фразеологізмів), але відрізняються один від одного або відтінками значення, або стилістичним забарвленням, або тим і другим одночасно [4:100].

“Синонімічними фразеологізмами, — зауважує Ю. С. Степанов, — називаємо такі, які хоч і близькі за значенням, але в своїй основі мають різні образи (це їх семантична ознака) і не допускають заміни компонентів від одного фразеологізму до іншого (це їх формальна ознака)” [8:261]. Різні дефініції фразеологічних синонімів свідчать як про розходження, так і про спільність думок мовознавців. Для більшості з них спільним залишається те, що фразеологізми, близькі за своєю семантикою і здатні виконувати однакову синтаксичну роль, але можуть і відрізнятися відтінками свого значення або стилістичними забарвленням, слід вважати синонімічними.

Отже, фразеологічні синоніми — це ФО, які виражають спільне значення і мають однакову синтаксичну сполучуваність, але відмінні між собою компонентним складом, а також семантико-стилістичними відтінками і функціональним використанням. Причини появи фразеологічних синонімів можуть бути найрізноманітнішими. До них ми віднесли:

1. Оновлення образу, покладеного в основу фразеологізму. Цей процес можна простежити на прикладі фразеологізму *Dusel haben /groЯes, unverdientes Gьck haben/*. Цей фразеологізм, в значення якого покладено образ ангела, який охороняє кожную людину протягом життя, семантично пов'язується з давнішим фразеологізмом *Schwein haben /unverdientes Gьck haben/*, виникнення якого пов'язане з середньовічними змаганнями стрільців: поряд з почесними призами для переможців був приз для найслабшого учасника. Цим призом була свиня. На прикладі видно, що завдяки заміні компонента може створюватися додаткова образність.

2. Посилення емоційно-експресивного забарвлення ФО. Прикладами служать фразеологізми *die Nerven verlieren* та *jem. den letzten Nerv tueten*. Остання ФО є пізнішим утворенням порівняно до попередньої. Ефект посилення емоційно-експресивного забарвлення ФО здійснюється ком-

понентом *tußen*, що несе більше емоційне навантаження, ніж компонент *verlieren*, а також завдяки прикметнику *letzten*, який яскравіше виражає повноту важкого становища людини.

3. Стилiстичнi особливостi використання того чи iншого фразеологiзму в мовленнєвiй ситуацiї. Наприклад: в словнику Кампе ми зустрiчаємо фразеологiзм *j-m ldschelt das Glsck*. Синонiмiчний йому фразеологiзм знаходимо в словнику Л. Рьорiха *das Glsck lduft j-m in den Arsch*. Цi ФО вiдрiзняються функцiонально-стилiстичною належнiстю. Фразеологiзм *j-m ldschelt das Glsck* вiдноситься до розмовно-побутової лексики, а ФО *das Glsck lduft j-m in den Arsch* має помiтку „salopp“.

4. Пiдкреслення окремих вiдтiнкiв у семантицi ФО: *Campe: nicht das Salz zum Brote haben*. Цей фразеологiзм характеризує людину, яка не економить грошей, а всю зароблену суму викидає на вiтер. За аналогiєю виникла ФО *von der Hand in den Mund leben*, яка носить комiчний характер i заснована на порiвняннi з зубним лiкарем, який живе тим, що лiзе рукою до рота своїх пацiєнтiв.

5. Територiальне використання фразеологiзму. Наприклад: *Wander: So schwor, as wenn de Book lamme sull /von sehr mhsamen, schwierigen Arbeiten sagt eine jdsch — deutsche Redensart/*. Там же знаходимо синонiмiчну цьому фразеологiзму ФО: *Es ist so schwer wie Blei*.

З викладеного випливає, що фразеологiчнi синонiми в складi фразеосемантичного поля “розумова дiяльнiсть” з’являються завдяки дiї двох протилежних тенденцiй: втрати образної мотивованостi та оновлення образу, а також завдяки посиленню емоцiйно-експресивного забарвлення, особливостей стилiстичного використання ФО в певних мовленнєвих ситуацiях, пiдкресленню окремих вiдтiнкiв у семантицi ФО, територiальному використанню певного фразеологiзму. Серед дослiджуваного фразеологiчного матерiалу нами зареєстровано в межах 19 ст. 10% (703) синонiмiчних ФО та 25% (2038) фразеологiчних синонiмiв, наявних в 20 столiттi. Отже, iх кiлькiсть зросла майже в 3 рази.

1. **Аксамитов А. С.** Развитие фразеологического состава белорусского языка: Дис. ... докт. филол. наук. — Минск, 1983.

2. **Гак В. Г.** К эволюции способов речевой номинации // Вопросы языкознания. — 1985. — № 4.

3. **Ершова-Белицкая Л. Ф.** Фразеологическая единица как семантическая структура: К проблеме фразеологического состава русского языка: Дис. ... канд. филол. наук. — Ростов-на-Дону, 1971.

4. **Жуков В. П.** Семантика фразеологических оборотов. — М., 1978.

5. **Молотков А. И.** Основы фразеологии русского языка. — Л., 1977.

6. **Скрипник Л. Г.** Фразеологія української мови. — К., 1973.

7. **Стебелькова Н. А.** Варьирование и структурно-семантические аспекты

тождества фразеологических единиц (на материале глагольных фразеологизмов современного английского языка): Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1979.

8. **Степанов Ю. С.** Основы общего языкознания. — М., 1975.

9. **Торопцев И. С.** Несколько дискуссионных положений по фразеологии и методика ее преподавания в средней школе. — Воронеж, 1962. — Т. 42. — С. 5-11.

10. **Чернышева И. И.** Фразеология современного немецкого языка. — М., 1970.

11. **Шанский Н. М.** Фразеология современного русского языка. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 1985.

12. **Шпекторова И. Ю., Жоржолгани Д. А.** К проблеме сопоставительно-типологического изучения фразеологической номинации // Вопросы фразеологии. — Самарканд, 1984.

13. **Иернуэва I. I.** Feste Wortkomplexe des Deutschen in Sprache und Rede. — М., 1980.

Лексикографічні джерела

Campe H. — J. Wörterbuch der deutschen Sprache. — Braunschweig, 1807-1811. — Bd. 1-6.

Duden in 12 Bd. / Hrsg. vom Wissenschaftl. Rat der Dudenredaktion: Günther Drosdowski. — Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1989-1997.

Ruhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten: in 2 Bd. — 4 Aufl. — Freiburg-Basel-Wien: Herderverlag, 1976.

Sanders D. Wörterbuch der deutschen Sprache. — Leipzig, 1876. — Bd. 1-2.

Wander K. — J. Deutsches Sprichwörterlexikon. — Leipzig, 1867-1876. — Bd. 1-6.

В. А. Жук

К ВОПРОСУ О СООТВЕТСТВИЯХ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

Проблемы контрастивного исследования языковых систем стоят в центре внимания отечественных и зарубежных лингвистов. Привлекая к сопоставлению, как правило, два языка, контрастивная лингвистика ставит целью выявить характерные особенности сопоставляемых языков, т.е. определить структурные отличия и сходства обоих языков. Кроме того, контрастивный анализ устанавливает сложные взаимоотношения между формами и функциями, что дает возможность определить общую типологическую характеристику каждого из этих языков. Все это свидетельствует о несомненном теоретическом и практическом значении контрастивной лингвистики.

Интерес к синхронно-сопоставительным исследованиям на уровне лексики (в том числе и терминологической) можно объяснить их перспективностью в плане теоретических обобщений и их большой эффективностью в прикладной области, т.е. в лексикографической практике и обучении

иностранным языком. Для сопоставительных лексических исследований весьма важным фактором является “вычленение лексико-семантических микросистем и изучение их внутренней организации” [2: 16].

Контрастивный анализ проводился с целью выявления на сопоставительной основе структурных и генетических особенностей терминологической лексики подъязыка экономики в английском и русском языках, выяснения сходства и различия способов ее словообразования, установления наиболее распространенных соответствий русских эквивалентов английским словообразовательным моделям, а также выделения наиболее продуктивных моделей словообразования английских и русских лексических эквивалентов.

Основная методика исследования предусматривала системное описание фактического материала в синхроническом плане с применением метода сопоставления. Выявление регулярных иноязычных соответствий и несоответствий проводилось последовательно от английского языка к русскому.

Результаты нашего исследования показали, что как английские, так и русские лексические системы подъязыка экономики генетически неоднородны по составу единиц. Это, во-первых, корневые, производные и сложные слова, во-вторых, слова, образованные при помощи характерных для английского и русского языков словообразовательных средств, исконных и заимствованных основ, в-третьих, лексические словосочетания.

На уровне семантики наблюдается как совпадение, так и несовпадение значений лексико-семантических единиц обоих языков из-за расхождения объема и систем значений в английском и русском языках в связи “с расхождением в дифференцирующих признаках, которые формируют понятия о предметах и явлениях реальной действительности” [3: 289].

Словоформы, представляющие собой единичные слова, часто образуются путем использования продуктивных способов словообразования в обоих языках. Наблюдения показывают, что как в английском, так и в русском языках в системе экономической терминологии отчетливо проявляется тенденция к специализации ряда словообразовательных суффиксов. Приведем примеры значений наиболее продуктивных словообразовательных суффиксов английского и русского языков.

Так, в английском языке суффиксы **-er**; **-or**, главные соответствия которым **-ор**, **-ей**, **-ец** и некоторые другие, применяются в подъязыке экономики для образования существительных, обозначающих специалистов, названия профессий: investor – инвестор (вкладчик), stockholder – владелец акций, treasurer – казначей.

Однако в ряде случаев суффиксы **-er**; **-or** не имеют соответствующего

эквивалента в русском языке. Такие лексические единицы переводятся при помощи описательного приема перевода: *saver* – лицо, накапливающее капитал, *borrower* – лицо, берущее взаймы.

Широко употребляемые в английском языке суффиксы **-ing**; **-ment** для выражения процессов соответствуют главным образом русским **-ение**, **-ание**: *investment* – капиталовложение, *adjustment* – урегулирование, *processing* – обработка данных.

Английский суффикс **-ment** при переводе на русский язык может означать отвлеченные существительные, оканчивающиеся на **-ство**. Например: *commitment* – обязательство (платежное), *settlement* – расчет (уплата).

Суффиксы **-ion**, **-ance**, **-ship**, **-ture**, **-ty** выражают главным образом отвлеченные понятия, действия, состояния, явления. В подавляющем большинстве им соответствуют русские **-ание**, **-ство**, **-ация**: *retention* – удержание, *insurance* – страхование, *partnership* – партнерство, *expenditure* – расход, *indemnity* – компенсация.

В настоящее время с помощью довольно продуктивного суффикса **-ability** на основе существующих лексических элементов – корней в современном английском языке возникают термины для обозначения нового понятия. Например: *transferability* – передача прав, *liability* – задолженность.

Сопоставительный анализ терминологической лексики на уровне словообразования имеет не только теоретическое, но и практическое значение. Опираясь на знания норм и основные законы образования слов в двух языках, можно определить значение исходного слова. Знание основных закономерностей словообразования не только регулирует появление новых слов, но и объясняет связи между ними. Как показывают примеры, несмотря на расхождения в лексическом строении, семантика указанных терминологических единиц в обоих языках совпадает, а сами как английские, так и русские термины являются единичными соответствиями.

Единичные соответствия – наиболее постоянный способ перевода данной единицы исходного языка (ИЯ), который используется почти во всех случаях ее проявления в оригинале и в этом значении не зависит от контекста. Будучи постоянным эквивалентом переводимой единицы, единичное соответствие наиболее полно отражает ее значение. Исходя из теории закономерных соответствий Я. И. Рецкера, можно говорить о семантических соответствиях между лексическими соответствиями. “Категория соответствия обретает присущую ей универсальность, если ее рассматривать с точки зрения совпадения различных компонентов, составляющих речевое произведение, в том числе и с точки зрения смысловой информации” [5: 122].

Стремление к максимальной смысловой и структурной близости перевода и оригинала приводит к тому, что эквивалентами становятся в процессе перевода составляющие их единицы ИЯ и ПЯ (переводного языка). Использование определенной единицы ПЯ для перевода данной единицы ИЯ не является случайным.

Обе единицы обладают относительно стабильным значением и то, что одна из них может заменить другую в процессе перевода, свидетельствует о значительной общности их значений. Подобная общность и создает предпосылки для установления между ними отношений переводческой эквивалентности, т.е. регулярного использования одной из них в качестве перевода другой. Единица ПЯ, регулярно используемая для перевода единицы ИЯ, называется переводческим соответствием последней.

Абсолютное соответствие, которое выражается в совпадении всех формальных и семантических компонентов данной лексической единицы, четко проявляется при переводе интэрнационализмов. Интернациональность – это явление “особого рода среди разнообразных форм межъязыковой общности. Она проявляется в сходстве как по линии содержания, так и выражения лексических знаков” [1: 37]. Сходство значений и форм интернационализмов не означает полной тождественности. Наряду с совпадающими признаками здесь возможны в каждом языке специфические отличия, не мешающие практическому отождествлению международных знаков. Интернациональность – качество, неизбежно развивающееся в любых группах знаков, вступающих в длительные и достаточно интенсивные контакты.

Результатом международных экономических контактов и широкого обмена научной и технической информацией является интенсивное взаимопроникновение в языки общающихся стран иноязычных слов и словообразовательных формантов. Таким образом, в эпоху бурного развития науки и техники возрастает роль заимствований в пополнении терминологического слоя лексики, составляющего, по данным ряда частотных словарей, около 25 % лексического состава базовых подъязыков науки и техники.

Наше исследование подтвердило, что отмеченные нами лексемы действительно являются интернационализмами. Это слова-соответствия, имеющие в своих словарных статьях терминологические смыслы, в частности такие, которые обслуживают сферу экономики морского транспорта.

Общий критерий этих слов – взаимопонятность, их способность служить эквивалентности друг друга при переводе. С точки зрения теории перевода важно отметить, что эти слова входят в общую часть соответствующих языков и, следовательно, переводятся интерлинейно. Напри-

мер: discount – дискаунт, vaucher – ваучер, creditor – кредитор, recipient – реципиент, agent – агент.

В ходе исследования были выделены интернационализмы, образованные:

1) способом поморфемного калькирования, главным образом с помощью суффиксов греко-латинского алфавита. Калькирование – способ перевода лексической единицы оригинала путем замены их составных частей – морфем или слов (в случае устойчивых словосочетаний) их лексическими соответствиями в языке перевода [4,71]. Например: inflation – инфляция, operation – операция, capitalization – капитализация, inventory – инвентаризация.

Существует более распространенный способ образования интернационализмов – это сочетание международных непроеизводных корней (основ) с национальными словообразовательными морфемами. Например: activity – активность, liquidity – ликвидность.

2) способом транслитерации. Транслитерация – способ перевода лексической единицы путем воссоздания ее графической формы с помощью букв языка перевода. Например: basis – базис, product – продукт, dividend – дивиденд, component – компонент, order – ордер.

Слово “order” относится к псевдоинтернациональным словам, понимание и перевод которых нередко искажается невольными ассоциациями с соответствующими словами русского языка:

Английский язык	Русский язык
Order – письменный приказ, распоряжение, заказ	Ордер – письменное предписание на получение квартиры

Поэтому при переводе необходимо знать все возможные случаи расхождения значений псевдоинтернациональных слов в английском и русском языках и с особой тщательностью исследовать значение такого слова в данном контексте.

Часть интернационализмов употребляется как в нейтральной (общеупотребительной) лексике, так и в терминологической. По сравнению с русскими значениями слово “interest” в английском подязыке экономики имеет другое сугубо терминологическое значение. Interest – процентный доход.

Итак, в процессе перевода переводчику приходится сталкиваться с английскими и русскими словами, близкими по форме, но более или менее различными по значению. При использовании интернационального слова следует учитывать, насколько оно распространено в русском языке и соответствует ли это слово стилю переводимого текста.

1. **Акуленко В. В.** Вопросы интернационализации словарного состава языка. – Харьков, 1972.
2. **Гарбовский Н. К.** Межъязыковой сопоставительный анализ и проблемы перевода. – М., 1981.
3. **Кобрин Р. Ю.** К вопросу о термине. Прикладная математика и кибернетика. М., 1973.
4. **Львовская З. Д.** Теоретические проблемы перевода. – М., 1985.
5. **Миньяр-Белоручев Р. К.** Общая теория перевода и устный перевод. – М., 1980.

Баранник Людмила Федорівна — к. ф. н., доцент кафедри російської мови ОНУ.

Бондар Олександр Іванович — д. ф. н., професор, завідувач кафедри української мови ОНУ.

Бронікова Світлана Анатоліївна — аспірантка кафедри української мови ОНУ.

Горбань Вікторія Володимирівна — к. ф. н., доцент кафедри російської мови ОНУ.

Гукова Ліна Миколаївна — к. ф. н., доцент кафедри російської мови ОНУ.

Домброван Тетяна Іванівна — к. ф. н., доцент кафедри граматики англійської мови ОНУ.

Жук Валентина Аркадіївна — старший викладач кафедри граматики англійської мови ОНУ.

Капустіна Вікторія Йосипівна — аспірантка кафедри прикладної лінгвістики ОНУ.

Карпенко Юрій Олександрович — д. ф. н., професор кафедри української мови ОНУ.

Кисельова Олена В'ячеславівна — к. ф. н., викладач кафедри англійської мови Донецького національного університету.

Ковалевська Тетяна Юріївна — к. ф. н., доцент, докторант кафедри української мови ОНУ.

Ковальчук Тетяна Степанівна — аспірантка кафедри граматики англійської мови ОНУ.

Колесник Валентина Олександрівна — к. ф. н., доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства ОНУ.

Космеда Тетяна Анатоліївна — к. ф. н., доцент, завідувач кафедри російської філології Львівського національного університету.

Мамич Мирослава Володимирівна — старший викладач кафедри юридичної психології ОНЮА.

Микитюк Ірина Михайлівна — викладач кафедри англійської мови Чернівецького національного університету.

Морозова Ірина Борисівна — к. ф. н., доцент кафедри граматики англійської мови ОНУ.

Паньков Микола Іванович — старший викладач кафедри української філології ПУДПУ.

Петренко Марина Григорівна — к. ф. н., доцент кафедри соціальних наук Одеської державної академії холоду.

Плотницька Світлана Валеріївна — к. п. н., доцент кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів ОНУ.

Порпуліт Олена Олександрівна — к. ф. н., викладач кафедри новітньої літератури та журналістики ОНУ.

Семененко Лариса Анатоліївна — к. ф. н., доцент, докторант кафедри української мови ОНУ.

Фоміна Юлія Борисівна — аспірантка кафедри граматики англійської мови ОНУ.

Чжоу Лу — викладач Чжецзянського університету (Китай).

Швець Альона Іванівна — аспірантка кафедри російської мови ОНУ.

Школяренко Віра Іванівна — к. ф. н., доцент кафедри практики романо-германських мов Сумського педуніверситету.

З М І С Т

Баранник Л. Ф.

Причины заимствования иноязычных слов в русские островные говоры юга Украины 3

Бондар О. І.

Деградація лінгвосоціуму: ознаки і типи 10

Бронікова С. А.

Засоби вираження функції сукупності у сучасній українській мові .. 15

Гукова Л. Н., Чжоу Лу

Фрагмент картини мира с концептом лошадей в русском и китайском языках 21

Домброван Т. И.

Синтаксический потенциал английского глагола в предложениях с начальным It 31

Капустина В.

Немецко-русская интеркаляция: психолингвистический аспект 36

Карпенко Ю. О.

Проблема давньоєвропейської гідронімії в Українських Карпатах (2) 40

Киселева Е. В.

Внутритекстовые условия реализации значения и функций онимных и отонимных окказионализмов (Ото и ОнО) 46

Kovalchuk T.

The category of mood: problems and solutions 51

Колесник В. А.

К истории названия болгарского села Гюльмен 55

Космеда Т. А.

Концепт *воля* у свідомості мовної особистості та категорія оцінки .. 65

Ковалевська Т. Ю.

Психолінгвістична теорія О. О. Потєбні в концепціях сучасного мовознавства 74

Микитюк І. М.

Функціонування вторинної композиційно-зумовленої номінації в тексті 81

Мамич М. В. Специфіка діалогічного мовлення в криміналістиці	91
Морозова І. Б. Частотність різних типів синтаксичних конструкцій у мовленні персонажів як індикатор їхньої соціальної та статеві-вікової належності	96
Паньков М. І. Семантична структура дієслів мовлення в сучасній українській літературній мові	101
Петренко М. Г., Горбань В. В. Семиотический аспект явления омографии	108
Плотницкая С. В. Лингвopsихологический аспект теории коммуникации	113
Порнупіт О. О. Християнські міфони́ми у чарівних казках	120
Семененко Л. А. Выразительные возможности грамматической категории рода имени существительного (выбор маркированного варианта с актуализированной грамемой рода)	128
Фомина Ю. Б. Немецкая школа функциональной лингвистики в XX веке	135
Швец А. И. Глагольное слово в системе русских островных говоров Одесщины	142
Школяренко В. І. Варіювання фразеологічних одиниць та фразеологічні синоніми (на матеріалі фразеосемантичного поля «розумова діяльність») ...	150
Жук В. А. К вопросу о соответствиях при переводе терминологической лексики	158
<i>Наші автори</i>	164

Записки з загальної лінгвістики
З-324 Вип. 3: Зб. наук. праць / Відп. ред. Ю. О. Карпенко. — Одеса:
Астропринт, 2001. — 168 с.
ISBN 966-549-605-0.

3 $\frac{460200000-103}{549-2001}$ Без оголош.

ББК 81.0я43
УДК 800(082)

Наукове видання

ЗАПИСКИ З ЗАГАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Випуск 3 • 2001

Збірник наукових праць

*Українською, російською,
англійською мовами*

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Технічний редактор *М. М. Бушин*

Здано до набору 12.04.2001. Підписано до друку 05.07.2001. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура “Таймс”. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,77.
Обл.-вид. арк. 10,31. Тираж 300 прим. Зам. № 367.

Видавництво і друкарня “Астропринт”
(Свідоцтво ДК № 132 від 28.07.2000 р.)
65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: (0482) 26-98-82, 26-96-82, 68-77-33.
www.astroprint.odessa.ua